

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ
ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

ШАБАЛА ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94(477.82) «19/20»; 338.43

**АГРАРНІ РЕФОРМИ НА ВОЛИНІ У ХХ – НА
ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ ТА
НАСЛІДКИ**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Колесник Віктор Пантелеймонович
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми, джерельна база та методологічні основи дослідження	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерела	48
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	63
РОЗДІЛ 2. Столипінська аграрна реформа та її реалізація на Волині ..	74
2.1. Суспільно-історичні передумови столипінської аграрної реформи ...	74
2.2. Основні напрями реформи та їх реалізація в 1906–1914 рр.	100
2.3. Соціально-економічні наслідки реформи	121
РОЗДІЛ 3. Аграрні перетворення польської влади на Волині у 1921–1939 рр. та їх наслідки	149
3.1. Аграрне питання в II Речі Посполитій і становище сільського господарства Волині напередодні реформи	149
3.2. Реорганізація аграрного устрою Волинського воєводства під час реформи.....	165
3.3. Вплив реформи на соціально-економічний розвиток волинського села	195
РОЗДІЛ 4. Волинське село в умовах колгоспно-радгоспної системи 221	
4.1. Передумови та основні етапи колективізації на Волині. Волинське село в другій половині 40-х – першій половині 60-х років ХХ ст.	221
4.2. Розвиток аграрного сектору Волинської області у другій половині 60-х – 80-х роках ХХ ст.	259
РОЗДІЛ 5. Реформування аграрного сектору Волині та основні тенденції його розвитку в період незалежності України	292
5.1. Визначення стратегії та формування нормативно-правової бази реформи в Україні. Реформування аграрного сектору Волині у 1991–2000 рр.	292
5.2. Волинське село на початку ХХІ ст.: головні тенденції соціально-економічного розвитку	326
ВИСНОВКИ	365
ДОДАТКИ	

Умовні скорочення

АПГ – агропромислова група

АПК – агропромисловий комплекс

ВСП – Волинська сільськогосподарська палата

ВРХ – велика рогата худоба

ГУЗіЗ – Головне управління землеустрою і землеробства

ДП – державне підприємство

ДСБ – Державний сільськогосподарський банк

КСП – колективне сільськогосподарське підприємство

КПУ – Комуністична партія України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

МТС – машинно-тракторна станція

ОУН – Організація українських націоналістів

ПОСП – приватно-орендне сільськогосподарське підприємство

ПП – приватне підприємство

СВК – сільськогосподарський виробничий кооператив

СПП – сільськогосподарське підприємство

СППП – сільськогосподарське приватне підприємство

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

ТзОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

УРСР – Українська соціалістична радянська республіка

ФГ – фермерське господарство

ЦК – центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Сільське господарство завжди відіграло важливу роль у житті українців, сформувавши про них історичне уявлення як про хліборобську націю. Тому цілком закономірно, що аграрна історія України та її окремих регіонів стала невід’ємною складовою частиною історії українського народу. Як самостійний напрям наукових досліджень вона активно розвивалася до проголошення Україною незалежності, збагативши вітчизняну історіографію багатьма ґрунтовними дослідженнями. Особливо слід відзначити здобутки радянської історіографії, яка акумулювала значний емпіричний матеріал у процесі розробки багатьох проблем вітчизняної аграрної історії. У період незалежності аграрна тематика також не втратила своєї актуальності, причому відбулося поглиблення її диференціації, оновилися методологічні основи наукових досліджень. На початку ХХІ ст. в окремий напрям почала виділятися історія аграрних реформ в Україні та її регіонах. У сучасних умовах він набуває не лише науково-теоретичного, а й прикладного характеру.

Одним із важливих аспектів державного будівництва в незалежній Україні на сучасному етапі є організація ефективної аграрної системи, яка б заклала міцний фундамент для цивілізаційного і культурного поступу українського суспільства. Однак нині саме аграрний сектор є однією з найслабших ланок вітчизняної економіки. Його реформування здійснюється повільними темпами, невиправдано довго триває пошук оптимальної моделі організації аграрного виробництва та створення функціональної інфраструктури агропромислового комплексу. В такій ситуації дедалі очевиднішою стає потреба звернутися і до світового, і до власного історичного досвіду аграрних перетворень. У цьому контексті особливої уваги заслуговує аграрна історія Волині ХХ – початку ХХІ ст., яка є певною мірою унікальна, адже за цей порівняно короткий період волинське село пережило чотири масштабні хвилі реформ: столипінську, реформу польської

влади в 1921–1939 рр., колгоспно-радгоспну та реформу періоду незалежності України, яка триває й донині. Кожна із них торкнулася таких фундаментальних основ аграрного устрою, як землеволодіння, землекористування, організація сільськогосподарського виробництва та ін., які визначили характер і зміст виробничих відносин, соціально-економічних процесів, вплинули на повсякденне життя і побут сільських трудівників.

З огляду на це, сучасну аграрну реформу в сільському господарстві України потрібно розглянути в ширшому історичному контексті, взявши до уваги досвід аграрних трансформацій, які відбувалися в ХХ ст. У цьому сенсі особливої уваги заслуговує історичний досвід Волині, де упродовж сторіччя відбулося чотири хвилі реформ, які торкнулися основ аграрного устрою, передусім таких, як землеволодіння і землекористування. У нашому випадку предметом дослідження й порівняльно-історичного аналізу стали столипінська аграрна реформа, реформа польської влади в 1921–1939 рр., колективізація радянської доби та перші етапи реформи періоду незалежності України, що триває й донині.

Аграрна історія Волині ХХ – початку ХХІ ст. була і є донині предметом наукового аналізу багатьох вітчизняних істориків та економістів. Однак історіографічний огляд проблеми підтверджує потребу узагальнити та переосмислити результати попередніх досліджень, з одного боку, а з другого – глибше вивчити окремі її аспекти та інтерпретувати із сучасних наукових позицій. Це зумовлено чинниками і об'єктивного, і суб'єктивного характеру. По-перше, значний масив праць ґрунтується на методологічних засадах, які зумовили тенденційність та односторонність у висвітленні окремих аспектів аграрної історії Волині ХХ ст., домінування ідеологічного компонента над науковим. Особливо це стосується праць радянського періоду. По-друге, частина досліджень, навіть претендуючи на об'єктивність, позбавлена чіткої концептуальної основи і має епізодичний характер. По-третє, окремі науковці, зокрема й сучасні, у процесі дослідження використовують традиційний для вітчизняної історіографії

набір методів і не беруть до уваги досягнення світової історичної думки. Іноді їхні дослідження зводяться лише до ревізії усталених у попередні часи суджень, оцінок та висновків. Таким чином, потреба подальших досліджень аграрної історії Волині новітньої доби є очевидною.

З науково-теоретичного погляду вивчення аграрних перетворень на Волині ХХ – початку ХХІ ст. актуальне тим, що дає можливість на основі локального дослідження виявити загальні закономірності та певні особливості розвитку сільського господарства і регіону, і України в цілому, зробити об'єктивні висновки та узагальнення щодо характеру та змісту аграрної політики в межах різних державно-політичних систем, що існували в окреслений період, дати неупереджену, науково обґрунтовану оцінку її соціально-економічним наслідкам. Із практичних міркувань важливість дослідження проблеми полягає у тому, що вивчений та узагальнений досвід попередніх аграрних перетворень може посприяти пошуку ефективних шляхів реформування сільського господарства на сучасному етапі і подоланню в ньому кризових явищ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в межах програми «Минуле і сучасне Волині та Полісся» Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України і Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та державної «Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2010 р.», прийнятої на ІІІ з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців у 2003 р. згідно з указом Президента України і постанови Кабінету Міністрів України. Частково вона пов'язана з темою «Західне Полісся: історія та культура (номер державної реєстрації 01031U000580).

Мета дослідження – на основі історичних джерел, передусім архівних документів, проаналізувати перебіг аграрних реформ, які здійснювалися на Волині в окреслених хронологічних межах, та їх соціально-економічні наслідки. Реалізації поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі **завдання:**

- проаналізувати вітчизняну і зарубіжну історіографію досліджуваної проблеми та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- виявити нові історичні джерела, вивчити і критично проаналізувати їх з точки зору достовірності та можливості глибшого розкриття теми;
- обґрунтувати теоретико-методологічні основи та охарактеризувати методи дослідження проблеми;
- розкрити зміст, показати шляхи, методи та особливості реалізації основних реформ, які здійснювалися на Волині до проголошення Україною незалежності;
- на основі критичного аналізу наявних джерел стосовно розвитку аграрного сектору Волині визначити економічну ефективність кожної з цих реформ, показати їх вплив на повсякденність волинського селянства;
- охарактеризувати основні етапи та напрями реформування волинського села в умовах незалежності України;
- проаналізувати основні показники розвитку аграрного сектору Волинської області в 1991–2011 рр. і на цій основі визначити ефективність його реформування;
- на конкретних прикладах охарактеризувати діяльність основних типів господарств, які виникли внаслідок аграрної реформи;
- визначити основні проблеми, які виникли в ході реформування волинського села, окреслити шляхи та засоби, спрямовані на їх подолання;
- дослідити основні тенденції сучасної урядової аграрної політики та діяльність місцевих органів влади в контексті реформування аграрних відносин на Волині;
- порівняти досліджувані реформи з точки зору їх соціальних наслідків та економічної ефективності;
- з'ясувати можливість та доцільність використання досвіду аграрних перетворень на Волині, здійснюваних до проголошення незалежності України, на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є сільське господарство Волині в контексті аграрної політики, яка проводилася в регіоні у ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – історичні передумови аграрних реформ (столипінської, реформи польської влади в 20 – 30-х рр. ХХ ст., колективізації, реформи періоду незалежності), шляхи, методи і засоби їх реалізації та соціально-економічні наслідки.

Хронологічні межі загалом охоплюють період ХХ – початку ХХІ ст. за деякими винятками. Зокрема у роботі свідомо вилучено період Першої світової війни і національно-визвольних змагань (1914–1921 рр.) та період радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.). Це зумовлено тим, що автор поставив за мету дослідити аграрні реформи, які стали результатом цілеспрямованої державної аграрної політики, а в умовах воєн ця політика була підпорядкована передусім ситуативним воєнним потребам і не передбачала системних реформ в аграрній сфері. В окремих епізодах (розділ 2) хронологічні межі дещо розширені і включають матеріал ХІХ ст. продиктовано потребою з'ясувати суспільно-історичні передумови столипінської аграрної реформи.

Територіальні межі дослідження. Для зручності в оперуванні статистичними даними кожен із розділів основної частини роботи розглядається в окремих адміністративно-територіальних межах: столипінська реформа – у межах Волинської губернії, реформа 1921–1939 рр. – в кордонах Волинського воєводства, наступні реформи розглядаються в адміністративних межах Волинської області. Стосовно цих територій вживається збірна назва – Волинь.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці:*

– в межах одного регіону досліджено аграрні реформи, які здійснювалися різними державно-політичними режимами і розглянуто їх під кутом зору історичної тяглості та взаємозв'язку аграрних перетворень ХХ – початку ХХІ ст.;

– з’ясовано загальні закономірності та регіональні особливості реалізації здійснюваних на Волині реформ;

– виявлено вплив політичних форм на економічні процеси і навпаки, відображено особливості функціонування аграрного сектору в умовах ринкової та планової економік;

– проаналізовано соціально-економічні трансформації в аграрному секторі Волинської області під впливом сучасної реформи;

– на прикладі Волині зроблено спробу порівняльного аналізу реформ з точки зору їх економічної ефективності.

Уточнено:

– історичні передумови, зміст, економічну суть та соціальне спрямування здійснюваних реформ;

– висновки вітчизняних учених стосовно економічної ефективності столипінської аграрної реформи та реформи польської влади у 1920 – 1930-х рр.;

– етапи реформування сільського господарства Волинської області в період незалежності України.

Отримали подальший розвиток:

– твердження про економічну ефективність ринкових відносин в аграрному секторі;

– положення про необхідність забезпечення аграрних реформ відповідними фінансовими, матеріальними, інтелектуальними та інформаційними ресурсами;

– висновки вітчизняних дослідників про доцільність використання історичного досвіду попередніх аграрних реформ в сучасних умовах.

Практичне значення роботи. Матеріали цього дослідження можуть бути використані при підготовці праць з історії народного господарства України та з історії українського селянства, для укладання краєзнавчих праць з історії Волині.

Наявність у роботі матеріалів, які стосуються конкретних населених пунктів та місцевостей Волині уможлиблює її використання в краєзнавчій роботі;

Матеріали дисертаційної роботи можна використати в дидактичних цілях при підготовці уроків у школі, лекційних та семінарських занять у вузах під час розгляду відповідних тем з нормативних курсів «Історія України» та «Історія Волині».

Результати та висновки дослідження також можуть бути взяті до уваги органами влади, політиками та аграріями-практиками при виробленні загальнодержавної та регіональних концепцій реформування аграрного сектора України на сучасному етапі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на кафедрі давньої та нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки і кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2009–2012 рр. Проблеми, що їх порушено в дисертації, відображені в доповідях та виступах на наукових конференціях, а саме:

1. Звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки 14–17 травня 2008 р., м. Луцьк.

2. Звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки 12–15 травня 2009 р., м. Луцьк.

3. Звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки 10–13 травня 2010 р., м. Луцьк.

4. Звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки травня 2011 р., м. Луцьк.

5. Звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету ВНУ імені Лесі Українки травня 2012 р., м. Луцьк.

6. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебургського права, м. Ковель.

7. Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія міст і сіл Західного Полісся. XIII Волинська наукова історико-краєзнавча конференція. Маневичі – Кукли, 14 квітня 2004 р.

8. Українська історична наука на шляху творчого поступу. III Міжнародний конгрес українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.

9. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. XXII обласна науково-практична історико-краєзнавча конференція. Луцьк – Торчин, 9–10 грудня 2006 р.

10. В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення. Міжнародна конференція. Луцьк, 26–27 квітня 2007 р.

11. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. XXVII Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р.

12. VIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 20-річчю незалежності України. Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.

13. Суспільно-політична спадщина В'ячеслава Липинського і сучасність. Міжнародна наукова конференція. Луцьк, 17–18 квітня 2012 р.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у монографії «Аграрні реформи на Волині у XX – на початку XXI ст.: передумови, перебіг та наслідки» і 25 публікаціях, з них 21 стаття у наукових фахових виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 445 сторінок, у тому числі 375 сторінок основного тексту, 52 сторінки використаних джерел (525 найменувань), 17 сторінок додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аграрна історія України та її окремих регіонів була предметом вивчення кількох поколінь вітчизняних істориків і нині залишається важливим напрямом наукових досліджень. Низка її складників відобразилася в наукових працях дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., значний внесок у вивчення історії українського села зробили вчені радянського періоду, які підготували двотомну «Історію селянства Української РСР», що стала першою спробою синтетичного наукового огляду аграрної історії України. Цим виданням послуговувалося ціле покоління вітчизняних істориків, воно стало прототипом для підготовки наукових праць регіонального характеру. Якісно новий етап у вивченні аграрної історії України розпочався із здобуттям Україною незалежності. Він позначився переосмисленням традиційних поглядів на окремі її епізоди, поглибленням диференціації ключових напрямів, охопленням нової тематики. Для цього нині створено відповідний методологічний мікроклімат, закладено певні науково-організаційні основи через створення відповідних дослідних структур. У сучасних умовах актуальність дослідження аграрної історії України та її регіонів розглядається не лише в науково-теоретичному, а й в практичному аспекті, адже вивчений і узагальнений історичний досвід допоможе глибше зрозуміти сучасні економічні процеси, окреслити перспективи та визначити шляхи подальшого суспільного прогресу.

Щодо волинського регіону, то його аграрна історія висвітлювалася епізодично в наукових працях з історії України та Волині, результати досліджень окремих проблем, що їх досліджували науковці, публікувалися в наукових збірниках та періодичних виданнях. Частина з них торкається

низки аспектів історії волинського села ХХ – початку ХХІ ст. Однак донині немає комплексних досліджень, які б системно розкривали аграрні перетворення, що відбувалися на Волині в окреслених хронологічних межах.

Беручи до уваги предмет дослідження, в основу історіографічного аналізу проблеми дисертаційної роботи покладено проблемно-хронологічний принцип. Історіографію досліджуваної теми поділено на окремі модулі, кожен з яких відповідає окресленому етапу реформування: столипінській реформі (1906–1914 рр.), реформі польської влади (1921–1939 рр.), колгоспно-радгоспній добі та модернізації аграрного сектору Волині в період незалежності України. У межах кожного модуля подано огляд і вітчизняної, і зарубіжної історіографії. В окрему групу виділено праці, які представляють порівняно новий, тематично наближений до проблеми дисертаційного дослідження напрям – історія аграрних перетворень в Україні та її регіонах. Оскільки в узагальнювальних працях з історії України та Волині дисертаційна тема висвітлена лише фрагментарно, основну увагу ми звернули на спеціальні праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми.

Першою викликала серйозні модернізаційні процеси у волинському селі столипінська аграрна реформа, розпочата в Російській імперії в 1906 р. Оскільки у цей час Волинська губернія входила до її складу, то сільське господарство краю також стало об'єктом реформування. Щодо вітчизняної історіографії столипінської реформи, то її умовно можна поділити на три періоди:

- дореволюційний (до 1917 р.);
- радянська доба (1917–1985 рр.)
- історіографія постперебудовного етапу та періоду незалежної України.

Дореволюційна доба представлена здебільшого працями пропагандистського та описово-публіцистичного характеру. Так, у

дослідженнях Б. Кніповича [326], С. Богданова [274], П. Маслова [370] та інших на основі аналізу ситуації, яка склалася в аграрному секторі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізовано загальні передумови столипінської реформи, розкрито зміст основних її напрямів. На думку згаданих авторів, однією з передумов реформи були селянські рухи. Однак у більшості публікацій замовчуються їх причини, однобічно трактуються характер та соціальна природа, суто негативно оцінюються їх наслідки. Зокрема П. Маслов засуджує такі форми селянської боротьби, як погроми панських маєтків, підпали економік, знищення майна. Автор заперечує політичні мотиви виступів, стверджуючи, що боротьба селянства в роки першої російської революції мала суто економічний характер. Аналізуючи процес реалізації столипінського аграрного курсу, Б. Кніпович звернув увагу на еволюцію землеволодіння в державі, показав процес диференціації селянства під впливом реформи, С. Богданов відзначив, що окремі заходи столипінської реформи викликали позитивні зрушення в агротехніці.

Публікації згаданих авторів стосуються Росії в цілому, хоча в них фігурують окремі епізоди, які мають стосунок до Волинської губернії. Однак вони дають лише поверхове уявлення про масштаби реформування волинського села та його соціально-економічні наслідки.

Загалом можна констатувати, що дореволюційна історіографія представлена невеликою кількістю публікацій, у яких лише фрагментарно висвітлені окремі аспекти досліджуваної теми. Дослідники, які були сучасниками реформи П. Столипіна, зазвичай дають загальне уявлення про її причини та передумови, розкривають зміст основних напрямів реформування, показують найбільш помітні зрушення на селі під впливом нового аграрного курсу. Однак у розрізі окремих регіонів, у тому числі й Волині, столипінська реформа не розглядалася. Щодо оцінки реформи та її наслідків, то для переважної більшості авторів характерні апологетичні мотиви.

Серед істориків радянського періоду, які досліджували різні аспекти столипінської аграрної реформи в Україні, варто насамперед виділити І. Литвинова [349], М. Хейсіна [470], О. Погребінського [422], Ф. Лося [360], О. Михайлюка [374], П. Теличука [466], Є. Сизоненка [456], Л. Гайдай [294; 297] та інших.

До перших досліджень радянської доби можна віднести праці 1920-х рр., у яких автори досить об'єктивно підійшли до висвітлення проблеми реалізації столипінської аграрної реформи. Зокрема І. І. Литвинов у монографії «Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства» [349] відзначив вагомий вплив реформи на продуктивність сільськогосподарського виробництва як у поміщицьких, так і в селянських господарствах, що стало наслідком збільшення застосування сільськогосподарських машин, сучасних агротехнологій. Саму реформу автор вважає важливим стимулюючим фактором для розвитку не лише сільського господарства, а й різних галузей промисловості, торгівлі, фінансової системи. Без зайвих ідеологічних упереджень висвітлюється еволюція українського села напередодні 1917 р. у працях М. Хейсіна. Автор позитивно оцінив роль столипінських перетворень в дореволюційному селі і чи не вперше звернув увагу на можливість застосування набутого під час реформи позитивного досвіду для перебудови сільського господарства в умовах переходу до соціалізму.

На початку 1930-х рр. у міру зміцнення комуністичної ідеології і утвердження марксистсько-ленінських методологічних засад в історичній науці у працях радянських істориків стала домінувати ленінська оцінка столипінської реформи з партійним і класовим підходом до її інтерпретації. Столипінську аграрну реформу дослідники розглядали насамперед як спробу царського уряду вирішити аграрне питання в інтересах поміщиків, що призвело до зубожіння та розорення біднішого селянства, загострення соціальних суперечностей на селі. З цього часу у вітчизняній історіографії починає утверджуватися негативне ставлення до заможного селянина-

куркуля як експлуататора бідного селянства. Типовим зразком цієї доби є праця О. О. Погребінського «Столипінська реформа на Україні» [422]. Автор негативно оцінює столипінську аграрну реформу та її соціально-економічні наслідки, стверджує, що вона спровокувала розорення та зубожіння основної маси селянства, загострила класову боротьбу на селі.

Після Великої Вітчизняної війни одним із перших до теми столипінської аграрної реформи звернувся Ф. Є. Лось, опублікувавши монографію «Україна в роки столипінської реакції» [360]. У цьому дослідженні автор основну увагу приділив питанню селянських виступів, лишивши поза увагою модернізаційні процеси в українському селі, викликані столипінською реформою. Ф. Лось негативно оцінює столипінську аграрну політику, зазначаючи, що вона не вирішила земельного питання і призвела до ескалації соціального напруження в українському селі. Те ж саме стосується монографії П. Теличка [466], у якій автор з позицій класово-партійного підходу висвітлює процес капіталістичної еволюції українського села на початку ХХ ст. Ці роботи насичені багатим фактичним матеріалом, на основі якого показано розвиток аграрного капіталізму в Україні у процесі впровадження реформи. Проте саму реформу автори трактують лише як спробу царського уряду вирішити аграрне питання в інтересах поміщиків, що призвело до зубожіння та розорення біднішого селянства, загострення соціальних суперечностей на селі. Соціально-економічні процеси у ході реформування українських губерній проілюстровано різноманітними статистичними даними, зокрема й по Волині. Однак це не дає повної уяви про масштаби реформування волинського села, його особливості та наслідки, оскільки статистичну базу їхніх досліджень складають узагальнені дані центральних архівів, а матеріалів місцевих архівів у них майже немає.

У період 60–80-х років ХХ ст. було підготовлено й опубліковано багатотомні академічні видання «Історія селянства Української РСР» [316] та «Історія народного господарства Української РСР» [315]. У першому томі

«Історії селянства Української РСР», який вийшов друком у 1967 р., на широкій документальній основі досить детально висвітлено питання реалізації столипінської аграрної реформи в Україні. У ній подано значно більше даних, які характеризують перебіг реформи у Волинській губернії. Однак сама концепція реформи, методи її реалізації та наслідки знову ж таки трактувалися з партійно-класових позицій. Це зумовило тенденційність у формуванні документальної основи дослідження. При висвітленні теми основна увага приділялася питанню класової боротьби в українському селі, яка мала засвідчити антинародний характер урядової аграрної політики. Разом із тим автори зазначили, що «столипінська аграрна реформа, дещо полегшивши розвиток капіталізму в сільському господарстві, стала поштовхом до деякого прогресу в землеробстві» [316, 498]. Загалом же, на їхню думку, спроба уряду ліквідувати аграрну кризу столипінським шляхом зазнала цілковитого краху [316, 502].

В «Історії народного господарства Української РСР» також відображено процес реформування українського села під час проведення столипінської аграрної реформи. Як і в попередній праці, в її інтерпретаціях та оцінках цієї реформи була відбита позиція офіційної радянської історіографії. На перший план реформи виносилося прагнення царського уряду створити класову опору самодержавства в особі сільської буржуазії – куркульства. На думку авторів, реформа Столипіна повністю ігнорувала інтереси селянства, яке прагнуло націоналізації всієї землі. Цілковито заперечувалася економічна ефективність окремих заходів, основна увага акцентувалася на соціальних процесах, які призвели до посилення класової диференціації в селянському середовищі й наростання антагонізму між селянами та поміщиками й куркулями. Оцінки столипінської реформи, подані в названих працях, стали орієнтиром для дослідників, які вивчали цю проблему в регіональному аспекті.

Щодо праць з історії Волині, які представляють вітчизняну радянську історіографію, передусім варто назвати «Нариси історії Волині. 1861–1939»

Р. Оксенюка [402]. У цій праці в окремий параграф виділено період столипінських реформ [402, 50–58]. На багатому архівному матеріалі автор показує процес та результати впровадження нового землеустрою у волинському селі. На його думку, виселення на хутори та відруби, як і переселення волинських селян у малозаселені райони імперії, мало насильницький характер, що спричинило низькі темпи реформи. Оцінюючи результати реформи, Р. Оксенюк зазначив, що «вся столипінська аграрна реформа в цілому зазнала краху і призвела до ще більшого зубожіння селянських мас і загострення класових протиріч у країні» [402, 52]. Автор приділяє більше уваги проблемі класової боротьби в ході реформи, ніж соціально-економічним процесам. Загалом його погляди на реформу не можуть претендувати на об'єктивність, оскільки в оцінках подій, процесів та явищ автор керувався класовим підходом.

В «Історії Волині. З найдавніших часів до наших днів» столипінська аграрна реформа на Волині висвітлена дуже поверхово. Вплив радянських ідеологічних стереотипів, як і в попередній праці, простежується у поглядах авторів на причини, характер та наслідки реформи. Обійшовши увагою економічні мотиви реформи, вони насамперед розглядають її як засіб, з допомогою якого царизм прагнув «...розколоти селянство і створити на селі нову соціальну опору в особі куркулів» [314, 41]. Не вдаючись до хоча б побіжного аналізу соціально-економічних процесів, викликаних реформою у волинському селі, автори праці стверджують, що столипінська аграрна політика зазнала краху.

У цілому до середини 1980-х рр. у радянській (у тому числі й українській) історіографії домінували критично-негативні погляди на столипінську аграрну реформу, основна увага акцентувалася на її консерватизмі, антиселянській спрямованості й самодержавно-поміщицькій суті. Регіональні особливості реалізації столипінської аграрної реформи практично не досліджувалися. З початком «перебудови» в СРСР у 1985 р. в історичній науці утверджується плюралізм думок, поглядів та оцінок; вона

поступово почала звільнятися з-під диктату комуністичної ідеології. На межі 1980–1990-х рр. з'явилася низка публікацій, у яких були переглянуті усталені в радянській історіографії погляди на реформу та особу самого П. Столипіна. Одні автори намагалися апологетизувати реформу, ідеалізувати самого П. Столипіна як видатного державного діяча-реформатора (наприклад В. Казарезов [321]); інші, зокрема А. Аверх [266], П. Зирянов [309–312], В. Дякін [305], критично підходили до цих оцінок, критикували аграрну столипінську реформу за половинчастість і непослідовність, стверджували, що вона в кінцевому результаті не змогла вирішити земельного питання в Російській імперії.

Зі здобуттям Україною незалежності й утвердженням у сучасній українській історичній науці нових, наукових, а не ідеологічних методологічних засад спостерігається тенденція до більш об'єктивного, поміркованого оцінювання ідей столипінської реформи, масштабів її реалізації та наслідків. Так, у передмові до сучасного двотомного видання «Історія українського селянства» зазначено, що його відмінність від аналогічних праць попереднього періоду «визначається аргію відсутністю марксистсько-ленінських концептуальних штампів» [318, 5]. Проте, на наш погляд, у ньому столипінська аграрна реформа не отримала чітких оцінок. Зокрема автори не дали об'єктивної оцінки її соціально-економічним наслідкам. У кінцевому результаті вони зазначили, що реформуванням не вдалося розв'язати аграрного питання, тому ініціативу в його вирішенні згодом перехопили представники радикальних суспільних течій [318, 407].

З останніх досліджень, пов'язаних із запровадженням столипінської аграрної реформи в Україні, варто відзначити монографію В. Вергунова [282], в якій автор глибоко проаналізував її історичні передумови та основні напрями реалізації. Він об'єктивно розкрив еволюційні зміни, викликані реформою в аграрному секторі, однак результати реформування Волинської губернії відображені недостатньо.

Тісно пов'язаним з аграрною історією України початку ХХ ст., у тому числі й столипінською реформою є дослідження О. П. Реєнта та О. В. Сердюка [432]. Автори акцентують увагу на тому, що капіталістична еволюція аграрного сектору України була викликана не лише реформою Столипіна, а й об'єктивними чинниками, зумовленими обставинами розвитку світової господарської системи та світового продовольчого ринку. У монографії використано багато матеріалів, які стосуються Волинської губернії початку ХХ ст. Зокрема в ній показано еволюцію землеволодіння та землекористування під впливом столипінської реформи, розкрито роль і місце сільськогосподарського виробництва губернії і в загальноукраїнському, і в загальноімперському вимірі, проаналізовано процес інтеграції аграрного сектору Волині в загальноросійський та світовий продовольчі ринки. У роботі вперше опубліковано дані про обсяги вивозу продукції землеробства і тваринництва з Волинської губернії на початку ХХ ст., основні напрями та шляхи її експорту.

В іншій своїй публікації О. П. Реєнт розглянув історіографічний аспект аграрних трансформацій у другій половині ХІХ на початку ХХ ст. [431]. Автор досить детально проаналізував науковий доробок вітчизняних дослідників, однак історіографія аграрних реформ в розрізі окремих регіонів не знайшла належного висвітлення у цій праці.

Окремі важливі аспекти столипінської аграрної реформи в Україні об'єктивно висвітлені в сучасних наукових дослідженнях Серед нинішніх вітчизняних дослідників аграрної історії України початку ХХ ст. варто відзначити М. Якименка [484–488], В. Нечитайла [383; 386; 394; 395], В. Майстренка [364] та ін. Зокрема М. Якименко у своїх публікаціях відзначив стимуляційний вплив столипінської реформи на розвиток фермерських господарств в українському селі. На його думку, особисті селянські господарства, які виникли в процесі реформування, мали значний потенціал для розвитку [485, 7–8]. В одній із публікацій (у співавторстві) [486, 67–61] науковець проаналізував законодавчу базу, показав механізм та

масштаби приватизації в розрізі регіонів. Дослідники відзначили, що набуття права приватної власності на землю справляє значний соціально-психологічний ефект, оскільки стимулює людину до праці. «Стимул до праці – ось рушійна сила прогресу», – резюмують автори публікації [488, 70]. Цілком аргументовано автор мотивує вивчення столипінської аграрної реформи потребою узагальнення її досвіду та використання його в сучасних умовах для організації сільського господарства на ринкових засадах.

В. Нечитайло на основі широкого кола документальних джерел дослідив процес становлення індивідуальних господарств фермерського типу в роки столипінських аграрних перетворень [386]. Починаючи з другої половини 90-х років, з'явилася низка публікацій, присвячених діяльності Селянського поземельного банку та його відділень в Україні, у тому числі й на Волині. Так, В. Майстренко [364], О. Царенко та А. Захарчук [471] відзначили важливу роль Селянського банку в реформуванні українського села. Зокрема В. Майстренко дає високу оцінку діяльності цієї інституції, зазначаючи, що банк був одним із головних засобів проведення аграрної реформи. На конкретних прикладах дослідник показує, як через посередництво банку селяни купували земельні наділи і створювали на них індивідуальні господарства. О. Царенко та А. Захарчук також позитивно оцінюють роль Селянського банку у проведенні реформи. Однак згадані автори дещо обійшли увагою інші фінансові, кредитні та іпотечні установи.

Діяльність Волинського відділення Селянського поземельного банку на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлено у статті В. Венгерської. На основі аналізу статистичних даних авторка показала участь банку в перерозподілі земельної власності через купівлю-продаж землі, у створенні хутірських та відрубних господарств [280, 92–98]. О. Краснікова, окрім діяльності Селянського банку в Україні, дослідила діяльність інших банківських установ, зокрема Дворянського банку. Підкреслюючи їх важливу роль у проведенні столипінської реформи, вона

разом з тим відзначила, що майже половина позик обслуговувалася приватним капіталом [332, 64–70].

Дещо по-іншому оцінює діяльність Селянського банку на Україні Л. Ігнатова. На думку дослідниці, банк стояв на захисті інтересів поміщиків і тому постійно підвищував ціни на землю. Невигідною для селян, з її точки зору, була також політика банку щодо надільної селянської землі. Якщо ціну на поміщицьку землю банк постійно підвищував, то селянська надільна земля коштувала вдвічі дешевше від ринкової вартості [515, 15]. Еволюція капіталістичних відносин в аграрному секторі загалом та окремих його галузях стали предметом досліджень Н. Романюк та А. Михайлика. Зокрема Н. Романюк акцентувала увагу на розвиткові капіталістичних відносин у господарствах поміщиків. Цілком можна погодитися з думкою авторки про те, що ці господарства швидше еволюціонували в напрямі капіталізму, оскільки мали для цього кращі можливості (великі площі, необхідний реманент, власні кошти для розвитку) [445, 26]. А. Михайлик, аналізуючи розвиток тваринництва на Правобережжі в другій половині XIX – на початку XX ст., звертає увагу на активізацію товарно-грошових відносин у цій галузі, посилення зв'язку з внутрішнім та зовнішнім ринками [373].

Слід зауважити, що згадані вище публікації лише побіжно торкаються Волині. Їхні автори загалом позитивно оцінюють столипінські аграрні перетворення, акцентуючи увагу на тому, що вони об'єктивно сприяли ринковій трансформації аграрної економіки на українських землях. Однак капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Волинської губернії в них відображені недостатньо.

Окреслених у дослідженні територіальних меж більшою мірою торкаються дослідження Ю. Поліщука [423], І. Власюка [284; 285], Ю. Магась-Демидас [363] та В. Павлюка [405]. Так, І. Власюк у дисертації на здобуття кандидата історичних наук дослідив вплив столипінської реформи на економічний розвиток Правобережної України. На основі широкого кола джерел автор простежив еволюцію землеволодіння та

землекористування на Правобережжі в 1906–1914 рр., продемонстрував кількісні та якісні зміни, які сталися під впливом реформи в сільському господарстві, промисловості, торгівлі. Він у цілому позитивно оцінює економічні наслідки реформи. В окремих публікаціях І. Власюк охарактеризував роботу губернської та повітових землевпорядних комісій, відзначивши їхню позитивну роль у поширенні прогресивних форм господарювання та підвищенні культури землеробства. На основі багатого статистичного матеріалу він також достатньо ґрунтовно розкрив питання розвитку сільськогосподарської промисловості Правобережної України. Автор використав багато даних, які стосуються Волинської губернії, однак у розрізі окремих повітів аграрна реформа висвітлена недостатньо.

Ю. Магась-Демидас дослідила діяльність кооперативних спілок на Волині під час реалізації реформи. Авторка об'єктивно відзначила позитивну роль губернських та повітових земських установ Волинської губернії у розвитку різних видів кооперації. В. Павлюк у своїх дослідженнях торкнувся питання розвитку окремих великих поміщицьких господарств Волині. Дослідник вказав на їх капіталістичну еволюцію під впливом реформи, на конкретних прикладах продемонстрував активне втягування магнатерій у систему ринкових відносин.

Становище господарств поляків, німців та чехів, які проживали на Волині на початку ХХ ст., дослідили М. Бармак [271], М. Костюк [331], О. Буравський [276]. Зокрема вони проаналізували вплив столипінської реформи на господарську діяльність іноземних колоністів. На думку авторів, реформа в цілому сприяла росту землеволодіння та землекористування колоністів, хоча з боку російської адміністрації встановлювалися певні обмеження. Дослідники відзначають високий рівень культури та економічну ефективність господарств німців та чехів, підкреслюють їх позитивний вплив на господарсько-економічне становище Волині.

Важливе місце в цей період у висвітленні різних аспектів столипінської аграрної реформи на Волині посідають історико-краєзнавчі

розвідки волинських істориків. Зокрема В. О. Кудь дослідив перебіг та наслідки переселенської акції з Волині в 1906–1914 рр. [366], селянські заворушення під час реформи в окремих повітах Волинської губернії [338–340]. Комплексним дослідженням, у якому аналізуються головні напрями аграрної реформи та їх реалізація на Волині, можна вважати його статтю «Столипінська аграрна реформа на Волині» [335]. У цій публікації на основі багатого фактичного матеріалу автор аналізує найважливіші процеси в соціально-економічній сфері, акцентує увагу на еволюції капіталістичних засад в аграрному секторі Волині. Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи на Волині досліджує В. О. Приймак. Окрім того, одна з її публікацій стосується історіографічного аспекту проблеми [424–427]. У ній авторка подає огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії, однак аналіз праць вітчизняних дослідників потребує чіткішої систематизації й доповнення.

Низку важливих проблем, пов'язаних із реалізацією столипінської реформи в Правобережній Україні, зокрема й на Волині, порушили у своїх публікаціях Л. Гайдай, М. Півницький, В. Надольська, А. Ткачук. Так, Л. Гайдай простежує еволюцію капіталістичних відносин у волинському селі під впливом реформи, указує на позитивні зрушення в культурі господарювання, відзначає прогресивну роль сільськогосподарської кооперації в економічному розвитку краю [289–297]. М. Півницький, звертаючи основну увагу на становище поліського села напередодні Першої світової війни, вказує на невирішеність багатьох проблем поліських селян, передусім таких, як земельний голод, що породжував бідність і напівзлиденне існування більшості мешканців краю [420; 421]. В. Надольська [380] та А. Ткачук [468] на основі архівних джерел розкрили окремі епізоди реалізації столипінської реформи у Володимир-Волинському та Ковельському повітах Волинської губернії. Однак усі ці краєзнавчі дослідження мають лише епізодичний характер і не дають цілісного

уявлення про хід, масштаби та соціально-економічні наслідки реалізації столипінської аграрної реформи на Волині.

Щодо зарубіжної історіографії столипінської аграрної реформи, то на нинішній момент вона досить широко представлена насамперед працями сучасних російських істориків та публіцистів, окремими публікаціями американських та західноєвропейських дослідників. Попри те, що більшість праць зарубіжних істориків не стосуються безпосередньо Волинської губернії, вони варті уваги насамперед з методологічного погляду. У цьому випадку для нас важливими є їхнє трактування характеру, змісту і соціального спрямування столипінської реформи, її економічної ефективності, оцінка діяльності самого П. Столипіна як державного діяча.

У сучасній російській історіографії столипінської реформи простежується тенденція до ідеалізації П. Столипіна, в оцінці його реформаторської діяльності все частіше з'являються апологетичні мотиви. Зокрема повне схвалення діяльності П. Столипіна знаходимо в публікаціях В. Казарезова [321], Л. Новикової [401], В. Никанорова [400], І. Островського [404] та ін. Так, В. Казарезов убачав у столипінській реформі потужний стимулятор виникнення цілої верстви міцних господарств, які через деякий час стали найважливішими виробниками хліба в країні, опорою аграрної системи. На думку названих вище дослідників, у процесі реформування села було досягнуто поєднання інтересів держави і широких селянських верств, що забезпечило ефективний розвиток аграрного сектору.

Проте слід зауважити, що далеко не всі російські дослідники пострадянської доби сприймають аграрну реформу П. Столипіна позитивно. Більш помірковану і навіть критичну її оцінку дають такі науковці, як І. Ковальченко [328], П. Зирянов [309–312], А. Аверх [266]. Так, І. Ковальченко в столипінській реформі вбачає спробу скерувати село на розвиток у консервативно-поміщицькому (прусьському) напрямі. На його думку, вона створювала умови для розширення селянського землеволодіння

передусім за рахунок купівлі общинних, а не поміщицьких земель [328, 54]. П. Зирянов, вважає реформу в цілому невдалою, оскільки «владі не вдалося ні зруйнувати общину, ні створити стійку і досить численну верству селян-власників. Так що можна говорити про загальну невдачу столипінської аграрної реформи» [312, 121–122]. А. Аверх головним недоліком реформи вважає те, що вона не торкнулася аграрної основи самодержавного ладу – поміщицького землеволодіння.

Серед праць західноєвропейських істориків, у яких аналізується ситуація в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст., варто відзначити монографії французького дослідника Д. Бовуа [272; 273]. Зокрема його праця «Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» [272] насичена цікавим фактичним матеріалом, який стосується безпосередньо Волині. У ній вміщено дані про структуру землеволодіння, подано характеристику земельних власників за етнічною ознакою, проаналізовано динаміку росту сільського населення. Визначаючи причини такого явища як земельний голод, автор вважає, що головною з них був інтенсивний ріст кількості сільського населення [272, 126].

Німецький дослідник Д. Байрау основним завданнями столипінської реформи вважає модернізацію сільського господарства задля піднесення його ефективності. Головним її наслідком, на думку науковця, було активне втягування в систему ринкових відносин селянських господарств, причому не лише поміщицьких, а й дрібних. Автор зазначив, що реформа сприяла комерціалізації селянського господарства, піднесенню виробничої і загальної культури на селі, поглибленню господарської спеціалізації окремих регіонів [267, 21].

Історична постать П. Столипіна та його реформаторська діяльність стали предметом дослідження деяких польських істориків. Зокрема Л. Базильов у монографії «Ostanie lata Rosji carskiej. Rzady Stolypina» [492] проаналізував становище в Російській імперії напередодні реформи і дійшов до висновку, що одним із найважливіших її завдань було відвернути

революцію. Тобто серед причин нового аграрного курсу, на думку автора, домінували політичні. У цілому він вважає аграрну реформу значним здобутком російського самодержавства. Важливість земельної реформи П. Столипіна відзначає також сучасний польський дослідник Я. Несцьорук [509]. На його думку, реформа спричинила певні позитивні зрушення, хоча й не вирішила багатьох соціальних проблем.

Серед американських дослідників, які вивчали економічні процеси в царській Росії на межі XIX–XX ст., варто виділити Пола Грегорі. У праці «Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки» [302] цей автор розглядає деякі дискусійні питання, зокрема проблему відставання аграрного сектору Росії напередодні столипінської реформи. На основі аналізу окремих економічних показників П. Грегорі стверджує, що сільське господарство Російської імперії розвивалося по висхідній і на початку XX ст. в ньому утвердилися ринкові відносини. На наш погляд, ця теза є сумнівною, оскільки переважна більшість вітчизняних дослідників, які залучили значно більший пласт статистичних матеріалів, переконливо доводять, що аграрний сектор Росії був найслабшою ланкою економіки. Приклад Волинської губернії це також підтверджує. Щодо ринкових відносин, то вони почали лише проникати в аграрну сферу і столипінська реформа мала на меті створити сприятливі умови для цього. Викликає сумнів твердження П. Грегорі про підвищення життєвого рівня селянства напередодні революційних подій 1905 р. в Росії. До цього висновку він дійшов на основі даних про ріст споживання селянами зерна для власних потреб і збільшення заробітної плати сільськогосподарських робітників на 14 % [302, 36–37]. Однак автор ігнорує такі показники, як середній розмір селянського земельного наділу, який зменшувався, численні виплати і податки, ціни на сільськогосподарську продукцію тощо, котрі зумовили зниження соціальних стандартів селян.

Аналізуючи загальні показники розвитку російського аграрного сектору, П. Грегорі справедливо відзначив те, що в сільському господарстві

Росії існували сильні регіональні відмінності [302, 56]. У зв'язку з цим автор рекомендує дослідникам звернути увагу на потребу регіональної диференціації в дослідженні історії сільського господарства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Низку важливих проблем, пов'язаних зі столипінською аграрною реформою, порушив ще один американський дослідник Д. Мейсі у статті «Земельна реформа і політичні переміни: феномен П. А. Столипіна» [371]. На його думку, ця реформа була викликана рядом складних інтелектуальних, соціальних і політичних процесів [371, 3]. Аналізуючи її передумови, автор цілком справедливо зазначив, що вони визрівали, починаючи від реформи 1861 р., яка не змогла вирішити аграрного питання в Росії. Головними проблемами сільського господарства Росії на початку ХХ ст. він вважає низьку продуктивність сільськогосподарського виробництва, недостатній рівень розвитку товарно-грошових відносин, недосконалу систему господарювання [371, 7]. Серед головних політичних причин реформи Д. Мейсі вбачає прагнення уряду знайти порозуміння з опозицією в питанні способів модернізації держави [371, 12]. Загалом дослідник позитивно оцінює реформу, відзначаючи її еволюційний характер [371, 15].

Оригінальністю підходів до визначення змісту та наслідків столипінської аграрної реформи вирізняється публікація японського історика Мацузато Кімітаки «Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція». Автор вважає, що реформу не слід обмежувати лише хуторизацією або зводити до реорганізації землеустрою, – її потрібно сприймати як цілий комплекс заходів для перебудови земельно-аграрного укладу країни загалом [322, 195]. На наш погляд, заслуговує уваги й запровадження дослідником стосовно столипінської реформи такої дефініції, як «агротехнологічна революція». Адже справді, її складовою частиною став цілий комплекс агрономічних, технологічних та організаційних заходів, які посприяли піднесенню агрокультури як в імперії

загалом, так і в її окремих регіонах, зокрема й на Волині, що підтверджується й у нашому дослідженні. Щодо оцінки реформи, то М. Кімітака вважає, що вона дала позитивні результати в економічному, технологічному, юридичному й соціально-психологічному аспектах [322, 199].

Отже, можна резюмувати, що питання реалізації столипінської аграрної реформи на Волині в працях і вітчизняних, і зарубіжних істориків висвітлено лише поверхово. Окрім того, у контексті аграрного розвитку Волині ХХ – початку ХХІ ст. ця реформа не розглядалася.

Наступною спробою модернізувати волинське село була аграрна реформа польського уряду під час входження Волині до складу Польщі (1921–1939 рр.). Цей період аграрної історії краю також достатньо відображений у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Щодо вітчизняної історіографії, то наукові праці, у яких тою чи іншою мірою висвітлюється історія волинського села 1921–1939 рр., можна поділити на дві основні категорії: дослідження радянської доби та публікації сучасного періоду. Оскільки в узагальнювальних працях з історії України та Волині цей період розглянутий поверхово, буде доцільним детальніше зупинитися на огляді спеціальних досліджень.

Серед ґрунтовних праць радянської доби, у яких предметом дослідження є західноукраїнське, зокрема й волинське, село міжвоєнної доби, насамперед варто виділити монографії Л. Корнійчук, І. Васюти, Ю. Сливки, С. Макарчука. Так, Л. Я. Корнійчук у роботі «Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі» основну увагу зосередила на висвітленні процесу майнового розшарування західноукраїнського селянства та його боротьбі проти соціального й національного гноблення. Аграрну політику польської влади вона оцінює так: «Ця політика була спрямована на збереження великих поміщицьких латифундій і зміцнення куркульських господарств за рахунок грабування трудящого селянства, за рахунок його зубожіння» [330, 14].

Основним зразком соціально справедливого вирішення земельного питання для авторки є радянський варіант, а все, що йому суперечить, у тому числі й аграрна реформа польської влади, є буржуазним, антинародним. Очевидно, цим і зумовлена певна тенденційність та однобічність у її трактуваннях і оцінках. Монографія Л. Корнійчук має достатню джерельну базу, хоча архівні дані представлені лише матеріалами Львівського архіву.

Більш ґрунтовним аналізом соціально-економічних процесів у західноукраїнському селі вирізняються монографії І. Васюти [278; 279] та С. Макарчука [365]. Зокрема С. Макарчук, досліджуючи етнополітичних процеси у західноукраїнському регіоні в першій третині ХХ ст., розглядає їх у тісному взаємозв'язку із соціально-економічними умовами розвитку краю. Оцінюючи наслідки земельної реформи польської влади на «східних кресах», автор прийшов до висновку, що ця реформа не підірвала великого польського землеволодіння, однак негативно позначилася на становищі українських селян. Щодо осадницької колонізації, то, на думку автора, саме вона стала однією з причин інтенсивного приросту польського населення на західноукраїнських землях і стала одним із засобів полонізації регіону. Деякі аспекти аграрної реформи польської влади стали предметом дослідження І. К. Васюти. У монографії «Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.)» автор на широкій документальній основі розкрив основні напрями реформи, показав способи та методи їх реалізації, вплив на соціально-економічний розвиток краю. За своєю суттю і соціальним спрямуванням І. Васюта трактує реформу як буржуазно-поміщицьку, як таку, що не відповідала інтересам основної маси селянства, свідченням чого були численні селянські виступи. Дещо сумнівним видається його висновок про насильницький характер землевпорядкування. Автор не заперечує того, що реформа сприяла розвитку капіталізму, але цей шлях засуджує як антинародний.

Аналізуючи стан економічного розвитку західноукраїнських земель у період між двома війнами, питання аграрної реформи польської влади

торкнувся Г. Ковальчак у монографії «Економічний розвиток західноукраїнських земель» [327]. Окремий розділ своєї монографії він присвятив характеристиці економічного і політичного становища західноукраїнських земель, досить детально зупинився на проблемах розвитку аграрного сектору регіону. На основі аналізу основних показників соціально-економічного розвитку західноукраїнського села автор прийшов до висновку, що у 20–30 роках в аграрному секторі посилювалися риси капіталістичного підприємництва, і це частково пов'язано з аграрною реформою. На його думку, реформа посилювала позиції місцевої аграрної буржуазії, не враховуючи при цьому інтересів широких селянських мас.

Для написання згаданих вище праць автори використали багату джерельну базу: архівні матеріали, статистичні збірники, періодику. Але цей матеріал в переважній більшості ілюструє аграрні процеси, що відбувалися на теренах сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, а Волинь ніби «губиться» у терміні «західноукраїнські землі». Наукова цінність цих праць полягає насамперед у тому, що їх автори ввели до наукового обігу великий пласт фактичного та статистичного матеріалу, значна частина якого стосується й Волині. Деяка ідеологічна заангажованість окремих сюжетів зумовлена тим, що соціально-економічні перетворення дослідники розглядають переважно крізь призму польської колонізаційної політики на західноукраїнських землях.

Значний внесок у вивчення різних аспектів аграрної історії Волині міжвоєнного періоду зробили сучасні, в тому числі й волинські історики у 90-х роках минулого та на початку нинішнього століття. Так, вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині та інші галузі економіки дослідила В. Литвинюк [350–352; 517]. Вона проаналізувала основні напрями аграрної реформи та показала їх вплив на ефективність сільськогосподарського виробництва у Волинському воєводстві. Застосування методу статистичного аналізу дало дослідниці можливість досить об'єктивно оцінити наслідки аграрної реформи на

Волині. Г. Панишко у низці своїх публікацій охарактеризувала становище великих поміщицьких маєтків на Волині в 1921–1939 рр. На основі архівних документів, дослідниця ґрунтовно розкрила механізм функціонування великих поміщицьких господарств. На прикладі волинських маєтків О. Сумовського, К. Липинського та інших вона показала процес становлення капіталістичного способу виробництва [413–415; 520]. В окремих її публікаціях порушено проблему польської аграрної колонізації волинських земель [412]. Г. Панишко розглядає осадництво як один із напрямів аграрної реформи польського уряду. Історичні та правові аспекти польського цивільного та військового осадництва на західноукраїнських землях також дослідив В. Смолей [457]. А. Шваб у низці своїх публікацій зосередив головну увагу на соціально-економічних процесах у Волинському воєводстві у 20 – 30-х рр. ХХ ст., показав вплив аграрної реформи на соціальну структуру та зайнятість населення краю [480; 481]. Деякі аспекти реформи розглянула у контексті аграрної політики польської держави на західноукраїнських землях О. Вербова [281].

Усі ці публікації ґрунтуються на широкій джерельній основі, зокрема на архівних матеріалах, значну частину яких уперше введено до наукового обігу. В оцінках та висновках авторів відчувається спроба відійти від усталених раніше догм та стереотипів і поглянути на досліджувані проблеми з об'єктивних, наукових позицій. Однак цілісного уявлення про реалізацію аграрної реформи у Волинському воєводстві публікації згаданих вище авторів не дають.

Окремі аспекти аграрної реформи, зокрема реорганізацію землеустрою, зміни в структурі селянських господарств висвітлено в публікаціях Я. Шабали, Г. Приходи [428; 472]. У контексті реформування аграрної системи автори розглядають також розвиток сільськогосподарської кооперації, підкреслюють її позитивну роль у господарському та культурному поступі волинського села. Одна із статей Я. Шабали

присвячена малодослідженій проблемі – діяльності волинського кооперативного союзу «Гурт» [473].

Варто зазначити, що чимало дослідників з аграрною реформою пов'язують розвиток сільської кооперації. Як один із наслідків реформи розглядають кооперацію Л. Олесевич [403], С. Гелей [299–301]. Так, Л. Олесевич чи не вперше в радянській історіографії дослідив соціальну природу і роль кооперації в економічному житті краю, проаналізував соціальний склад її членів. Опираючись на широке коло джерел, автор розглядає кооперацію як сферу капіталістичного підприємництва західноукраїнської буржуазії, відзначає виняткову роль кооперації у створенні ринку збуту сільськогосподарської продукції. Щоправда, об'єктивному висвітленню проблеми дещо заважає зроблена автором класова оцінка кооперативного руху. Однак, на нашу думку, це не є суттєвим недоліком роботи, адже сам предмет дослідження та окремі висновки автора й так вийшли за межі дозволеного тоталітарною системою початку 70-х років. Багато вартісних із наукового погляду публікацій присвятив західноукраїнській кооперації відомий львівський дослідник С. Гелей. Характерною їх особливістю є те, що автор трактує кооперативне будівництво на західноукраїнських землях не як суто економічне явище, а як широкий національно-господарський рух. Історик підкреслює її прогресивну роль не лише в господарському, а й культурному житті західних українців.

Серед сучасних ґрунтовних наукових досліджень, які стосуються історії волинського села міжвоєнного періоду, варто виділити монографію І. Васюти «Галицько-волинське село між світовими війнами» (2010 р.). У ній цілий розділ присвячено реформуванню аграрного устрою [277]. Однак, на наш погляд, дещо відірвано від Волині розкриваються історичні передумови аграрної реформи польського уряду. Більше уваги автор приділив Східній Галичині, об'єднавши в один сюжет аграрне законодавство Західноукраїнської Народної Республіки і Польщі.

Розкриваючи основні напрями реформування західноукраїнського села, І. Васюта оперує загальними даними щодо Волинського воєводства, однак це питання можна було б розкрити детальніше, використавши документи Державного архіву Волинської області. Важко погодитися з висновком автора про те, що «реформування землекористування селян – це масове насильство над незаможним селянством для розвитку аграрного капіталізму фермерського типу» [277, 228]. Крім того, аналізуючи наслідки аграрної реформи в галицько-волинському селі в 1921–1939 рр., дослідник не дав обґрунтованої оцінки її економічної ефективності.

Певний внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних із державною аграрною політикою Польщі на Волині, належить польським історикам та економістам. Так, ще в 1920–1930-х рр. було опубліковано низку праць, присвячених проблемам аграрної історії Польщі міжвоєнного періоду, у яких відображено й аграрні перетворення на Волині. Зокрема Ф. Буюк ґрунтовно проаналізував історичні передумови аграрної реформи в Польщі. Дослідник надавав їй важливого значення, оскільки вважав, що економічне відродження Польської держави має розпочатися саме із села [494]. В. Яворський у своїх працях прокоментував правові засади, які регламентували основні напрями реалізації реформи [501]. Однією з перших наукових розвідок, присвячених польській колонізації Волині, можна вважати працю Є. Бонковича-Сіттауера «Osadnictwo wojskowe» [493]. У ній автор відобразив масштаби колонізації, об'єктивно проаналізував економічний стан різних груп господарств польських колоністів. У роботі детально проаналізовано соціальний та професійний склад польських осадників, їх матеріальне становище. Окрім господарської діяльності колоністів, дослідник звернув увагу на їхнє громадсько-політичне та культурне життя. Є. Бонкович-Сіттауер оцінює переселенську акцію як засіб зміцнення II Речі Посполитої на «східних кресах».

У праці Й. Волошиновського зібрано багатий статистичний матеріал, який характеризує кількісні та якісні показники розвитку аграрного сектору

Волинського воєводства в 1921–1939 рр. Однак автор уникає оцінок реформи, подаючи здебільшого статистично-описовий матеріал [512]. Особливості економічного розвитку Волинського Полісся відображені в дослідженні Я. Дзядоша [496]. Автор вважав, що для реформуванням землеустрою в цьому регіоні потрібно провести меліоративні роботи, піднести культуру господарювання місцевих селян. На його думку, розвиток поліських воєводств стримували віддаленість від центрів економічного життя, відсутність комунікацій.

У повоєнний період проблеми економічного розвитку П Речі Посполитої та її окремих регіонів досліджували М. Папержинська-Турек, З. Ландау, Й. Томашевський та ін. [506; 507; 510]. У їхніх працях фігурують окремі дані, що стосуються Волинського воєводства, однак вони не дають повного уявлення про динаміку реалізації аграрної реформи, поверхово висвітлюють її наслідки. Загалом згадані автори позитивно оцінюють реформу, водночас указуючи на невирішені проблеми села. На їхню думку, реформа могла б мати більший успіх при комплексному реформуванні економіки в цілому. Р. Торжецький [511] та Р. Домбровський [495] розглядали реформу крізь призму розвитку національних меншин у складі П Речі Посполитої. Аналізуючи її вплив на економічний розвиток українських воєводств, дослідники відзначили позитивні зрушення в аграрному секторі, викликані розвитком капіталістичних відносин. Вони вважають, що аграрна реформа сприяла піднесенню культури господарювання українських селян, стимулювала їхню господарську та суспільну активність.

Серед праць, які стосуються безпосередньо Волині міжвоєнного періоду, варто виділити дослідження В. Менджецького «*Wojewódstwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*» [508] та Я. Кенсіка «*Zaufanu komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jozewskiego 1892–1981*» [504]. Так, у монографії В. Менджецького на основі багатого статистичного матеріалу зроблено загальну характеристику економічного розвитку Волинського воєводства,

проаналізовано розвиток окремих галузей промисловості, сільського господарства. Оцінюючи стан аграрного сектору Волині в міжвоєнне двадцятиліття, автор відзначає, що на Волинському Поліссі не вдалося досягти позитивних зрушень, натомість у центральних та південних повітах воєводства він констатує значний прогрес, особливо в землеробстві. На його думку, піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва сприяла аграрна реформа, зокрема удосконалення землекористування через комасацію. Дослідник підкреслює також позитивну роль місцевої адміністрації у запровадженні нового землеустрою та піднесенні культури господарювання. Щодо осадницької колонізації, то автор вважає що господарства осадників позитивно вплинули на економічне становище воєводства [508, 53]. Монографія Я. Кенсіка є, по суті, політичною біографією волинського воєводи (1928–1938 рр.) Г. Юзевського. Однак політичний портрет воєводи подано на широкому тлі суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. Аграрну політику місцевої адміністрації автор розглядає в контексті «волинської програми» Юзевського і відзначає, що вона була спрямована на лібералізацію економічних відносин, і це загалом позитивно вплинуло на господарське життя воєводства.

Підсумовуючи огляд згаданих праць польських істориків, слід зазначити, що в них зібрано багатий фактичний матеріал, який слід опрацювати, зіставляючи з іншими джерелами. Однак низку важливих проблем, пов'язаних із розвитком аграрного сектору Волині, висвітлено недостатньо. Окремі їх оцінки і трактування потребують критичного осмислення та інтерпретації з позицій сучасного бачення.

Наступною масштабною аграрною реформою, яку проаналізовано в нашому дисертаційному дослідженні, є колективізація. Тема колективізації волинського села та аграрна історія Волині колгоспно-радгоспної доби, на перший погляд, достатньо висвітлена у вітчизняній радянській та пострадянській історіографії. Проте кожен період у вивченні цієї проблеми

мав свою специфіку, зумовлену методологічною та концептуальною основою досліджень.

Так, для радянської історіографії, з одного боку, характерні апологетика колгоспного ладу, намагання довести його соціально-економічну ефективність, а з іншого – замовчування методів колективізації та проблем колгоспно-радгоспної системи, приховування важкого матеріального становища та іноді злиденного існування селян у колгоспах. Це насамперед стосується вже згаданої «Історії Волині» [314], «Нарисів історії Волинської обласної партійної організації» [381]. Серед спеціальних досліджень цієї доби варта уваги монографія М. Іасюти «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР» [313]. На багатому фактичному матеріалі, частина якого стосується Волині, автор демонструє успіхи колгоспного ладу, які «переконливо підтверджують корінні переваги соціалістичних форм господарювання над капіталістичними і є яскравим свідченням того, що політика Комуністичної партії щодо селянства в західних областях увінчалась успіхом» [313, 315]. Під цю доктрину цілеспрямовано формувалася джерельно-документальна основа досліджень. Підтвердженням цьому можуть бути опубліковані збірники документів і матеріалів «З історії колективізації сільського господарства західних областей України» [113], «Волинь радянська» [109] та ін.

Хоч як це не дивно, але в радянську добу колгоспно-радгоспна система, як модель організації аграрного виробництва у Волинській області, не стала предметом спеціальних досліджень. Вітчизняні дослідники намагалися показати керівну роль партії в колгоспному будівництві, діяльність профспілкової і комсомольської організацій для втілення партійної та урядової політики на селі тощо.

У пострадянській історіографії головним акцентом стало заповнення «білих плям», пропущених попередниками; основна увага приділялася питанням, пов'язаним зі встановленням радянського тоталітарного режиму

на західноукраїнських землях та його проявам у суспільно-політичній, соціально-економічній та національно-культурній сферах. У цьому контексті варто виділити низку публікацій Б. Яроша [489; 490]. Проте самі колективні господарства як соціально-економічна модель організації сільськогосподарського виробництва відійшли на задній план.

За час незалежності з'явилася низка узагальнювальних праць із новітньої історії України, у яких автори відійшли від практики апологетики колгоспного ладу і більш критично проаналізували колгоспно-радгоспну модель, указавши і на її сильні сторони, і на недоліки. До таких можна віднести дослідження В. Барана «Україна після Сталіна» [269], «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» [268], «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [270]. Так, аналізуючи стан сільського господарства у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., науковець, відзначаючи певні зрушення, вказав на низьку частку колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції. Серед головних причин відставання він відзначив слабку матеріальну зацікавленість селянства. Низькі темпи розвитку аграрного сектору пояснюються низькою рентабельністю колгоспів, обмеженнями розвитку особистих підсобних господарств [270, 63]. Можна погодитися із вдалим висловом автора про сільське господарство тієї доби як про «пасинка соціалізму» [268, 155]. На наш погляд, цю дефініцію можна віднести до всього радянського періоду. Відзначаючи позитивні тенденції в розвитку сільського господарства після певних коректив аграрної політики в 1953-му та 1965 рр., дослідник дійшов висновку, що село все одно було найслабшою ланкою господарського механізму, найбільш занедбаною ділянкою економічного життя [270, 324].

Серед останніх праць з аграрної історії України варто виділити «Історію українського селянства» [317; 318]. Її автори відійшли від марксистсько-ленінських концептуальних штампів і, на їхню думку, «завдяки цьому висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу, стає більш трагедійним і

водночас більш оптимістичним» [317, 5]. Підходи, покладені в основу дослідження колгоспного ладу в Україні, можуть визначити основні напрями сучасних досліджень історії волинського колгоспного села. Принципово новим у роботі є те, що автори не обмежилися аналізом виконання партійно-державних рішень на селі, а намагалися показати повсякденне життя колгоспного селянства. Хоча, на наш погляд, повсякдення західноукраїнських, зокрема й волинських, селян у ній відображене поверхово. Те ж саме стосується колективних праць з аграрної історії України П. Панченка та В. Шмарчука [416], О. Завальнюка та І. Рибачака [307] та інших [417].

На сучасному етапі, коли очевидною стала потреба переосмислення та об'єктивного висвітлення історії сільського господарства України радянської доби, вітчизняні історики стали частіше звертатися до аграрної тематики, у тому числі й у розрізі окремих регіонів. Так, перші кроки колективізації у 1939–1941 рр. та її наслідки на західноукраїнських землях, у тому числі й на Волині, дослідили Ю. Сорока [458; 460; 461] та М. Сеньків [455]. Зокрема Ю. Сорока на основі аналізу статистичних даних реконструював ситуацію в сільському господарстві Волині на час її входження до складу УРСР, охарактеризував методи колективізації, справедливо зазначивши, що вона здійснювалася примусово, наказами «зверху» [458, 98]. М. Сеньків початок колективізації на західноукраїнських землях пов'язує із намаганням радянської влади реалізувати тут комуністичну доктрину в аграрному питанні. Однією із завдань колгоспно-радгоспної системи автор вважає цілеспрямоване знищення селянства, яке служило підґрунтям українського національно-визвольного руху [455, 191–197].

Цей же автор ґрунтовно дослідив процес колективізації на західноукраїнських землях у 1944–1952 рр. і результати досліджень виклав у низці наукових публікацій [453; 454; 523]. У процесі колективізації М. Сеньків виділяє три етапи: перший (1940-й – перша половина 1941 р. та

перші повоєнні роки (1944–1946 рр.) – початок колективізації; другий (1947–1948 рр.) – перехід до суцільної колективізації; третій – завершальний, коли було завершено суцільну колективізацію і знищено соціально-економічну базу визвольного руху (1949–1952 рр.) На наш погляд, в окремих епізодах автор штучно пов’язує процес колективізації з національно-визвольним рухом. Загалом же він правдиво показав методи насадження колгоспного ладу, охарактеризував основні форми спротиву місцевого селянства колективізації. Проблему колективізації західноукраїнських земель також досліджував О. Малярчука [369; 519]. Однак, що стосується перебігу колективізації у Волинській області, то у працях вище згаданих авторів окремі епізоди висвітлені фрагментарно і потребують уточнення та доповнення.

Питання колективізації Волині у післявоєнні роки торкнувся також Ю. М. Сорока. Важливим сюжетом його дослідження є участь радянської репресивно-каральної системи у проведенні колективізації. Як один із засобів тиску на селян вона застосовувала масові депортації, і автор у розрізі окремих областей показав їх масштаби та наслідки [459; 462; 463; 524]

За час незалежності України волинські краєзнавці опублікували кілька цікавих історико-краєзнавчих нарисів, у яких висвітлено історію окремих сіл та районів Волинської області. Серед них варто відзначити праці В. Денисюка та І. Денисюка [303; 304]. На конкретних прикладах автори відтворили найважливіші епізоди повоєнної колективізації поліських районів Волині, реалістично описали труднощі, які спіткали місцевих селян-колгоспників. Ці нариси є певною мірою унікальними, оскільки базуються не лише на документальних джерелах, а й на спогадах багатьох очевидців. Історія краю в них переплетена з історіями окремих родин та людей, що персоніфікує її, надає максимальної достовірності.

Окремі аспекти історії повоєнного волинського села порушила у своїх публікаціях І. Сушик [464; 465; 525]. Авторка на основі матеріалу місцевих архівів відтворила динаміку колективізації на Волині, у загальних рисах

охарактеризувала стан окремих колгоспів, проаналізувала загальні показники розвитку сільського господарства в 1944–1953 рр. Однак дослідниці варто було також звернути увагу на розвиток підсобних селянських господарств, детальніше охарактеризувати стан окремих галузей сільськогосподарського виробництва.

Предметом дослідження відомого дослідника історії колгоспного селянства І. М. Романюка стало питання соціально-економічного та культурного розвитку українського села в 1950-х – першій половині 1960-х рр. У своїх публікаціях на основі глибокого аналізу аграрної політики партійно-державного керівництва автор розкрив суть і зміст реформ хрущовської доби, об'єктивно зазначивши, що в досліджуваний період все-таки не було наукової, всебічно обґрунтованої, ретельно продуманої державної програми розвитку сільського господарства [522, 27]. На його думку, система господарювання хрущовської доби страждала принциповими вадами, а реформи були обмеженими й половинчастими [522, 29]. Основні результати дослідження І. Романюка опубліковані в його монографії «Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст.» [444] та у багатьох статтях [434–443]. У монографії автор звернув увагу не лише на економічний стан аграрного сектору, а й проаналізував розвиток культури та соціальної сфери, що дає змогу поглянути на українське село крізь призму історії повсякдення. Однак, на наш погляд, у його дослідженні недостатньо відображено специфіку аграрного розвитку окремих регіонів, у тому числі й Волині.

Цього ж періоду стосується кілька публікацій І. Лубко та М. Кагальної. Зокрема І. Лубко проаналізувала державну політику щодо розвитку підсобних господарств у період хрущовських реформ [362], охарактеризувала стан матеріально-технічного забезпечення українських колгоспів і радгоспів [361], рівень соціального забезпечення сільських трудівників. Авторка детально проаналізувала зміни в системі матеріального стимулювання та показала їх вплив на продуктивність

сільськогосподарського виробництва в УРСР у 1953–1964 рр. Вона справедливо відзначила, що ці заходи могли мати лише тимчасовий ефект, оскільки не порушували основ командно-адміністративної системи управління економікою. М. Кагальна порушила проблему матеріального забезпечення селянства у добу хрущовських реформ [319]. Однак у дослідженнях згаданих авторів становище волинського села висвітлено лише епізодично.

Історії сільського господарства України 1960–1980-х рр. присвячені дослідження С. Падалки [410], Г. Кривчика [333], М. Коломійця [329], О. Лісовської [354–359; 518], О. Кузнецова [516] та ін. Ці автори розглядають українське село в контексті наростання системної кризи в СРСР та УРСР, зумовленої прорахунками в економічній політиці КПРС. Вони одностайні в тому, що політика державного протекціонізму щодо сільського господарства була неефективною, скерованою лише на екстенсивний шлях його розвитку, що в кінцевому результаті призвело до накопичення кризових явищ. На їхню думку, цей період позначився знеціненням суспільної ролі села в державі, поступовим занепадом соціально-побутової та культурної сфери.

Згадані науковці зосередили увагу на загальних проблемах колгоспного села радянської України, проте у їхніх працях недостатньо відображена регіональна специфіка окремих областей, зокрема й Волинської.

Серед праць, які представляють неофіційну історіографію колгоспної доби, насамперед варто відзначити дослідження Василя Кука–«Лемеша» «Колгоспне рабство» [342], що було написане 1952 р. в умовах українського національного підпілля і вперше опубліковане в 2006 р. На основі власних спостережень та аналізу офіційних загальнодоступних джерел – періодики, партійних та державних документів, спеціальних праць радянських істориків, довідкових видань автор зумів розкрити економічну та соціальну суть колгоспно-радгоспної системи, механізми жорстокої експлуатації селян

у перші повоєнні роки. У роботі висвітлено такі специфічні питання, як організація праці в колгоспах, оплата праці трудівників, оподаткування державою колективних господарств і їх працівників та ряд інших. На наш погляд, досліднику вдалося розглянути колгоспно-радгоспну модель як «зсередини», так і в системі різнопланових стосунків із державою. Колгоспи і радгоспи В. Кук прирівнює до високотоварних маєтків-економій, у яких «працюють під примусом новітні раби, колгоспне селянство» [342, 51]. Слід зауважити, що умови життя та праці селян, описані автором, цілком відповідають спогадам очевидців і сучасників тих подій – мешканців волинських сіл 1920–1930-х років народження.

Щодо аграрної історії України та Волині періоду незалежності, то її лише починають вивчати. Основним предметом уваги науковців є трансформація аграрного сектору в умовах реалізації реформи. Причому їхні дослідження зазвичай мають міжгалузевий характер і висвітлюють ситуацію в сільському господарстві України не лише з історичного, а й з економічного погляду. Зокрема, основні тенденції розвитку аграрного сектору в перше десятиліття незалежності України проаналізував С. Падалка [407–409]. Основним лейтмотивом цих праць є теза, що, незважаючи на проблеми, викликані реформою, нові умови господарювання прискорювали адаптацію селян до ринкових умов ведення господарства [409, 182]. Цей же автор розкрив де-які аспекти приватизації в Україні у 1991–2011 рр. [411]. Структурні зміни, викликані реформою в аграрному секторі України та розвиток окремих його сегментів дослідили І. Прокопа [429], В. Нечитайло [389; 391; 396]; П. Саблук розкрив питання еволюції аграрної політики в державі, порушив низку важливих проблем, пов'язаних з реалізацією аграрної реформи в Україні [447–452]. Хід аграрної реформи, її проблеми, здобутки та перспективи знайшли відображення у публікація І. Кириленка [323–325], П. Гайдуцького [298], О. Реєнта [430], М. Маліка [367; 368], А. Малієнка [366], М. Месель-Веселяка [372], С. Живори [514] та ін. Ці та подібні праці лише опосередковано стосуються історії волинського села,

однак їх важливість полягає в тому, що вони дають загальне уявлення про основні тенденції розвитку аграрного сектору в умовах реформування.

Щодо Волинської області, то деякі аспекти сучасної аграрної реформи відображені у працях «Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.)» [286] та «Новітня історія України. Волинь» [275]. У них автори проаналізували перші кроки, спрямовані на демонтаж колгоспно-радгоспної системи, шляхи реалізації та поточні результати реформи. Основну увагу вони звернули на організаційний бік аграрних перетворень. Однак у цих роботах немає аналізу основних соціально-економічних показників розвитку аграрного сектору, лише поверхово розкриті структурні зміни, не відображено динаміки становлення різних форм господарств у волинському селі.

Зауважимо, що при вивченні цієї проблеми найбільше потрібно дотримуватися принципу об'єктивності. Аналізуючи процеси, які відбуваються у волинському селі, слід уникати впливу будь-яких політичних доктрин, наслідки реформи оцінювати з погляду її ефективності, намагатися виявити і позитивні, і негативні тенденції у розвитку аграрного сектору краю, враховуючи попередній історичний досвід. Саме такими підходами ми й намагалися керуватись у дослідженні цього питання, опублікувавши низку статей у наукових виданнях [476–478].

На початку XXI ст. почав формуватися новий напрям в історіографії аграрної історії України – історія аграрних реформ, який із часом набуває все більшої актуальності. Зазвичай дослідження в цій сфері мають міжгалузевий характер і поєднують у собі історичний та економічний аспекти. Зокрема економісти застосовують історичний метод для вивчення певних закономірностей еволюції аграрної сфери, для з'ясування витоків економічних ідей та основ аграрної політики, історики, у свою чергу, послуговуються економічними методами для визначення ефективності аграрних реформ, їх соціального спрямування тощо. Нині цей напрям

представлений працями В. Юрчишина [481–483], В. Рудьова [446], О. Мороз [376–379], В. Нечитайла [382; 385; 392].

Зокрема доктор економічних наук О. Мороз обґрунтувала доцільність використання історичного методу та актуальність досліджень історії аграрної економіки України з погляду сьогодення. На її думку, «сучасну аграрну реформу у сільському господарстві України правомірно і необхідно розглядати в історичному контексті загальної проблематики, аналізу мотивів, цілей, досягнутих результатів і прорахунків подібних глобальних трансформацій протягом принаймні останніх 500 років» [375, 9]. В одній зі своїх монографій дослідниця цілий розділ присвятила історії аграрних реформ в Україні [377], частина з яких торкнулася й Волині. Зокрема авторка високо оцінює економічну ефективність столипінської реформи, вказує на вади та прорахунки колективізації, дає об'єктивну оцінку процесам в аграрній сфері на сучасному етапі. Однак реформи в українському селі у період між двома світовими війнами у цій праці належно не висвітлені.

В іншій публікації дослідниця аргументовано довела актуальність вивчення історії аграрних реформ. На її думку, «досвід реформування аграрного сектора вітчизняної економіки на початку ХХ ст. та аналіз його теоретико-методологічного обґрунтування може і повинен бути використаним для розробки стратегії сучасних аграрних реформ в Україні» [376, 25]. Зіставивши основні напрями реформування аграрного сектору України на межі ХІХ–ХХ ст. із сучасною реформою, авторка прийшла до висновку, що, за незначною відмінністю, завдання реформ є актуальні до цього часу, оскільки передбачають урегулювання земельних відносин, формування економічного ринку землі, створення ринкової інфраструктури, забезпечення фінансування та кредитування сільськогосподарської галузі, підвищення рівня технологічності, ефективності та конкурентоспроможності аграрного виробництва. Поділяючи цю думку, можемо додати, що аналогічні завдання ставилися також у процесі

реформування села польською владою у 1920–1930-х рр. З огляду на це уваги науковців заслуговують методи реалізації цих завдань, дії влади та громадськості, спрямовані на формування відповідного інституціонального середовища.

Академік НААН В. Юрчишин у монографії «Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історично-соціально-економічні нариси» проаналізував історичні та соціально-економічні аспекти розвитку сільського господарства України за останні півтора століття. Основну увагу автор приділив висвітленню проблеми аграрних трансформацій у радянську добу і в період незалежності України. Щодо цих реформ В. Юрчишин цілком обґрунтовано застосовує дефініцію «аграрна революція», підкреслюючи, що базовою основою для них стали злами політичних епох. Дійсно, можна погодитися з цією думкою, бо історичний досвід України і Волині показує, що історичною передумовою будь-яких соціально-економічних зрушень були зміни суспільно-політичні. В аграрній сфері кожна реформа була намаганням політичної влади реалізувати свою аграрну політику, оперту на певну ідеологію. У цьому контексті важливого значення набувають наукові дослідження урядової аграрної політики в межах державно-політичних систем, які існували в різні часи в Україні, що дасть змогу виявити доцільність та спроможність окремих заходів щодо реформування аграрної сфери.

До цього ж напряму можна віднести дослідження В. М. Литвина «Земля в історичній долі України» [348]. На основі досить широкого кола джерел автор відтворив основні етапи історії аграрних відносин в Україні. У монографії також частково висвітлені проблеми, що їх порушено і в нашому дослідженні. Зокрема дослідник на основі аналізу узагальнених даних розкрив суть і зміст аграрної політики в Україні у колгоспно-радгоспну добу, охарактеризував основні показники розвитку аграрного сектору республіки. Особливий інтерес викликає погляд автора на аграрні відносини в Україні в період незалежності, його оцінка аграрної реформи. В. Литвин

вважає, що «земельні трансформації відбувалися без політично й ідеологічно окресленої стратегічної і кінцевої мети» і що «державна влада не запропонувала громадянам чіткої програми земельних перетворень» [348, 169]. Автор критично оцінює наслідки реформування в 1991–2008 рр., об'єктивно вказує на прорахунки, допущені державними та місцевими органами влади, звертає увагу на низку негативних явищ у сфері земельних відносин, зокрема такі, як надмірна їх політизація, бюрократизація, корупція та запровадження тіньових схем у формуванні земельного ринку. Окремі питання, які порушив науковець, спонукають до глибшого дослідження реформи на регіональному рівні, що дає змогу виявити і позитивні тенденції, і проблеми, вирішення яких потребує українське село.

Загалом, на наш погляд, вивчення історії аграрних реформ в Україні є перспективним напрямом, оскільки воно, окрім науково-теоретичної вартості, має важливе прикладне значення. Саме цей напрям у регіональному аспекті репрезентує наше дослідження.

Таким чином, здійснений історіографічний огляд засвідчує, що:

– аграрна історія Волині ХХ ст. висвітлена лише епізодично в окремих узагальнювальних та спеціальних працях, а отже назріла потреба створення цілісної історії волинського села цього періоду, у якій би всі події, процеси та явища були показані в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку. Така праця матиме не лише важливе теоретичне, а й практичне значення;

– праці, у яких висвітлюються окремі епізоди з історії сільського господарства Волині ХХ ст., ґрунтуються на різних методологічних засадах, які зумовлюють різні підходи до вивчення цієї проблеми, тому потрібно збалансувати ці підходи й виробити сучасну методологічну й концептуальну основу подальших досліджень;

– на сучасному етапі у процесі вивчення аграрної історії Волині ХХ ст. потрібно орієнтуватися на окремі досягнення світової історичної думки,

ширше застосовувати сучасні методики, зокрема методи нової економічної історії.

1.2. Джерела

Джерела, використані для написання роботи, залежно від їх специфіки, можна поділити на кілька груп:

- 1) неопубліковані архівні документи;
- 2) опубліковані документи та матеріали;
- 3) періодичні видання;
- 4) видання довідкового характеру.

Оскільки дослідження має регіональний характер, основний масив архівних джерел складають документи і матеріали Державного архіву Волинської області. Окрім цього, були залучені матеріали держархівів Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей, окремі фонди Центрального державного історичного архіву України в Києві.

Так, для дослідження столипінської аграрної реформи з Державного архіву Волинської області використано фонди трьох повітових землевпорядних комісій: Володимир-Волинської (ф. 254), Ковельської (ф. 263) та Луцької (ф. 247). У цих фондах зберігаються директиви та розпорядження головного управління землевпорядження і землеробства, листування з Волинською землевпорядною комісією, із Волинським селянським поземельним банком та ін. Важливими документами є протоколи засідань землевпорядних комісій, плани роботи, звіти про їхню діяльність, заяви селян про розверстання земель та ліквідацію черезсмулля, технічна документація про розмежування сіл на хутори та відруби і т. п. Ці документи відображають масштаби, форми та методи проведення столипінської аграрної реформи, інформують про різні види допомоги, яка надавалися новоствореним хутірським та відрубним господарствам розкривають технічну сторону реорганізації землеустрою. Вони є цінним

джерелом для дослідження столипінської аграрної реформи в розрізі окремих повітів, оскільки містять статистичні дані про загальну кількість хуторів та відрубів, їх розміри та економічний стан, про хід переселенських акцій тощо. Частина документів із цих фондів уводяться до наукового обігу вперше.

Багато важливих документів, на основі яких автор намагався відтворити основні напрями аграрної реформи польської влади та соціально-економічний розвиток волинського села в 1921–1939 рр., містять фонди: 46 «Волинське воєводське управління», 34 «Волинська фінансова палата», 36 «Луцьке повітове староство», 277 «Волинське окружне земельне управління».

Зокрема, у фонді 46 Держархіву Волинської області зберігаються накази, розпорядження, інструкції польських міністерств та відомств щодо реалізації аграрної реформи, звіти воєводського земельного управління та інших управлінь, що містять інформацію про різні аспекти розвитку аграрного сектору, та ін. Особливо цінним джерелом стали щорічні звіти волинського воєводи, у яких окремий розділ присвячений аграрній реформі. На основі статистичних даних у звітах простежується динаміка парцеляції і комасації, подається аналіз основних економічних показників розвитку аграрного сектору.

Із фондів 277 «Волинське окружне земельне управління» та 34 «Волинська фінансова палата» використано матеріали звітів воєводських та повітових сільськогосподарських установ, у яких висвітлюється хід реорганізації системи землеволодіння і землекористування, польської осадницької колонізації. Вагомо допомогли у висвітленні проблеми матеріали фондів окремих повітових управлінь та староств Волинського воєводства. Наприклад, у фонді 36 «Луцьке повітове староство» зберігаються справи про парцеляцію окремих поміщицьких маєтків, про комасацію, у процесі якої роздрібнені ділянки зводилися в один наділ, про ліквідацію сервітутів у конкретних населених пунктах. У багатьох справах

зберігаються оригінальні протоколи зборів громад, заяви, скарги селян, технічна документація на виконання робіт, пов'язаних з реорганізацією земельного устрою, і т. п. Вони дають уяву про характер землекористування, вказуючи на таку його ваду як черезсмужжя і вузькосмужжя. Ці документи допомогли відтворити механізм реалізації окремих напрямів реформування села, зрозуміти їх соціально-економічне спрямування.

Для дослідження колгоспно-радгоспної доби на Волині було опрацьовано сім фондів Державного архіву Волинської області. З-поміж них варто виділити фонд Р-32 «Обласне управління сільського господарства». Справи цього фонду подають різнопланову інформацію про початок колгоспного будівництва на Волині у 1940–1941 рр., висвітлюють різні сторони розвитку сільського господарства у Волинській області в 1944–1985 рр. Наприклад, справи 115 (оп. 1) та 2 (оп. 2) цього фонду зберегли детальну інформацію про створення перших колгоспів на Волині, загальні дані про кількість колективних господарств і розподіл їх по районах напередодні радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. В інших справах зберігаються протоколи сільськогосподарських засідань і нарад, у яких відображено стан сільського господарства у Волинській області на час їх проведення, успіхи й проблеми колгоспного будівництва. Важливе значення для характеристики аграрного сектору області мають звіти про виконання п'ятирічних планів. На їх основі в роботі відтворено динаміку розвитку основних галузей сільськогосподарського виробництва на Волині. Для того, щоб підтвердити достовірність поданої в них інформації, матеріали звітів зіставлялися з іншими джерелами. Багато документів фонду стосується оплати праці в колгоспах, розвитку соціально-побутової сфери на селі, що дало змогу охарактеризувати рівень добробуту колгоспного селянства Волині.

Із фонду Р-6 «Виконавчий комітет Волинської обласної Ради народних депутатів» почерпнуто значну інформацію про матеріально-технічний стан

господарств Волинської області, рівень забезпеченості різними видами сільськогосподарської техніки, добривами тощо. Окремі документи цього фонду дали змогу охарактеризувати загальний стан індивідуальних господарств сільських трудівників, виявити основні тенденції розвитку приватного сектору.

У справах фондів Р-295 «Волинське обласне статистичне управління» та Р-677 «Волинська обласна планова комісія» зберігається багато документів статистичного характеру: дані про загальні площі сільськогосподарських угідь, про посівні площі під різними культурами, показники урожайності, валових зборів тощо. Їх використано для характеристики основних економічних показників аграрного сектору Волинської області в 1960–1980-х рр.

Щодо сучасної аграрної реформи, то матеріали про хід її реалізації на Волині в архіві обмежені лише першим періодом, тобто 1990-ми рр. У процесі дослідження цього періоду опрацьовані документи фондів Р-3492 (Волинське обласне управління земельних ресурсів) та 3539 (Волинська обласна державна адміністрація). Зокрема опрацьовано звіти із фонду Р-3492 про розподіл наявних земельних ресурсів між різними категоріями користувачів та власників, у яких відображено зміни у структурі господарств, забезпечення земельними ресурсами сільськогосподарських підприємств та особистих підсобних господарств. Із фонду 3539 використано інформаційні довідки про стан справ в окремих районах та господарствах, матеріали з листування керівників облдержадміністрації з міністерством сільського господарства і продовольства з питань розвитку агропромислового комплексу, інструкції та положення міністерств, які регламентують порядок поставок до державних ресурсів сільськогосподарської продукції та сировини тощо.

Матеріали фондів Державного архіву Житомирської області використано для дослідження питання реалізації столипінської аграрної реформи на Волині. Зокрема, значний масив документів, які безпосередньо

висвітлюють перебіг реформи, зберігається у фонді 226 «Волинська губерньська землевпорядна комісія». Саме ця комісія займалася втіленням нового аграрного курсу у Волинській губернії. Документи фонду вміщують циркуляри та розпорядження центральних установ, інструкції для повітових землевпорядних комісій щодо здійснення реформи, статистичні дані про створення хуторів та відрубів у повітах губернії; окремі справи стосуються створення показових хутірських господарств, організації агротехнічної допомоги односібникам, надання фінансової підтримки Селянським банком тощо.

Окремі фонди архіву стосуються діяльності установ, організацій, товариств, пов'язаних із розвитком окремих галузей сільського господарства. Наприклад, із фонду 187 «Волинське товариство хмелярства» використано дані про площі, обсяги виробництва хмелю, його переробку і збут на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Про вплив реформи на розвиток промисловості, торгівлі, транспорту у Волинській губернії напередодні Першої світової війни свідчать матеріали фонду 183 «Волинська губерньська земська управа». Водночас окремі з них демонструють зворотний вплив і показують роль торгівлі, кооперації, фінансових установ у реформуванні волинського села.

Оскільки значна частина території сучасної Рівненської області свого часу входила спочатку до Волинської губернії Росії, а згодом до Волинського воєводства у II Речі Посполитій, для дослідження аграрної історії цієї доби були використані матеріали Державного архіву Рівненської області. Зокрема для з'ясування передумов і перебігу столипінської аграрної реформи на Волині були опрацьовані документи фондів Острозької та Дубенської землевпорядних комісій. Так, із фонду 16 «Острозька землевпорядна комісія» були використані матеріали звітів цієї комісії (наприклад, спр. 46, оп. 1), у яких подано аналіз виконання реформи в цьому повіті, дані про створення хуторів та відрубів у межах повіту. Окремі справи (спр. 22 та 215, оп. 2) містять документи, пов'язані з переселенською акцією,

зокрема заяви селян про спорядження «ходоків», про участь у переселенні до Сибіру. Вони допомогли з'ясувати соціальний склад переселенців, основні мотиви їх переселення. Аналогічні документи були використані з фонду 7 «Дубенська землевпорядна комісія».

Для дослідження окремих аспектів аграрних перетворень польської влади на теренах Волинського воєводства у період між двома світовими війнами були використані фонди: 30 «Волинське воєводське управління», 52 «Дубнівське повітове управління», 156 «Здолбунівське повітове управління» Держархіву Рівненської області. Оскільки значну частину фонду 30 становлять продубльовані документи фонду 46 «Волинське воєводське управління» Держархіву Волинської області, основна увага була приділена роботі з документами фондів 52 та 156. Зокрема були опрацьовані справи про парцеляцію великої земельної власності та утворення нових господарств, індивідуальні заяви селян та громад на здійснення землевпорядних робіт, технічна документація на їх виконання і т. п. Вони дали змогу відтворити окремі епізоди реформування землеволодіння та реорганізації землекористування на території Здолбунівського та Острозького повітів Волинського воєводства. Окремі справи стосуються господарств польських колоністів. З них використані документи, які свідчать про розміри господарств, забезпечення їх реманентом та худобою, про стан житлових споруд та господарських приміщень.

Подібного роду документи були опрацьовані в Державному архіві Тернопільської області. Це, зокрема, матеріали фондів 2 «Кременецьке повітове староство», 208 «Кременецьке повітове фінансове управління», 221 «Кременецький повітовий відділ самоуправління», які дають змогу деталізувати перебіг аграрних перетворень на теренах Кременецького повіту.

Із матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві використано фонди 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» та 1335 «Начальник Волинського

губернського управління». Зокрема у фонді 442 опрацьовані річні звіти волинського губернатора, у яких подано загальний огляд політичного становища та економічного розвитку Волинської губернії, висвітлюються результати реалізації столипінської аграрної реформи. Окремі документи інформують про перебіг землевпорядних робіт у губернії, про заходи щодо піднесення культури господарювання, надання фінансової та агрономічної допомоги одноосібним господарствам. Про окремі порушення та зловживання місцевої адміністрації в процесі реалізації столипінської реформи свідчать клопотання та скарги селян, протоколи зібрань селянських громад тощо. Ці матеріали дають можливість відчувати настрої різних категорій селянства, зрозуміти їхню реакцію на реформу. Подібні документи використано із фонду 1335. У ньому зберігається понад тисячу справ за період 1907–1914 рр. Це різноманітні донесення, огляди, протоколи, ділове листування і т. п. У них зафіксована інформація про селянські заворушення на Волині з досить детальним описом подій (наприклад, справи про самовільну вирубку волинськими селянами лісів (спр. 992), про виступи селян проти стягнення податків, штрафів, недоїмок (спр. 1574) тощо).

Наступну групу джерел складають опубліковані документи й матеріали. Відповідно до структури дисертаційного дослідження їх характеристику доцільно подати за тематичною ознакою і поділити на такі основні групи:

- документи і матеріали, пов'язані зі столипінською аграрною реформою та її реалізацією на Волині;
- опубліковані в 1921–1939 рр. збірники й окремі документи, які висвітлюють перебіг та наслідки аграрної реформи польської влади;
- публікації документів та матеріалів радянської доби;
- документи і матеріали, опубліковані в період незалежності.

Щодо першої групи, то в ній, у свою чергу, можна виділити збірники державних законодавчих актів, у яких вміщено закони, укази, постанови, що регламентували різні сторони столипінської аграрної реформи,

загальноросійські статистичні збірники, довідково-статистичні матеріали по Волинській губернії тощо.

Так, для з'ясування нормативно-правової бази реформи були використані матеріали «Полного собрания законов Российской империи» в 33-х томах. Зокрема, у 26-му томі зібрання вміщено текст царського указу від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» [137, 970–974], в 31-му томі опубліковано текст «Закону про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [140, 453–471], який став основоположним документом для подальшого проведення реформи. У 1908 р. було опубліковано «Сборник законов и распоряжений по землеустройству» [147]. Це видання, окрім головних законів Державної думи та Кабінету міністрів, містить розпорядження різних відомств і установ, що мали забезпечити конкретні механізми реалізації реформи. Важливе значення в цьому контексті мають також законодавчі акти Державної думи. Так, у збірнику «Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва 1907–1912 гг. Часть II. Законодательная деятельность» окремий розділ присвячено законам, які регламентували землеустрій [133, 207–273] та переселенську політику [133, 273–285]. Наявність коментарів полегшує розуміння цих законів й унеможливорює довільне трактування.

Серед опублікованих джерел цієї категорії потрібно також відзначити промови ініціатора реформи П. Столипіна в російській Державній думі [165]. Ознайомлення з ними дало змогу глибше зрозуміти ідею реформи та її соціальне спрямування, з'ясувати суть і зміст нового аграрного курсу.

Джерелом для з'ясування історичних передумов столипінської аграрної реформи послуговували публікації окремих документів. До таких насамперед слід віднести «Записку по крестьянскому делу» С. Ю. Вітте (1904 р.) [105] і «Общий обзор трудовъ местныхъ комитетовъ (1905 р.)» [134]. У них ґрунтовно проаналізовано стан сільського господарства Росії після реформи 1861 р., з'ясовано причини його відставання та подано

пропозиції щодо основних способів подолання кризових явищ. Згодом ці пропозиції лягли в основу реформи П. А. Столипіна.

Багато важливої для вивчення столипінської аграрної реформи інформації опубліковано в статистичних оглядах та звітах центральних і губернських установ. Серед них варто виділити довідник «Статистика землевладения. 1905 г. Вып. 41. Волынская губерния» [163]. Це джерело наводить дані про різні категорії власників щодо кількості та розмірів володінь, про розподіл землі між різними категоріями селян. Їх вивчення дало можливість проаналізувати соціальну структуру волинського селянства напередодні реформи П. Столипіна, чіткіше визначити соціально-економічні передумови реформування волинського села.

Найповніше розвиток сільського господарства і суміжних із ним галузей в Російській імперії відображено у серії видань «Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств» [148–155]. У ньому подано головну інформація про розвиток аграрного виробництва в розрізі окремих губерній, у тому числі й Волинської. У роботі використано окремі збірники для складання таблиць і діаграм, які відтворюють динаміку розвитку рільництва і тваринництва в 1906–1914 рр., відображають кількісні та якісні зміни в аграрному секторі, що відбулися в процесі його реформування. Аналіз статистичних даних щодо розвитку переробних галузей промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі дав змогу продемонструвати вплив аграрних перетворень на розвиток економічної інфраструктури Волинської губернії.

Інформативно насиченими джерелами є «Обзоры Волынской губернии» [120–132] та «Памятные книги Волынской губернии» [135]. Щорічні огляди містять важливі дані про площі засівів, збір зернових та технічних культур і їх урожайність, про наявність різних видів худоби в господарствах. Окремі фрагменти стосуються реорганізації землеустрою губернською та повітовими землевпорядними комісіями, розкривають зміст

заходів, скерованих на агротехнічну модернізацію волинського села. Подану в оглядах інформацію було зіставлено з архівними джерелами, що дало змогу детальніше розглянути розвиток різних галузей сільського господарства в 1906–1914 рр., показати його в динаміці. Щодо «Памятных книг Волинской губернии», то в них насамперед уваги заслуговує статистичний огляд губернії, в якому у вигляді таблиць наводилися дані про основні показники розвитку аграрного сектору. У роботі використано також статистичні дані зі збірника «Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии» [156], у якому аналізуються дані про посівні площі та їх структуру, про розвиток головних галузей сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств тощо.

Наступну групу джерел становлять опубліковані окремі документи та збірники документів і матеріалів, що були використані для дослідження аграрного сектору Волині 1921–1939 рр. До них можна віднести збірники законодавчих актів, звіти окремих організацій та установ, статистичні збірники тощо.

Для вивчення законодавчої бази аграрної реформи використано збірники «Акты Польской республики за 1918–1921 гг.» [103] та «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», який являє собою щорічний звіт найважливіших законів польського сейму [172–178]. Зокрема, у першому збірнику опубліковані закони, які регламентували польську осадницьку колонізацію; зі зводу законів за 1920 р. опрацьовано «Виконавчі правила до основ земельної реформи» від 15 липня 1920 р.; «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» за 1926 р. [177, р. 1] містить «Закон про аграрну реформу» від 20 серпня 1925 р., на якому базувалося все аграрне законодавство наступних років.

Окрім адміністративних установ, опіку над сільським господарством Волинського воєводства здійснювала Волинська сільськогосподарська палата. Окремими виданнями вона публікувала щорічні звіти про свою діяльність – «Sprawozdanie Wolynskiej izby rolniczej». У роботі використано

матеріали звітів, опублікованих у 1932–1937 рр. [190–193]. Окрім загальних статистичних даних про розвиток сільського господарства, у них подано інформацію про організацію сільськогосподарських виставок, про роботу її окремих секцій, спрямованих на піднесення культури господарювання.

Серед статистичних збірників, у яких зібрано дані про основні кількісні показники розвитку аграрного сектору Волині, варто виділити «*Mały rocznik statystyczny*» [181–183] та «*Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*» [186–188]. Ці збірники щорічно видавалися у Варшаві й подавали як загальну статистику по всій II Речі Посполитій, так і дані в розрізі окремих воєводств. Крім того, в окремих розділах вміщена статистика щодо економічного розвитку іноземних держав, що дає можливість порівняти показники розвитку аграрного сектору Польщі зі світовими.

У роботі також використана інформація збірників Й. Волошиновського «*Wojewodstwo Wolynskie w swietle liczb i faktow*» [196] і С. Вітковського та І. Лянді «Волинь в цифрах» [106]. У них зібрано докладні дані про розвиток різних галузей сільського господарства, промисловості, торгівлі, відображено соціальний та національний склад населення. Багато інформації стосується окремих повітів, чого немає в загальнопольських виданнях.

Значний пласт фактичного матеріалу з опублікованих документів та матеріалів було використано для дослідження колгоспно-радгоспної доби в розвитку аграрного сектору Волині. Оскільки основні напрями аграрної політики в державі в цей період визначали центральні партійні органи СРСР і УРСР, ми опрацювали постанови пленумів ЦК КПРС, рішення партійних з'їздів. Ці документи зібрані в багатотомному виданні «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Зокрема були використані 6–8-й томи [116–118]. Насамперед до уваги взято документи, які безпосередньо стосувалися розвитку сільського господарства, визначали стратегію його розвитку (наприклад, постанова Пленуму ЦК КПРС від 7 вересня 1953 р. «Про заходи дальшого розвитку

сільського господарства СРСР», постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 січня 1961 р. «Про заходи щодо дальшого зміцнення економіки та фінансового стану колгоспів» та ін.).

Чимало важливих документів, які відтворюють процес становлення колгоспно-радгоспної системи на Волині, вміщено у збірнику «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» [113]. Однак слід зауважити, що частина з них підібрана тенденційно, з метою показати успіхи колгоспного будівництва. Це насамперед стосується публікацій місцевої періодики, які мають швидше пропагандистський характер. З наукового погляду уваги заслуговують статистичні дані про матеріальний та фінансовий стан волинських колгоспів, економічні показники розвитку сільського господарства. Це повною мірою стосується і збірника «Волинь радянська: документи і матеріали» [109; 110].

Ідеологічно нейтральними є статистичні збірники «Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.)» [107] та «Народне господарство Волинської області» [119]. В останньому, наприклад, цілий розділ присвячено сільському господарству [119, 29–109]. У ньому подано найповніші дані про розвиток землеробства, тваринництва, проаналізовано найважливіші економічні показники діяльності колгоспів та радгоспів станом на 1964 р. Причому ці показники охоплюють період від 1950-го до 1964 р. В окремих випадках їх зіставлено з показниками 1940 р., що дає можливість продемонструвати зрушення, які відбулися в сільському господарстві Волині за окреслений період [119, 32–43; 48–59]. У них також відображено внесок кожної категорії господарств у валове виробництво сільськогосподарської продукції в області, у тому числі й підсобних селянських господарств.

Статистичні дані, подані у вказаних вище збірниках, аналізувалися й порівнювалися з відомостями, що їх опублікувало Головне управління статистики у Волинській області у 2006 і 2009 рр. у статистичних збірниках «Сільське господарство Волині» [157–159]. Окремі показники розвитку

аграрного сектору, наприклад валові збори зернових і зернобобових, цукрових буряків та картоплі, у них наведено, починаючи від 1955 р. Те ж саме стосується показників із виробництва м'яса і молока, щорічні дані щодо яких зібрано за період 1955–2005 рр.

Щодо дослідження розвитку сільського господарства Волині в період незалежності України, то публікації різних за специфікою документів і матеріалів складають основну групу джерел. Із загального їх масиву можна виділити опубліковані законодавчі акти, які регулюють проведення аграрної реформи в сучасних умовах, регіональні програми розвитку сільського господарства, статистичні збірники, у яких подано загальні дані про розвиток аграрного сектору Волинської області, інформацію про різні категорії господарств: фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства різних типів, індивідуальні господарства населення.

Переважна більшість законодавчих актів опублікована на сторінках офіційних державних видань «Відомості Верховної Ради України» [197–208] та «Урядовий кур'єр» [260; 261]. Для визначення нормативно-правових засад аграрної реформи були проаналізовані такі документи, як Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р., закони України «Про особисте селянське господарство», «Про фермерське господарство», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» та ін.

Важливим державним документом, який регулює земельні відносини в Україні, є «Земельний кодекс України», виданий окремою книгою [114]. У ньому зафіксовані такі юридичні норми, як купівля-продаж землі, у тому числі й земельних часток-паїв, передача їх у спадок, обмін тощо.

Окремими виданнями були також опубліковані регіональні програми економічного розвитку Волині [145], перспективні плани розвитку економіки у тому числі й аграрного сектору [166]. У них аналізуються

результати здійснення аграрної реформи на Волині, зокрема наведено дані про розпаювання земель колгоспів та видачу державних актів на землю селянам, про кількість господарств різних типів. Їх використано в дослідженні для оцінки поточних наслідків реформування волинського села.

Для характеристики сучасного стану аграрного сектору Волинської області в роботі використані матеріали статистичних збірників, що їх підготувало Головне управління статистики у Волинській області. Зведені показники, що демонструють стан сільського господарства в області та її регіонах, почерпнуто із щорічних збірників «Сільське господарство Волині» [157–159]. Про розвиток фермерських та індивідуальних господарств селян вичерпні дані опубліковано у збірниках «Фермери Волині» та «Приватний сектор в сільському господарстві» [168; 144]. Завдяки цим джерелам було проаналізовано основні тенденції економічного розвитку волинського села в умовах аграрної реформи.

Окрему групу джерел становлять періодичні видання. Їх використання мотивоване тим, що ці джерела подають специфічну інформацію, яка допомагає зрозуміти суспільну атмосферу, на тлі якої відбувалися аграрні реформи, повідомляють конкретні факти з життя і побуту селян, відображають не лише здобутки, а й проблеми волинського села.

Щодо газетних публікацій міжвоєнного періоду, то частина з них часто мала пропагандистський характер, однак це можна сприймати як прояв державної політики, скерованої на популяризацію реформ, намагання здобути розуміння і підтримку в населення. Такі матеріали публікувалися в газетах «Воля народа» [238], «Громада» [240]. Публікації видання «*Życie Wołynia*» [264; 265] пропагували новий землеустрій, розвиток кооперації. У газеті «*Wolynski dziennik wojewodski*» [263] публікувалися практичні поради фахівців щодо піднесення ефективності та культури господарювання. Водночас майже в кожному номері цього видання друкувалися оголошення про продаж з аукціону як поміщицьких маєтків, так і селянських господарств за несплату боргів банку. Ці оголошення свідчать про певні

проблеми у фінансово-кредитній політиці, яка була безпосередньо пов'язана з реалізацією аграрної реформи.

Для деталізації умов життя та праці волинського селянства в колгоспно-радгоспну добу в роботі використані матеріали публікацій газети «Радянська Волинь» [242–251] – органу Волинського обкому і Луцького міськкому компартії та Волинської обласної ради. Засноване в 1940 р., це видання після війни стало найпопулярнішим і найбільш тиражованим на Волині. Особливу цінність становлять номери 1940 р. З них почерпнуто інформацію про перші у Волинській області колгоспи, зокрема про їх керівний склад, про кількість об'єднаних у них селянських дворів та їх майновий стан. У повоєнні роки, аж до проголошення Україною незалежності, ця газета також широко висвітлювала сільськогосподарську тематику, основним чином пропагуючи передовий досвід окремих колгоспів та радгоспів і трудові успіхи колгоспного селянства.

Із січня 1992 р. це видання почало виходити як незалежна громадсько-політична газета «Волинь». На її шпальтах традиційно час від часу з'являлася аграрна тематика. Серед публікацій, використаних у роботі – матеріали виступів посадових осіб облдержадміністрації з аналізом стану реформування аграрного комплексу, репортажі про фермерські господарства та сільгосппідприємства інших типів, які зуміли налагодити успішне господарювання, повідомлення з конференцій асоціації фермерів та землевласників тощо [210–235]. Вони диспонують не лише важливими статистичними даними, а й висвітлюють проблеми сучасного села, критично аналізують урядову аграрну політику, намагаючись внести корективи для швидшого подолання кризових явищ.

Отже, основну групу джерел для дослідження історії аграрних реформ на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. складають архівні документи. Водночас були використані опубліковані документи й матеріали, періодичні та довідкові видання. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і розкриття головних аспектів досліджуваної теми.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Теоретико-методологічні основи дослідження детерміновані специфікою його предмета і поставленими завданнями. З огляду на це важливо з'ясувати основні базові категорії та поняття, які конкретизують предмет, насамперед такі, як «аграрна реформа» та «аграрна політика», адже в сучасних умовах вони потребують корекції і наповнення новим змістом. Крім того, потрібно визначити головні параметри для аналізу реформ, які розглядаються у роботі, виробити підходи та критерії до оцінювання кожної з них. Відповідно до цього формуються основні методологічні засади, обираються дослідницькі методи.

У нашому розумінні аграрна реформа – це комплекс правових, організаційних та економічних рішень і дій держави та підпорядкованих їй управлінських структур, покликаних змінити відносини власності на селі, удосконалити господарську систему задля підвищення ефективності аграрного сектору, розв'язання соціальних проблем сільського населення. Виходячи з цього, кожну реформу потрібно досліджувати комплексно, на основі системного аналізу головних її компонентів.

Визначаючи зміст поняття «аграрна реформа» окремі дослідники виділяють у ньому три основні складові частини, або блоки:

- формування ідеології та економічної платформи аграрних перетворень;
- побудова відповідного економічного механізму функціонування сільського господарства нового типу;
- наповнення новим змістом конструктивної схеми економічної реформи та її законодавче забезпечення.

З огляду на це всі аграрні трансформації, які розглядаються у роботі, тобто столипінські аграрні перетворення, реорганізація земельного устрою польської влади 1920–1930-х рр., колективізація і реформа періоду

незалежності за змістовими ознаками відповідають визначенню «аграрна реформа».

Кожна із реформ – це спроба реального втілення аграрної політики держави та підпорядкованих їй інституцій. Аграрну політику, що є складовою частиною політики економічної, потрібно розглядати як сукупність заходів для реалізації певних завдань щодо розвитку аграрного сектору економіки, продиктованих чинниками економічного, політичного, соціального та цивілізаційного характеру. У зв'язку з цим кожна аграрна реформа та її наслідки є одним із критеріїв оцінювання ефективності аграрної політики в цілому.

Розглядаючи аграрні реформи ХХ ст., важливо визначити їх характер і зміст. У цьому контексті потребують визначення такі категорії, як еволюційний та революційний шляхи реформування. Еволюційний шлях передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на удосконалення аграрної системи, без порушення традиційних засад її функціонування, зокрема таких фундаментальних речей, як право власності на землю та засоби виробництва, спосіб ведення господарської діяльності. Революційний шлях полягає у докорінній трансформації існуючого аграрного ладу, кардинальній зміні системи землеволодіння та землекористування, глибокому руйнуванні традиційно складеного способу життя і господарювання селянства.

Поєднання у дослідженні історичного, економічного та політичного аспектів зумовило комплементарний підхід до вибору методів. Його міжгалузевий характер потребує застосування історичних методів не лише для вивчення певних закономірностей еволюції аграрної сфери як невід'ємної складової частини суспільства, а й для з'ясування витоків економічних ідей та основ аграрної політики. З іншого боку, вони потребують поєднання з економічними методами, без яких важко з'ясувати питання господарської ефективності аграрних реформ, їх соціального спрямування тощо.

Вибір методів також детермінований структурною побудовою роботи. Кожен із головних структурних компонентів аналізу аграрних реформ у схемі «передумови – перебіг – наслідки» передбачає застосування як універсальних загальнонаукових методів, так і спеціальних, здатних урахувати специфіку кожного компонента та забезпечити повне його розкриття.

Основна функція кожного з обраних методів полягає в тому, щоб за його допомогою отримати інформацію, потрібну для розкриття суті явищ та процесів, виявлення певних особливостей і закономірностей, взаємозв'язків між складниками досліджуваних об'єктів. Вибираючи методи дослідження, ми брали до уваги їх відповідність таким критеріям:

- ефективність – здатність у кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату;

- надійність – здатність методу отримати максимально ймовірну інформацію, яка дасть можливість об'єктивно розкрити історичну сутність досліджуваних подій, процесів, явищ, визначити їх природу, характер і зміст, дати їм неупереджену оцінку;

- економічність – можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів.

Методи цього дослідження підпорядковані певним методологічним принципам, головними з яких є такі:

- принцип історизму, який потребує розгляду всіх процесів суспільного життя, усіх подій, фактів, явищ у закономірному, логічному розвитку, у їх взаємозв'язку й взаємозумовленості фіксовано в історичних часі та просторі;

- принцип об'єктивності, який передбачає інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, потребує всебічно розглядати кожне явище в його різноманітності, сукупності як позитивних, так і негативних проявів. У нашому дослідженні цей принцип допоможе уникнути використання фактів економічного характеру для пояснення політичних подій і навпаки. Його

дотримання забезпечить неупереджений підхід до оцінки досліджуваних аграрних реформ;

– принцип взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до вивчення досліджуваної теми. Можна цілком погодитися з думкою дослідників, які вважають запорукою успіху історичних досліджень синтез методів різних наукових дисциплін;

– принцип опори на історичні джерела. Кожне твердження, кожна теза, поточні результати дослідження, узагальнення та висновки повинні мати джерельне підтвердження. При цьому принцип об'єктивності потребує науково-критичного підходу до історичних джерел;

– принцип наукового плюралізму як норми історичного пізнання. Згідно з цим принципом, розглядаючи історичні події, процеси, явища, потрібно враховувати всі наявні погляди, не відкидати будь-який з них як вочевидь хибний, аналізувати їх і на цій основі робити власні висновки та узагальнення;

– принцип соціального підходу, який передбачає розгляд соціально-економічних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків суспільства, зіставлення вузькогрупових, класових інтересів із загальнолюдськими;

– принцип уникнення подвійних стандартів при розгляді однотипних явищ. Наприклад, якщо засуджуються насильницькі методи аграрних перетворень, то це має стосуватися будь-якої реформи. Це має стосунок і до оцінок економічних наслідків реформування, які мають здійснюватися за однаковими критеріями.

Процес дослідження різних аспектів аграрних реформ на Волині в ХХ–ХХІ ст. здійснювався на емпіричному та теоретичному рівнях:

– емпіричний рівень полягає у безпосередньому дослідженні різних видів історичних джерел задля накопичення інформації та первісної її систематизації відповідно до предмета дослідження і поставлених завдань;

– теоретичний рівень передбачає роботу, спрямовану на аналіз отриманої інформації, розкриття певних зв'язків та закономірностей, що притаманні предмету та об'єкту дослідження, формулювання й обґрунтування оцінок, узагальнень та висновків.

Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання:

– методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом смислового чи реального розділення предмета на окремі складові частини задля їх детального вивчення. Так, у межах предмета дослідження було виділено чотири аграрні реформи і кожна з них була піддана аналізу. У свою чергу, у кожній з реформ виокремлювалися різні аспекти, які детально досліджувалися. Наприклад, як окремі складники вивчалися суспільно-історичні передумови кожної з реформ, що втілювалися на Волині в окреслених хронологічних межах, їх нормативно-правова база, способи та методи реалізації, поточні та кінцеві результати тощо. Синтез полягає у поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про причини, перебіг та наслідки реформ, які є предметом дослідження;

– методи індукції та дедукції. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Для прикладу, визначення ефективності приватної власності було проведено стосовно кожної з реформ і для кожного випадку зроблено окремі висновки. На їх основі формулювалися загальні висновки про ефективність інституції приватної власності як такої. В іншому випадку на основі аналізу економічної ефективності досліджуваних реформ зроблено висновки про переваги еволюційного шляху аграрних перетворень над революційним. Дедукція

передбачає зворотний рух, коли загальні висновки, загальноприйняті положення екстраполюються на конкретну історичну ситуацію;

– метод системного аналізу, який націлює на дослідження соціально-економічного складника, у нашому випадку аграрного сектору, як однієї з підсистем суспільства. З одного боку, аналіз економічної підсистеми дає можливість глибше дослідити суспільний розвиток загалом, з іншого – вивчення інших підсистем (політичне, культурне життя) сприяє розумінню закономірностей та особливостей функціонування економічної підсистеми. Кожну із досліджуваних реформ розглянуто як історично детерміноване явище, викликане певними чинниками економічного, соціально-політичного та цивілізаційного характеру. Системний аналіз основних складників аграрних реформ дав змогу визначити їх ідеологію й соціальне спрямування, охарактеризувати способи та методи реалізації, показати вплив на розвиток сільського господарства і становище селянства;

– метод кліометрії, який полягає у використанні кількісних вимірів для характеристики та оцінки історичних явищ і процесів. У нашому дослідженні на основі аналізу кількісних показників, за допомогою статистичного та математичного моделювання, зроблено спробу дати оцінку економічної ефективності кожної із реформ, які здійснювалися на Волині в досліджуваний період. Основними кількісними показниками, що стали предметом вивчення та аналізу, є такі:

– обсяги валового виробництва сільськогосподарської продукції у найважливіших галузях, зокрема рільництві та тваринництві;

– ефективність та продуктивність сільськогосподарського виробництва;

– темпи росту виробництва продукції сільського господарства;

– стан матеріального та фінансового забезпечення сільських товаровиробників;

– соціальні стандарти життя селян тощо.

Вони також є основою для побудови контрфактичних гіпотез і контрфактичних моделей, за допомогою яких моделюється можливий хід розвитку аграрного сектору внаслідок тієї чи іншої реформи, що дає підстави для визначення її потенціалу та ефективності. У сучасних умовах систематизацію фактичного матеріалу та моделювання процесів в аграрному секторі полегшують комп'ютерні технології, котрі дають змогу відтворити траєкторії економічних процесів.

Метод кліометрії – один із головних у дослідженні «нової економічної історії», і його застосування є справді ефективним для аналізу економічних процесів. Однак аналіз кількісних змін не дає можливості охопити такі сфери, як аграрне законодавство, соціальні цінності, морально-психологічні зрушення, викликані кожною з досліджуваних реформ у селянському середовищі;

– метод статистичного спостереження, що полягає у планомірному, науково організованому зборі даних для характеристики певних явищ та процесів. Потреба його застосування зумовлена тим, що статистичні дані є одним із найважливіших видів джерел цього дослідження. Статистичні спостереження стали важливою фазою в роботі над темою, оскільки завдяки їм сформовано емпіричну базу, яка склала основу для теоретичних висновків та узагальнень. Для статистичних спостережень були обрані однотипні для кожної з аграрних реформ кількісні показники, на основі яких зроблено висновки щодо результативності та ефективності аграрних перетворень;

– порівняльно-статистичний метод дав змогу в результаті відповідної обробки та аналізу історико-статистичної інформації відтворити динаміку змін, викликаних реформами в аграрному секторі. Порівняння кількісних характеристик стало підставою для з'ясування основних тенденцій розвитку сільського господарства Волині на різних етапах його реформування, визначення економічної ефективності тих чи інших заходів, передбачених реформами. Цей метод мав подвійне застосування: на першому етапі

дослідження порівнювалися статистичні дані початкового та завершального періодів кожної з реформ і на основі зіставлення кількісних показників розвитку аграрного сектору визначалася ефективність реформи; наступним кроком було порівняння реформ між собою і на основі динаміки росту (падіння) аграрного виробництва внаслідок кожної з них визначено рівень їх економічної ефективності;

– метод систематизації, який передбачає упорядкування множини різних об'єктів способом встановлення єдності або відмінності елементів, що підлягають систематизації. Цей метод застосовано у процесі вивчення та аналізу історіографії досліджуваної теми, завдяки чому в ній були виділені окремі блоки за спільними ознаками. В основу систематизації покладено тематичний та хронологічний принципи, методологічні та жанрові особливості наукових праць. Метод систематизації застосовувався також у роботі з історичними джерелами, які були впорядковані за видовими ознаками;

– історико-типологічний метод допоміг виявити однотипні ознаки явищ і процесів економічного та соціального характеру, які були викликані аграрними реформами. Їх аналіз та характеристику також здійснювали за типовими схемами, що дало змогу дотримуватися логічного плану дослідження. Так, на основі аналізу процесів капіталістичної трансформації аграрного сектору під впливом столипінської аграрної реформи та реформи польської влади 1920–1930-х рр. було виявлено типові ознаки ринкової економіки в аграрній сфері;

– історико-ситуаційний метод, який ґрунтується на повторюваності історичних ситуацій, тобто є способом вирізнення і повторюваності історичних ситуацій у сукупності подій і явищ та в конкретній цілісності причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, зіставивши основні завдання столипінської аграрної реформи із сучасною, бачимо, що ситуація багато в чому повторюється: обидві орієнтовані на утвердження приватної власності на землю, на формування ринкової інфраструктури, на технічну

модернізацію аграрного виробництва тощо. З огляду на це уваги дослідників заслуговує вивчення історичного досвіду реалізації цих завдань;

– історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він полягає у послідовному розкритті історичної дійсності для виявлення причин будь-яких фактів і явищ. Застосування цього методу детерміноване структурною побудовою роботи. В основній її частині у процесі дослідження кожної з реформ ми намагалися з'ясувати їх історичні передумови. Для цього слід було вивчити природу економічних, соціальних, політичних та інших чинників, які в конкретних історичних обставинах викликали потребу реформування аграрної системи. Завдяки цьому методу було визначено характер і зміст взаємозв'язків між політичними та економічними процесами, між внутрішніми й зовнішніми каталізаторами реформ. У ході аналізу основних напрямів реформування волинського села на сучасному етапі історико-генетичний метод дав змогу простежити історичні витoki фермерських традицій, допоміг зрозуміти особливості хліборобського менталітету волинських селян, збагнути природу не лише позитивних, а й негативних явищ, які супроводжують нинішню аграрну реформу;

– ретроспективний метод, який дає змогу звернутися до історичного минулого для з'ясування генези окремих явищ та процесів. Цей метод застосовано для з'ясування історичних передумов столипінської аграрної реформи. Для цього свідомо було розширено хронологічні межі дослідження до середини ХІХ ст., оскільки саме тоді було дано поштовх процесам капіталістичної трансформації аграрного сектору, логічним продовженням яких стала реформа П. Столипіна;

– хронологічний метод, який вимагає, щоб події і явища історичного процесу викладалися чітко у хронологічній послідовності. У нашому випадку застосування цього методу зумовлене хронологічно-проблемним принципом викладу матеріалу основної частини. Кожна з реформ

аналізується у тій послідовності, у якій вона здійснювалася. У свою чергу хронологічний метод забезпечує можливість простежити динаміку процесу реформування в конкретних часових межах, виявити стійкі тенденції, які проявлялися в аграрному секторі Волині у процесі реалізації тієї чи іншої реформи;

– проблемно-хронологічний метод, який використаний для того, щоб розділити широкі теми на ряд вузких і кожен з них розглянути в хронологічній послідовності. Наприклад, розглядаючи процес реформування волинського села на сучасному етапі, для того щоб відтворити загальну динаміку сільськогосподарського виробництва, виділено окремі підрозділи виробничої структури (фермерські господарства, господарства населення, сільськогосподарські підприємства) і в хронологічній послідовності показано результати діяльності кожного з них;

– соціологічний метод, який дає можливість з'ясувати погляди представників різних соціальних груп на суспільні процеси, врахувати їхні оцінки аграрних перетворень на Волині під час реформ ХХ–ХХІ ст. Цей метод застосовувався при вивченні історичних передумов проведення досліджуваних реформ. Оскільки кожна з них продиктована не лише економічними, а й політичними чинниками, важливо було з'ясувати, які політичні сили та соціальні прошарки стояли біля початків головних ідей реформ, які мотиви ними рухали;

– метод аналогії, що будується на перенесенні з одного об'єкта на інший властивостей, явищ, в основі яких лежить подібність та схожість ознак чи відношень. Цей метод використано для порівняльної характеристики сучасної аграрної реформи з попередніми. Подібності їм надають такі ознаки, як приватна власність на землю та засоби виробництва, різноманітність організаційно-господарських форм, орієнтація на ринкову економіку. Окрім того, він дав змогу виявити ефективність схожих методів реформування в межах різних суспільно-політичних та економічних систем. Метод аналогії застосовано також в окремих епізодах для зіставлення

аграрних трансформацій, які відбуваються на сучасному етапі з аналогічними процесами у світовій економічній практиці;

– метод історичної реконструкції важливий не лише для відтворення та розуміння явищ минулого. На думку О. П. Реєнта, реконструкція може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування. Наприклад, на основі статистичних даних було реконструйовано моделі певних типів господарств (фермерських господарств, сільськогосподарських виробничих кооперативів та ін.), що дало підстави для висновків про їх ефективність, роль та місце в системі аграрного виробництва;

– метод комп'ютерної графіки, за допомогою якого на основі цифрових даних відтворено динаміку розвитку різних галузей сільського господарства Волині під впливом реформ і зображено її у вигляді діаграм, які подано в додатках дисертаційного дослідження.

Отже, у процесі дослідження автор намагався дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднати різні методи історичного пізнання, що дало б змогу забезпечити належний науковий рівень розкриття теми.

РОЗДІЛ 2. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ

2.1. Суспільно-історичні передумови столипінської аграрної реформи

Столипінська аграрна реформа була першим радикальним кроком, спрямованим на перебудову аграрної сфери Російської імперії на початку ХХ ст. Вона торкнулася й українських земель, які до неї входили, у тому числі й Волині. Тривалий час ця реформа є предметом дослідження істориків та економістів, але й донині практично не вироблено єдиних підходів щодо її оцінювання. У сучасній науковій літературі трапляються різні, іноді діаметрально протилежні оцінки реформи, однак переважна більшість дослідників вважає, що вона стала каталізатором капіталістичних, ринкових відносин в аграрній сфері. На думку О. О. Мороз, «столипінська реформа була чи не найефективнішою в економічному відношенні. Була реалізована вдала стратегія розвитку зовнішньоекономічної інтеграції вітчизняного сільського господарства і у цьому полягала принципова її відмінність від попередніх та наступних реформ: зростання виробництва стало економічно вигідним» [375, 12].

Цю реформу, як і кожен наступну, потрібно розглядати як комплекс заходів, спрямованих на вирішення завдань політичного й соціально-економічного характеру в державі загалом та в аграрній сфері зокрема. Щодо сільського господарства, то вона мала на меті врегулювати систему землеволодіння та землекористування, забезпечити піднесення ефективності та загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва. Для комплексного аналізу столипінської аграрної реформи потрібно вдатися до з'ясування її мотивів, цілей, шляхів та засобів реалізації, досягнутих результатів, здобутків та прорахунків. Американський історик Д. Мейсі слушно зауважив, що будь-яка реформа є результатом складних і тривалих інтелектуальних, соціальних і політичних процесів [371, 3]. З одного боку,

столипінська реформа започаткувала новий етап у розвитку аграрного суспільства, а з іншого – стала логічним наслідком процесів, які відбувалися до неї. Вона стала продовженням реформ ХІХ ст., які значною мірою зумовили постановку земельного питання саме в тому вигляді, у якому воно постало на початку ХХ ст. З огляду на це, для з'ясування історичних передумов столипінської аграрної реформи потрібно хоча б у загальних рисах проаналізувати розвиток ситуації в аграрному секторі в середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Волинські землі увійшли до складу Російської імперії після третього поділу Польщі в 1795 р. і на їх теренах було утворено Волинську губернію спочатку з центром у Новограді-Волинському, а згодом – у Житомирі. Поступово тут було запроваджено загальноросійську модель у всіх сферах економічного, політичного та культурного життя. Основу економіки Волинської губернії, як і держави загалом, становило сільське господарство. Воно відображало загальні тенденції розвитку аграрної сфери російської держави, хоча й мало певні специфічні риси. Переважна більшість землі як головного засобу виробництва була в руках дворянства, а селянство перебувало у кріпосній залежності від поміщиків та держави.

На Волині близько 3/4 земельного фонду належало поміщикам. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність величезних латифундій. Основна частина земельних багатств зосереджувалася в руках невеликої групи поміщиків, переважно поляків. Крім того, тут досить поширеним було здавання маєтків в оренду. Часто власники великих латифундій самі не вели господарство, а, поділивши маєтки на окремі фільварки, віддавали в оренду іншим поміщикам-посесорам. Поміщицька земля розподілялася на дві частини – власне поміщицьку й селянські наділи. Співвідношення між ними залежало лише від волі поміщика, який визначав розмір і розміщення селянських наділів. Селянські наділи були мізерними і становили у Волинській губернії в середньому 2,85 десятини на ревільку душу [316, 303]. За користування

землею волинські селяни відбували панщину, яка сягала до 4–6 днів на тиждень. Нерідко панщина доповнювалася додатковими роботами, так званими «дурницями», або «дармівщиною», виконання яких не зараховувалося у дні панщини, різноманітними натуральними і грошовими поборами.

Не в кращому становищі перебували й державні селяни. Окрім сплати грошових податків, вони виконували ряд повинностей, у тому числі й панщину. Загалом їхнє становище майже нічим не відрізнялося від становища поміщицьких селян. Державні маєтки також часто здавалися в оренду, й орендарі, прагнучи збільшити прибутки, встановлювали додаткові повинності й податки, урізували земельні ділянки державних селян і за рахунок цього збільшували свої фільварки.

У першій половині XIX ст. під впливом світових тенденцій економічного розвитку в Україні спостерігається зародження капіталістичних, ринкових відносин і сільське господарство починає набувати товарного, підприємницького характеру. Головною метою поміщицьких господарств стало виробництво сільськогосподарської продукції заради прибутку. Досягти цього можна було лише за рахунок посилення експлуатації селянства та розширення власних володінь. Однак підневільна праця кріпаків була малопродуктивною і не могла забезпечити ефективного розвитку поміщицьких господарств. З іншого боку, малоземелля та безземелля, надмірні повинності і податки призводять до поступового занепаду селянських господарств. Так, за повідомленням волинського губернатора, що датується 1837 р., волинські селяни були бідними, а їх господарство розореним. Більше того, на Волині існували цілі села, людинність яких жила з милостині [334, 132].

Соціальне гноблення і безправ'я основної маси волинського селянства супроводжувалося ще й національними утисками, адже переважну більшість поміщиків на Волині становили польські дворяни, адміністрація маєтків теж складалася здебільшого з дрібної шляхти польського походження. Вони

зневажливо ставилися до всього українського, що також загострювало суспільну атмосферу на селі. Місцеве селянство намагалося чинити опір, що проявлялося у відмові сплачувати податки, невиконанні панщини, втечах, підпалах панських садиб тощо. В епіцентрі соціально-економічних суперечностей постало селянське питання. Центральний уряд і місцева адміністрація все більше усвідомлювали, що вирішити його можна лише за допомогою певних реформ.

Першою спробою врегулювати аграрні відносини стала інвентарна реформа, яку царський уряд провів на Правобережжі, зокрема й на Волині, у 1847–1848 рр. Як відомо, на Правобережжі ще з XVI ст. існували так звані «інвентарі» – описи поміщицьких маєтностей. У них фіксувалися дані про поміщицький маєток (площа, наявність споруд, реманенту тощо) та про майновий стан селянських господарств. У них, зокрема, були зазначені кількість селянських господарств, їхні розміри, забезпеченість робочою худобою та інвентарем, визначалися повинності селян (панщина, натуральні та грошові податки) на користь поміщика. Ці інвентарі не мали жодної юридичної сили. Часто землевласники, виходячи з власних міркувань, зменшували селянські наділи, збільшували панщину та натуральні й грошові побори. Поміщицька сваволя підривала економічне становище селянських господарств, посилювала соціальне напруження на селі. Щоб запобігти цьому, на Правобережжі в 1847–1848 рр. було проведено так звану інвентарну реформу. Окрім того, реформою влада намагалася вирішити певні політичні завдання: вона мала підірвати позиції польського дворянства, через поступки на користь місцевого селянства заручитися його підтримкою у боротьбі проти польського національного руху.

За інвентарними правилами, передбаченими цією реформою, земельні наділи, що перебували в користуванні селян, закріплювалися за ними. Поміщик не мав права збільшувати своє господарство за рахунок урізання селянських господарств. За це вони відбували на користь поміщика повинності, які мало чим відрізнялися від попередніх. Для визначення

розміру панщини селяни поділялись на три розряди: тяглових (селянський двір із повним наділом, який мав обов'язок триденної панщини зі своєю тягловою худобою й реманентом), напівтяглових і нетяг, або городників, що не мали робочої худоби. Тяглові повинні були відбувати зі своєю худобою і реманентом три чоловічих і один жіночий день панщини на тиждень, а напівтяглові – два дні чоловічих і один жіночий. Нетяги мусили виконувати різні роботи на користь поміщика. Окрім панщини, селяни повинні були відробити по 12 «літніх» і «зимових» днів, вісім будівельних за плату, що її встановлював губернатор. Кожен селянин був зобов'язаний раз на місяць нести нічну варту. Городники, крім будівельних і вартових днів, платили поміщику оброк і відбували 24 дні панщини на рік. Натуральні податки на користь поміщика реформа скасувала. За виконання додаткових повинностей поміщики мали селянам платити. Крім того, окремі положення реформи обмежували право кріпосників утручатися в особисте життя кріпаків [402, 10].

На думку сучасних дослідників, суттєвими недоліками інвентарної реформи були такі: правила укладали самі поміщики, тому, зрозуміло, при цьому вони намагалися максимально врахувати власні інтереси; не було забезпечено дієвого контролю з боку держави за дотриманням правил; різноманітні зміни та доповнення, що вносилися в інвентарі, зводили нанівець прогресивність заходів [317, 320]. По суті, ця реформа, зберігши права і власність поміщиків, мала на меті лише лібералізувати стосунки між ними та селянами.

Отже, інвентарна реформа мало що змінила на селі і не змогла зупинити накопичення проблем соціального та економічного характеру. Навпаки, становище волинських селян невпинно погіршувалося. Поміщики та орендарі й надалі надмірними податками та панщиною розорювали як поміщицьких, так і державних селян. Розорених селян вони переводили в розряд дворових, або на місячину, тобто відбирали в них наділи і змушували всіх працездатних членів родини відбувати тижневу панщину за місячну

натуральну оплату. Збільшення панщини відбувалося під виглядом запровадження системи «уроків» – установа заввищених норм денного виробітку, внаслідок чого одноденна панщина виконувалася кілька днів. У відповідь на це селяни почали вдаватися до пасивних і активних форм опору. Так, у 1848–1849 рр. у Волинській губернії селянськими заворушеннями було охоплено 96 сіл і п'ять маєтків, до яких входило по декілька сіл. Як свідчать матеріали судових справ, виявлені в архівах, селяни підпалювали панські маєтки, самовільно рубали панські ліси, фізично розправлялися з панськими прикажчиками й орендарями. Зокрема в селах Воютині, Невірі, Доросинях, Гаті селяни підпалювали поміщицькі маєтки, у Тростянці Луцького повіту Мартин і Федір Варнюки, Василь Супрунюк та Іван Матвієць побили пана Чарновського, який відняв у них хліб, а на харчі давав овес і забороняв подавати скаргу на нього за недотримання інвентарних правил [41, арк. 4–6].

Напередодні реформи 1861 р. у Волинській губернії більшу частину населення (майже 70 %) становили поміщицькі та державні селяни, становище яких нічим не відрізнялося від кріпаків. Так, станом на 1860 р. у губернії проживало 1 576,7 тис. осіб населення, із них кріпосних селян – 856,4 тис., державних селян – 233,4 тис., дворових – 2 тис., міщан – 176,4 тис., дворян – 64,9 тис., духовних осіб – 12,9 тис., ремісників – 20,1 тис., колоністів – 5 тис. осіб. За майновим станом селянські господарства розподілилися таким чином: 38 242 тяглі господарства, 77 866 – піших, 12 811 – городників, що разом становило 1 28 919 господарств. З них 60,4 % господарств одержували піші наділи в розмірі половини тяглих. Майже 10 % селян-городників не мали польової землі і фактично були безземельними [402, 12].

Загалом ситуація, яка склалася в аграрному секторі Волинської губернії, хоч і мала певні особливості, була типовою для всієї Російської імперії. Низька продуктивність підневільної праці кріпаків стримувала розвиток поміщицьких господарств, робила їх малоприбутковими,

обмежувала можливість налагодити розширене товарне виробництво і вийти на внутрішній та зовнішній ринки. За підрахунками дослідників, продуктивність праці кріпака в Російській імперії в 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центральноєвропейського селянина в 1800 р. [416, 26]. Селянські господарства, переважна більшість яких перебувала в жалюгідному стані, страждали від малоземелля і безземелля, працювали лише на задоволення власних потреб. Це все спричинило значне відставання сільського господарства Російської імперії. В умовах аграрного суспільства це було тотожним загальному економічному відставанню держави. На середину ХІХ ст. все очевиднішою ставала потреба реформи, яка б пододала кризу в аграрній сфері й створила передумови для загального економічного прогресу. Головною перешкодою для нього були кріпосницькі відносини, які, за висловом О. Реєнта, «перетворилися на серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, яке вже тоді потрапило під вплив товарно-грошових відносин» [433, 36].

Окрім того, відставання держави від передових європейських країн, накопичення внутрішніх економічних та соціальних проблем ставило під сумнів ефективність чинної влади. Царський уряд змушений був удатися до реформ ще й для того, щоб уникнути політичних потрясінь.

Практична підготовка реформи розпочалася 1857 р., коли було створено Таємний комітет, який мав виробити стратегію перетворень. У 1858 р. він був перейменований в Головний комітет, а на місцях створювалися губернські комітети для підготовки проектів положень про скасування кріпосного права й облаштування побуту селян. До їх складу входили представники дворянського стану. Упродовж трьох років питання про умови скасування кріпацтва обговорювалося в комітетах, на губернських і повітових дворянських зборах. Результати обговорення виявили різні підходи й позиції щодо реформи, однак переважна більшість

думок звелася до того, що селянам потрібно дати особисту свободу, однак землю вони можуть отримати лише через викуп.

Основні принципи реформи регламентували «Маніфест» та «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», що їх підписав цар Олександр II 19 лютого 1861 р. Царський «Маніфест» був чималим за обсягом і складним у формулюваннях документом. Серед головних його положень були такі: «кріпосні люди одержать свого часу повні права вільних сільських обивателів. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, передають селянам за встановлені повинності в постійне користування присадибну їх осілість і, крім того, для забезпечення побуту їх та виконання обов'язку їх перед урядом, визначену в «Положеннях» кількість польової землі та інших угідь. Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в «Положеннях» повинності. У цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасовозобов'язаними. Разом з тим, їм дається право викупувати присадибну їх осілість, а за згодою поміщиків, вони можуть набувати у власність польові землі й інші угіддя, відведені їм у постійне користування. З таким придбанням у власність певної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і перейдуть у твердий стан вільних селян-власників» [141, 131].

Особливістю реалізації реформи на Волині було те, що поземельний устрій колишніх кріпосних селян Волинської губернії визначало окреме «Місцеве положення про земельний устрій поміщицьких селян у Київській, Подільській і Волинській губерніях». У ньому було зазначено, що місцевим селянам гарантувалося право викупити земельний наділ, закріплений інвентарними правилами 1847–1848 рр. [141, 307].

Окрім селян-кріпаків, реформа мала визначити становище інших категорій – дворових і державних селян. Відповідно до окремого Положення дворовим селянам надавалося лише право особистої свободи, однак при звільненні земельного наділу вони не отримували. Позбавлені будь-яких

засобів виробництва, вони згодом поповнили ряди найманих сільськогосподарських та промислових робітників. Щодо державних селян, то вони могли отримати душевий наділ майже вдвічі більший від наділу колишніх поміщицьких селян. Викупні платежі для них були значно нижчими [317, 362].

Якщо оцінювати реформу з погляду основної маси селянства, то з певністю можна констатувати, що вона не виправдала їхніх сподівань:

– по-перше, очікувану волю селяни отримували не відразу. В документах було зазначено, що до підписання уставних грамот селян переводили в стан тимчасово зобов'язаних і в цьому статусі вони мали перебувати до трьох років (на практиці це тривало значно довше, іноді до 25 років);

– по-друге, землю вони могли отримати за викуп, і викупні платежі, які значно перевищували реальну вартість землі, лягали важким тягарем на селянські господарства;

– по-третє, реформа позбавляла селян частини польових наділів і угідь, якими вони користувалися раніше, а окремі категорії селян були взагалі позбавлені права на земельні наділи;

– по-четверте, у руках поміщиків залишалися такі важливі для селянства об'єкти, як луки, сіножаті, пасовиська, ліси, що робило селян економічно залежними від великих землевласників.

Це свідчить про те, що стратегія реформи не відповідає інтересам основної маси селянства. Незадоволення умовами реформи вилилося у хвилю селянських виступів. Так, якщо в 1860 р. в Україні було зафіксовано 81 селянський виступ, то лише до травня 1861 р. їх відбулося 622 [433, 38]. У Волинській губернії в квітні–травні 1861 р. відбулося 57 виступів, які охопили 63 села [314, 28]. Селяни відмовлялися виконувати панщину та інші повинності, обробляти поміщицьку землю тощо.

Отже, було цілком очевидним, що реформа 1861 р. не зможе найближчим часом створити умови для зміцнення економічного становища

селянських господарств. Хоча на перспективу вона сприяла поживленню господарської та підприємницької діяльності селянства, адже окрім надання особистої свободи, було задекларовано ряд економічних свобод: право володіти рухомим і нерухомим майном, займатися торгівлею, підприємницькою діяльністю, вільно найматися на різні роботи, переходити в інші стани тощо.

Водночас немає підстав для твердження, що селянська реформа проводилася в інтересах поміщиків. На наш погляд, вона створювала для них багато незручностей, хоча царський уряд намагався звести їх до мінімуму. Перше, що втрачало дворянство, – це монополію на володіння землею, друге – дармову робочу силу підневільних селян. Окрім того, не завжди поміщики отримували повну компенсацію за землю, наділену селянам. Викупні платежі їм надходили поетапно і, якщо врахувати зміни курсу рубля, інфляційні процеси, то після викупної операції великі землевласники отримали на руки лише близько половини призначених коштів [433, 42].

Отже, реформа поставила в складні економічні умови не лише селянські, а й значну кількість поміщицьких господарств. Як зауважила О. Мороз, селянська реформа 1861 р. за економічними наслідками мала низьку ефективність, оскільки упродовж двадцяти років після неї не відмічено зростання аграрного виробництва [375, 10].

Реалізація реформи на Волині мала певні особливості. До реформи 1861 р. у Волинській губернії понад 94 % поміщицьких маєтків належало польським поміщикам, у руках яких було зосереджено 93,6 % кріпосних селян [314, 27], переважно українського походження. Окрім соціального визиску, місцеве населення зазнавало ще й національних утисків. Як відомо, у січні 1863 р. розпочалося повстання поляків проти царської Росії. Царський уряд, щоб протиставити місцевих селян польському національно-визвольному рухові й послабити позиції польської шляхти, 30 липня 1863 р. видав указ, який дещо змінив умови реформи 1861 р. на Правобережжі.

Згідно з ним селяни до 1 вересня 1863 р. зобов'язані були внести викупні платежі й перейти до розряду селян-власників. При цьому розмір викупних платежів зменшувався на 20 % [317, 360]. Селянам також надавалося право клопотати про доповнення наділів у разі, якщо наділ був меншим, ніж зафіксований в інвентарях. Унаслідок цього волинські селяни змогли збільшити свій земельний фонд на 21,2 %. Загалом після реформи колишні кріпаки на Волині в середньому отримали по 11,8 десятини землі на двір, державні селяни – 15,4 десятини [402, 17]. Тобто можна констатувати порівняно високий рівень забезпечення цих категорій волинських селян землею на час проведення реформи.

У цілому реформа 1861 р. змінила господарську структуру аграрного сектору. Окрім поміщицьких господарств, які й надалі складали його основу, постали нові суб'єкти господарювання – селянські господарства. Однак останнім було значно важче пристосуватися до нових умов і налагодити ефективне господарювання. Передусім через те, що вони не отримали достатньої економічної бази для своєї самостійності. За підрахунками дослідників, 80,9 % селянських дворів на Волині одержали до 5 десятин землі, що було недостатньо для задоволення мінімальних потреб селянської сім'ї [314, 28]. Окрім того, селяни були пов'язані з поміщиками напівкріпосницькими повинностями, що позбавляло їх змоги займатися власним господарством.

Слід зауважити, що дворові селяни взагалі не отримали землі, реформа також не визначила порядку наділення землею селян-чиншовиків – безземельних сільських жителів, яким поміщики здавали у вічну спадкоємну оренду земельні ділянки за певну плату – чинш. Лише в червні 1886 р. уряд ухвалив закон, на підставі якого чиншовики могли отримати позику й викупити у власність свої ділянки. На Волині за кожну десятину вони мали заплатити 24 руб. 58 коп. викупу різними щорічними внесками протягом 49 років при 6 % виданої позики [402, 28]. Напередодні реформи 1886 р. у Волинській губернії було 28 458 сімей чиншовиків, які користувалися

115 464 десятинами землі. Однак довести свої чиншові права і викупити належну ділянку було нелегко, оскільки царська бюрократична машина діяла в інтересах поміщиків. За даними статистики, на початку ХХ ст. кількість невизнаних чиншовиків на Волині становила 43 тис. осіб [347, 84], а багато справ так і не було вирішено.

Отже, аграрна реформа не вирішила проблем основної маси селянства, не створила належних умов для самостійного ведення ними власних господарств. З іншого боку, вона ускладнила становище поміщиків, змусивши надати селянам землю, хоч і за викуп, позбавивши дармової праці кріпаків. Тоді постає питання: у чиїх інтересах проводилася ця реформа? Можна погодитися з відповіддю, яку дає на нього О. П. Реєнт. На його думку, реформа була проведена в інтересах держави. Економічна відсталість Росії потребувала умов для створення сучасної промисловості, побудованої на передових капіталістичних засадах. Для цього, окрім інших засобів, потрібно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, однак на шляху до його створення стояла кріпацька залежність майже половини населення країни [433, 43]. На наш погляд, окрім держави, ця реформа об'єктивно відповідала інтересам нової суспільної верстви – капіталістам-промисловцям.

Справді, реформа більшою мірою стала імпульсом для розвитку промисловості, транспорту, торгівлі, і на початку ХХ ст. виявився значний дисбаланс між бурхливим розвитком індустріального сектору і відставанням аграрного. Проте помилково вважати, що реформа 1861 р. не мала жодного впливу на розвиток села. Головне її значення полягає в тому, що вона скерувала аграрний сектор на шлях капіталістичної еволюції. Ознаками цього були втрата дворянами та поміщиками монополії на володіння землею і формуванню земельного ринку, через який вона почала переходити до рук селян, формування ринку праці найманих сільськогосподарських робітників, товарищація як поміщицьких, так і селянських господарств.

Однак слід зауважити, що перерозподіл земельної власності на користь селян відбувався дуже повільно. Так, від 1863-го до 1884 р. волинські селяни придбали лише 16 789,2 десятини землі. Для активізації земельного ринку та допомоги селянам у придбанні землі царський уряд у 1882 р. створив Селянський поземельний банк, відділення якого вже наступного року було відкрито у Волинській губернії. Воно обслуговувало й окремих покупців, і товариства, у які селяни об'єднувалися для того, щоб на вигідніших умовах придбати землю. Станом на 1 січня 1895 р. Волинське відділення Селянського банку видало 278 позик на суму 1 575 925 руб. для купівлі 45 091 дес. Землі [237]. У 1902 р. селяни Волині через Селянський банк придбали 11 027 дес. землі, у 1903 р. укладено 75 угод із 2 255 селянами на купівлю 9 077 десятин [432, 33]. Загалом важко визначити, яка кількість землі перейшла від поміщиків до селян напередодні столипінської реформи, адже окрім банку значну частину селянських позик обслуговував приватний капітал, що не відображено у загальній статистиці [332, 69]. Проте цілком очевидно, що на початок ХХ ст. вона була невеликою, оскільки не змогла суттєво вплинути на становище переважної більшості селянських господарств.

Попри те, що упродовж пореформеного періоду частина поміщицьких земель перейшла до селян, їх забезпеченість землею станом на 1905 р. не стала кращою, а навпаки – погіршилася. Так, порівняно з 1861 р. у Волинській губернії середній розмір наділу колишніх кріпаків зменшився з 11,7 до 7,3 десятини, а державних селян – з 15,4 до 10,3 десятини на двір. У розрахунку на душу населення кількість землі зменшилася з 2,1 дес. до 1,4 дес. [273, 126]. Однак слід зауважити, що це явище було викликане не зменшенням частки селянської землі в структурі землеволодіння на Волині, а збільшенням загальної кількості селянських господарств за рахунок поділу землі між членами родини.

Від середини ХІХ до початку ХХ ст. кількість сільських мешканців Волинської губернії зросла майже удвічі. Тогочасний порядок успадкування

передбачав, що всі дорослі сини господаря, створивши сім'ї, мають отримати свою частку земельної власності, а це призводило до поділу господарств. Запобігти цьому можна було лише через внесення змін до чинного законодавства.

Загалом, в аграрну сферу капіталістичні відносини проникали значно повільніше. Упровадження реформи 1861 р. супроводжується збереженням багатьох залишків феодально-кріпосницької системи в землеволодінні і землекористуванні, головними з яких були наявність великого поміщицького землеволодіння, обмеження економічних та соціальних прав біднішого селянства, недосконале землекористування, головними вадами якого були черезсмужжя і вузькосмужжя, наявність сервітутів. Це стало причиною відставання сільського господарства, призвело до нового загострення земельного питання. На початку ХХ ст. в Російській імперії стала очевидною потреба нової реформи, яка б забезпечила прискорення процесів, започаткованих у 1861 р., і створила передумови для модернізації аграрного сектору.

Що стосується землеволодіння на Волині напередодні столипінської реформи, то важливим джерелом для його вивчення є статистичний довідник «Статистика землевладення. 1905 г. Вып. 41. Вольнская губерния». У ньому зазначено, що на 1905 р. загальна кількість землі у Волинській губернії становила 5 722 129 десятин, із них у приватному володінні – 2 819 930 десятин (48,9 %), надільні землі – 2 228 861 дес. (39 %), державні, церковні та землі окремих установ – 653,338 дес. (11,3 %). Тобто, як бачимо, майже половина землі вже перебувала у приватній власності.

Приватна земельна власність була розподілена між різними категоріями землевласників таким чином (див. табл. 2.1) [163, 10]:

Таблиця 2.1

Приватна земельна власність у Волинській губернії станом на 1905 р.

Категорія власників	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)	Середній розмір наділу (дес.)
Дворяни	2587	2 044 093	790,1
Духовні особи	81	6370	78,6
Купці	175	145301	830,3
Міщани	5050	157899	31,3
Селяни	9221	157502	17,1
Інші	22	33018	1,5
Іноземні піддані	14	40358	2,88
Всього	17150	2 584 541	150,7

Підрахунки, зроблені на підставі даних із таблиці 2.1, показують, що в кількісному відношенні більшість приватних землевласників становили селяни та міщани (разом 83,2 %), дворяни ж становили 15,1 %. Проте, будучи кількісно порівняно невеликою категорією, дворяни зосередили у своїх руках 79,1 % земель, закріплених у приватну власність.

Переважна більшість селянських господарств (5 300) мали у приватній власності наділи до 10 десятин, 2 349 господарств – від 10 до 20 десятин. Щодо дворян, то у цій категорії спостерігається концентрація більшості землі у великих маєтках площею понад 1 000 дес. (на 480 господарств – 1 744 746 дес.).

Надільні землі були розподілені між основними категоріями селян таким чином (табл. 2.2) [163, 36]:

Таблиця 2.2

Розподіл надільних земель між основними категоріями селян

Категорії селян	Кількість общин	Кількість дворів	Кількість землі (дес.)
Колишні кріпаки	2 869	237 134	1 726 882

Колишні державні селяни	652	53 131	546 209
Чиншовики	256	2 122	21 543
Всього	3 777	292 387	2 298 861

Середній розмір наділу колишніх кріпаків становив приблизно 7,3 дес., колишніх державних селян – 10,3 дес., чиншовиків – 10,2 дес. Хоча слід зауважити, що в цих категоріях існувала значна диференціація. Малоземельні господарства (до 6 дес.) становили 42 % загальної кількості, середні (6–10 дес.) – 36 %, заможні (понад 10 дес.) – 22 %. Пересічно на кожне з господарств у них припадало відповідно 4,4; 7,7 і 14,5 десятини [426, 92].

Щодо характеру землеволодіння у категорії надільних господарств, то більшість дослідників зауважують, що для Волинської губернії не було характерним общинне володіння, а більша частина землі перебувала в подвірному володінні. Дехто навіть підкреслює, що тут майже не було общини. Проте у згаданій «Статистиці землеволодіння» зазначено, що на Волині нараховувалося 3 777 общин, до яких входило 292 387 дворів [163, 36]. Тут, очевидно, потрібно внести певну ясність. Справа в тому, що общини на Волині існували, проте характер общинних зв'язків суттєво відрізнявся від аналогічних на власне російських землях. Там община являла собою об'єднання певної кількості дворів із примусовим землеволодінням і круговою порукою. Земля була у повному розпорядженні сільської громади, яка й розподіляла її між дворами залежно від кількості так званих «ревізських душ». Ці двори тільки упродовж певного часу користувалися отриманими наділами, бо община час від часу розподіляла землю між членами громади наново. Цю общину пов'язувала спільна відповідальність за зобов'язання кожного з її членів перед державою, банком тощо. На Волині ж общину слід сприймати як адміністративно-територіальне об'єднання певної кількості дворів, кожен із яких мав економічну самостійність. Земля тут була

закріплена в постійне користування за окремими дворами, кожен із яких самостійно ніс відповідальність за виконання своїх повинностей та зобов'язань. Таким чином, на Волині селяни значно меншою мірою були пов'язані общинними путями, що зумовило певну специфіку реформування волинського села.

Отже, головною вадою системи землеволодіння у Волинській губернії на початку ХХ ст. був диспропорційний розподіл земельних угідь, про що свідчить наявність великих поміщицьких маєтків, з одного боку, і велика кількість малоземельних господарств – з іншого. Окрім того, частина селян взагалі не мала землі. За підрахунками Д. Бовуа, у 1901 р. надлишок робочої сили на Волині, який складали безземельні та зубожілі селяни-наймити, становив 1 095 000 осіб [273, 127]. Малоземельні господарства (до 6 дес.) становили 42 % від загальної кількості. Якщо взяти до уваги те, що господарства розміром до 3-х десятин зазвичай були збитковими, і лише господарства до 6 десятин отримували незначний прибуток [395, 204], то близько половини селян не могли налагодити ефективне, рентабельне господарство, що негативно позначилося на становищі аграрного сектору загалом.

Крім того, економічний стан селянських господарств залежав від забезпечення робочою та продуктивною худобою, реманентом. Згідно з даними військово-кінського перепису за 1906 р. у Волинській губернії 152 589 господарств (44,8 %) були безкінними або мали одного коня, двох коней мали 109 497 (32 %) дворів, трьох і більше – 79 589 (23,2 %) дворів [426, 94]. Традиційними знаряддями для обробітку ґрунту в селянських господарствах були плуг, рало та дерев'яна борона, для збору зернових – серп та коса, для їх обмолоту – ціп. Через це урожайність у них була низькою, зібраної продукції ледве вистачало для власних потреб, сплати податків і погашення різного роду платежів. Наприклад, за даними статистики в 1901 р. волинські селяни повинні були сплатити 1 522 427 руб. земських податків, на утримання духовенства – 288 859 руб. Загальна сума

податків у Волинській губернії зросла з 2 779 401 руб. у 1901 р. до 3 185 165 руб. у 1906 р. [122, 23; 27].

За таких умов власники дрібних господарств просто не могли віднайти додаткових коштів на придбання робочої худоби, сучасної техніки, реманенту, сортового насіння, добрив тощо, щоб забезпечити підвищення їх продуктивності. З іншого боку, для значної частини господарів перешкодою до ефективного господарювання була традиційна ментальність, що спиралася на дідівські та батьківські методи. Підтвердженням цьому може слугувати той факт, що окремі господарства, впроваджуючи більш прогресивні методи та технології, успішно господарювали навіть на невеликих наділах. Передусім це стосується іноземних колоністів, зокрема німців та чехів. Саме на їхній приклад указував один із сучасників, зазначивши «У них і землі менше, аніж у наших селян; у колоністів немає ні загальної толоки, ні лісових випасів; є лише значно більше щорічних платежів, ніж у селян. А скільки у них худоби, і якої, а які коні! Кращі, ніж у поміщицьких економіях. Знання, праця, ощадливість, повага до власності сусіда й тому спокійне володіння – ось основи їх плідної праці, а не великі за розміром угіддя і сервітути» [317, 381].

Так, кореспондент «Волынских епархиальных ведомостей» описуючи одне із чеських поселень на Волині, звернув увагу на високу культуру землеробства поселенців. Він зазначив, що чехи повсюдно практикували в себе трипільну сівозміну, засіваючи ділянки під паром конюшиною та еспарцетом для покращення родючості ґрунту і забезпечення кормів для худоби. На відміну від волинських селян, чехи вносили на поля добрива, передусім гній, який виробляли за спеціальною технологією. Їхні господарства добре оснащені сучасним інвентарем – плугами, косарками, молотарками, віялками, соломорізками тощо. Робоча худоба в них була набагато кращою і продуктивнішою. Наприклад, якщо кобилка місцевих селян оцінювалася в 7–8 руб., то добрий чеський кінь коштував 300 руб. Парою коней, запряжених у легкий чеський плуг, господар за один день міг

виорати 2 дес. поля, тоді як місцевий селянин лише 0,5 дес. Завдяки якісній обробці ґрунту чеські господарі збирали врожаї в три-чотири рази більші, ніж українці [236, 754–755].

Порівнюючи вулиці та помешкання місцевих селян із чеськими колоністами в с. Підгайцях Дубнівського повіту, кореспондент указав на різючу їх відмінність. Згідно з його описом, частина вулиці, яку заселяють українці, була вузькою, кривою й брудною, водночас у чеській частині вулиця широка, пряма й суха, з обох боків відгороджена парканом і обсаджена деревами. Будинки місцевих селян виглядали «лачужками», часто похиленими набік, із горбатими стінами, перекошеними дверима і маленькими вікнами. У чехів же були добротні цегляні або просторі дерев'яні будинки – високі, світлі на дві-три кімнати з окремими коморою та кухнею [236, 673]. Автор дійшов висновку, що найбідніший чеський колоніст є багатшим за місцевих селян: «Який би не був бідний чех, але жоден з наших мужиків так не їсть, не п'є і не одягається, як чех» [236, 674].

На тлі успішного господарювання іноземних колоністів ставало очевидним, що волинським селянам потрібно було поліпшити культуру господарювання, покращити технічне оснащення, запровадити більш прогресивні методи в землеробстві та тваринництві, активніше розвивати садівництво, городництво тощо. Цього можливо було досягти у разі здійснення державою та місцевими органами влади цілого комплексу заходів просвітницького, організаційного, економічного характеру, скерованих на загальну модернізацію села.

Ще однією серйозною перешкодою, яка стримувала економічний розвиток села, було недосконале землекористування з його головними вадами – черезсмужжям і вузькосмужжям. Вони були характерні для більшості господарств Волинської губернії. У багатьох випадках земельні володіння власників склалися із декількох, а то й кільканадцяти ділянок, розміщених на великій відстані одна від одної та від помешкання, що не давало змоги раціонально вести господарство, потребувало додаткових

зусиль і затрат під час їх обробітку. Іноді, маючи завширшки 1–2 метри, ділянки могли простягатися на кілометр, а то й більше завдовжки. На таких ділянках важко було застосовувати сільськогосподарську техніку, не можна було навіть розвернути підводу, щоб не завдати шкоди сусідній ділянці. Наприклад, селяни Острозького повіту скаржилися, що надільні землі більшості господарів були роздроблені на 10–15 ділянок, і всі вони перебували у черезсмужжі із землями поміщика, причому частина з них була на відстані до п'яти верстов від селянських дворів [84, арк. 21]. У Волинській губернії зафіксовано навіть випадки, коли селяни мали три десятини землі в 20-ти окремих клаптиках. У деяких господарствах надільна земля була розкидана невеликими ділянками на значній відстані – до 15 верстов одна від одної [314, 40].

Черезсмужжя було характерне не лише для наділів окремих господарів, а й для цілих громад. Наприклад, у викупному акті, що його склав мировий посередник в одному із сіл Володимир-Волинського повіту, зазначено: «Все пахотные земли, покосные и выгоны прилегают к усадьбам и находятся в черезполосице к землям помещицы Федоровой и помещицы Опоцкой, а также с землями крестьян этой последней части с. Гнойно» [29, арк. 12].

Таке розташування земельних ділянок було не лише господарською, а й гострою соціальною проблемою. У випадку черезсмужжя селянських наділів із поміщицькими або державними землями часто виникали конфлікти на ґрунті того, що селяни змушені були проїжджати чи гнати худобу через них. Між поміщиками і селянами виникали постійні суперечки та тяжби через ненавмисні потрави [85, арк. 1], селян штрафували за те, що вони збирали дрова, ягоди, гриби в казенних лісах, за випас худоби на державних землях. Іноді конфлікти виникали між різними громадами, землі яких перебували у черезсмужжі, і селяни кількох сіл сперечалися між собою [32, арк. 19].

Отже, ліквідація черезсмужжя, що залишилося в спадщину з часів реформи 1861 р., на початку ХХ ст. стала нагальною потребою, продиктованою і економічними, і соціальними мотивами. З тих же міркувань потребувала врегулювання проблема сервітутів – права селян на спільне з поміщиками користування пасовищами й лісовими угіддями.

Як відомо, за умовами реформи 1861 р. селяни отримали право на польові наділи, але не одержали конче потрібних угідь, без яких не могли вести господарство. Натомість за ними збереглися сервітутні права, які, з одного боку, були підтримкою для селян, а з іншого – зв'язували їх з поміщицькими господарствами на кабальних умовах. Особливо був поширений на Волині пасовищний сервітут, оскільки тут досить активно розвивався тваринницький напрям у сільському господарстві. Так, за даними 1889 р., у Волинській губернії було 24 491 дес. спільних випасів. На кожний селянський двір, який користувався цим сервітутом, припадало в середньому 1,2 дес. [426, 93].

На початку ХХ ст. селяни намагалися відстояти сервітутні права на пасовища, а поміщики, через зростання цін на землю й угіддя, прагнули вилучити їх зі спільного користування і продати або здати в оренду. На цьому ґрунті виникало чимало конфліктів, які іноді набирали форми збройних сутичок. Наприклад, в с. Омельно Луцького повіту в травні 1907 р. селяни заборонили робітникам місцевого поміщика орати землю, яку вони вважали своєю, в 1908 р. мешканці с. Задиби Ковельського повіту самовільно вирубали ліс поміщиці Трембіцької [97, арк. 4; 98, арк. 220]. Іноді ці конфлікти набирали характеру збройних сутичок, як в с. Пулганів Луцького повіту, коли було поранено місцевого урядника і пристава [101, арк. 22]. В квітні 1909 р. мала місце збройна сутичка гупи селян с. Кривотина Лугинської волості Овруцького повіту з землевласником сусіднього села О. Боровиком. Конфлікт виник через те, що селяни випасали в його лісі худобу. Під час сутички одного із селян було вбито, іншого –

поранено [100, арк. 346]. У Володимир-Волинському повіті під час сутичок в селах Волиця і Пустомити поміщики змушені були викликати поліцію. В Пустомитах поліцією було заарештовано і покарано 15 селян за випас худоби в панському лісі [99, арк. 29]. Головна причина такої ситуації полягала в тому, що на державному рівні не було вироблено чіткої нормативно-правової бази у справі сервітутів.

Отже, для системи землекористування, що склалася у Волинській губернії на початку ХХ ст., були характерні такі вади, як черезсмужжя та вузькосмужжя, наявність сервітутів. Вони ускладнювали умови господарювання, негативно впливали на продуктивність селянських господарств, що стало однією з причин економічної відсталості волинського села.

Окрім того, на наш погляд, будь-яку реформу слід сприймати як засіб реалізації політики держави, окремих політичних сил, соціальних груп і т. п. Ними, у свою чергу, рухають певні мотиви, економічні або політичні інтереси. Тому ідеологію, способи та методи цих реформ об'єктивно визначають конкретні суспільно-політичні передумови. Зокрема, це повною мірою стосується столипінської реформи.

Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що каталізатором столипінської реформи стали численні селянські виступи, причиною яких було важке матеріальне становище селян та їхніх сімей. Наприклад, лише у Волинській губернії в 1900–1904 рр. відбулося 184 селянські виступи, у яких взяло участь понад 44,6 тис. осіб [314, 44]. Революційні події 1905 р. в Росії активізували українське селянство. У 1905 р. на території України відбулося 3 967 виступів селян, майже половина з них – на Правобережжі. Новою формою селянського протесту став страйк. Селяни і сільськогосподарські робітники вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення харчування та житлових умов, скасування повинностей. На Волині в цей період відбулося 238 селянських виступів, зокрема 125 страйків [402, 40].

Політизація суспільного життя на межі XIX–XX ст. спричинила виникнення багатьох загальноросійських та українських політичних партій. Вони намагалися втягнути селянство у вир політичної боротьби. У програмах кожної з них важливе місце посідало аграрне питання. Так, соціал-демократи вважали, що всі землі треба передати крайовим органам управління, есери закликали селян домагатися землі, не сплачувати податки, не працювати на поміщиків. Програма Української народної партії в селянському питанні вирізнялася радикалізмом і передбачала під час революції конфіскувати землю у дідачів без відшкодування та передати її у власність народу, але не держави [469, 97].

Слід зауважити, що на Волині ці та інші політичні партії не мали суттєвого впливу на суспільно-політичну ситуацію, а тим більше на свідомість основної маси селянства, зв'язку з яким у них майже не було. Однак факти свідчать про те, що їхні ідеї доходили до місцевих селян переважно через розповіді односельців, які побували на заробітках у містах. Під їх впливом поширювалися різні чутки, які відображали очікування селян. Так, волинський губернатор інформував київського генерал-губернатора про те, що місцеві селяни почали утримуватися від купівлі землі, оскільки сподіваються отримати її безкоштовно, відповідно до царського указу [316, 466].

Головним у діяльності політичних партій та громадських організацій було те, що вони підіймали аграрне питання на загальнодержавному рівні, підштовхуючи царський уряд до його вирішення. Набувши великого суспільного резонансу з початком революції 1905–1907 рр. в Росії, воно стало головним у роботі I Думи. Однак через розходження позицій різних фракцій і окремих політичних діячів Дума цього скликання не змогла прийняти конструктивних рішень, що й стало однією з причин її розпуску. Зволікання з вирішенням земельного питання ставило під загрозу не лише аграрну реформу, а й саме існування самодержавства. У такій ситуації

проведення аграрної реформи стало питанням збереження соціального спокою та тодішнього державного ладу.

Водночас, аналізуючи передумови столипінської аграрної реформи, потрібно звернути увагу на організаційний та юридичний аспекти проблеми. Дослідники традиційно пов'язують столипінську аграрну реформу з іменем П. А. Столипіна – голови Ради міністрів царської Росії та з іменним царським указом від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування». Проте слід зазначити, що реформа готувалася задовго до 1906 р. Її підготовка мала чіткий і логічний алгоритм: постановка проблеми – з'ясування причин її виникнення – пошук способів розв'язання.

Щодо постановки проблеми, то на межі XIX – XX ст. вона окреслилася як накопичення негативних явищ в аграрному секторі, унаслідок чого сільське господарство відставало й стримувало загальний економічний розвиток держави. Відсталість, низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, у свою чергу, призвели до погіршення матеріального становища основної маси селянства, що породжувало соціальні конфлікти, загострювало політичну ситуацію в цілому.

Для пошуку способів вирішення цієї проблеми важливо було з'ясувати причини такого становища села. У цьому напрямі, на наш погляд, царська бюрократична машина продемонструвала зразок виваженого державницького підходу, ретельно вивчивши ситуацію в аграрному секторі. Згідно з указом імператора від 22 січня 1902 р. було створено представницький орган для вивчення проблем сільського господарства – «Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности», який створив понад 600 губернських і повітових комітетів для вивчення ситуації на місцях. Станове представництво в них виглядало так [134, 9]:

	губернські комітети	повітові комітети
чиновники	29 %	26 %
дворяни і землевласники	37 %	26 %

земські виборні	23 %	22 %
селяни	2 %	17 %
інші стани	9 %	9 %.

З першого погляду привертає увагу те, що селяни, які становили переважну більшість сільського населення, були мало представлені в комітетах. Однак з огляду на роль і місце кожної з категорій сільських товаровиробників в аграрній економіці таке представництво видається досить пропорційним, особливо в повітових комітетах. Загалом до роботи комітетів у 49 губерніях європейської частини Росії було залучено понад 11 тис. осіб [105, 6].

Діяльність комісії та її комітетів була корисною з погляду вивчення реального стану справ на селі, аналізу громадської думки і збору первинних матеріалів, які давали змогу виявити гальмівні чинники в розвитку сільського господарства. Це був своєрідний моніторинг ситуації, на основі якого згодом сформувалися головні засади державної аграрної політики і окреслилися основні напрями майбутньої аграрної реформи. Підставою для такого твердження може слугувати аналіз опублікованого в 1905 р. видання «Общій обзоръ трудовъ местныхъ комитетовъ» [134].

Переважна більшість комітетів визнала умови діяльності селянських господарств несприятливими [134, 25]. Серед причин такої ситуації вони вказали на общинне землеволодіння, земельний дефіцит, недосконале землекористування, причому черезсмужжя і вузькосмужжя відзначено як найголовніші вади, що за своїми наслідками прирівнювалися до малоземелля [134, 43]. Причинами занепаду селянських господарств були названі недостатня забезпеченість селян землею та інвентарем, низька культура господарювання, надмірні податки.

Водночас комітети подали певні пропозиції щодо покращення ситуації на селі. Серед них на увагу заслуговує думка стосовно земельних відносин. Зокрема комісії орієнтували на те, що землеволодіння має бути підпорядковане природній дії економічних законів. «От несбыточной мечты

обеспечить всех крестьян землею следует отказаться. Земля должна сосредоточиться в руках крестьян, наиболее способных извлекать из нея пользу, что привело бы к созданию класса мелких землевладельцев, который бы составил наиболее прочную опору государственного порядка», – зазначив автор згаданого огляду [134, 41]. Ця думка чітко простежується у промовах і діях ініціатора аграрної реформ П. А. Столипіна.

Окрім того, у рекомендаціях також вказувалося на доцільність створення хутірських господарств і ставився в приклад досвід Волині, де з власної ініціативи селян чи окремих осіб місцевої адміністрації створювалися хутори. Автор зазначив, що розселення на хутори «при некоторой затруднительности его осуществления проводилось сравнительно легко и принесло блестящие результаты в смысле улучшения благосостояния крестьян» [134, 48]. Як відомо, створення хутірських та відрубних господарств згодом стало одним із напрямів столипінської реформи.

Важливим є те, що одним із засобів покращення становища селянства ініціатори реформи вважали удосконалення законодавства щодо селян. На цьому, зокрема, наголошував С. Ю Вітте у своїй «Записке по крестьянскому делу» (1904 р.). Він зазначив, що реформа 1861 р. надала селянам загальногромадянські права, але вони були позбавлені можливості ними користуватися через численні обмеження. На його думку, селянам потрібне таке правове становище, яке б сприяло розвитку в них духу господарського підприємництва [105, 4]. Лейтмотивом його записки є потреба створити законодавчу базу для забезпечення селянам особистих прав і свобод. Це справді могло активізувати розвиток капіталістичних відносин на селі, оскільки особисті права і свободи могли стати запорукою свободи підприємництва та вибору.

Отже, соціально-економічні передумови столипінської модернізації російського села значною мірою були продиктовані незавершеністю і непослідовністю процесів, започаткованих реформою 1861 р. Сформована

на її основі структура аграрного комплексу і досягнутий ним рівень розвитку продуктивних сил на початку ХХ ст. не вписувалися в нові, ринкові умови ні капіталістичної економіки Росії, ні європейської та світової господарської системи. Збереження багатьох залишків феодально-кріпосницьких відносин на селі призвело до значного відставання сільського господарства в Російській імперії, що, відповідно, стримувало її загальний економічний прогрес. Головними причинами відставання сільського господарства були певні диспропорції в системі землеволодіння та недосконале землекористування, низький рівень технічної оснащеності господарств та примітивна культура господарювання, обмеженість умов для розвитку товарно-грошових відносин. У цьому можна переконатися на прикладі Волинської губернії. Окрім того, столипінська аграрна реформа була зумовлена викликами соціального та політичного характеру. Реформувати аграрний сектор означало подолати відсталість села і прискорити загальний економічний розвиток держави, забезпечити в ній соціальний спокій та політичну стабільність.

2.2. Основні напрями реформи та їх реалізація в 1906–1914 рр.

Слід зазначити, що напередодні реформи царський уряд провів значну підготовчу роботу. Активна її фаза почалася після видання указу від 4 березня 1906 р. про заснування Комітету землевпорядних справ та створення губернських і повітових землевпорядних комісій. У циркулярі Головного управління землеустрою і землеробства (ГУЗіЗ), адресованому губернаторам, увага акцентувалася на тому, що в обов'язок цих комісій входить: по-перше, закріплення в особисту власність окремих домовласників ділянок із общинної землі; по-друге, виділення, якщо можливо, в одному місці, ділянок як закріплених уже в особисту власність, так і заявлених на закріплення у власність при загальному поділі общинної землі [31, арк. 1]. Тут теж простежується певна логіка: спочатку

створюються структури, які мають відповідати за впровадження реформи, визначаються їхні функції, а згодом видаються відповідні укази та розпорядження для них. Хоча слід зауважити, що ці комісії почали створюватися значно пізніше. Волинська губернська землевпорядна комісія була заснована 21 травня 1907 р. [284, 16], а повітові комісії ще пізніше (наприклад, землевпорядна комісія Ковельського повіту розпочала свою роботу 14 серпня 1907 р., а секретарем і землеміром її укомплектували лише в жовтні того ж року) [32, арк. 17].

Основним документом, який започаткував столипінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування». У ст. 1 першого розділу було зазначено, що кожен господар, який володіє землею на общинному праві, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі. Для цього через сільського старосту він мав подати відповідне клопотання громаді, яка більшістю голосів упродовж місяця мусила прийняти рішення. Якщо громада не ухвалювала відповідного рішення, то всі питання, пов'язані з клопотанням, мав вирішити на місці земський начальник [138].

Загалом у процесі реалізації аграрної реформи передбачалося вирішення таких основних завдань:

– реформування системи землеволодіння. Ключовою тут була ідея про вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі. Приватна власність оголошується основою аграрного устрою. У промові у Державній думі 16 листопада 1907 р. П. Столипін заявив, що недоторканність приватної власності є основою буття Російської держави [165, 98–102];

– удосконалення землекористування. Аграрне законодавство давало можливість селянам звести розпорошені наділи в одну ділянку – відруб і створити на ньому індивідуальне господарство – хутір, перенісши сюди

житлові та господарчі споруди. Це дозволяло усунути такі недоліки землеустрою, як черезсмужжя та вузькосмужжя, що не давали змоги вести господарство раціонально;

– створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі. З цією метою видано указ від 27 серпня 1906 р., який передбачав виділення для продажу селянам вільних державних земель у межах європейської частини Росії, активізацію роботи Селянського земельного банку, який покращив умови кредитування, збільшив кошти для здійснення купівлі-продажу землі;

– переселення частини селян в окремі губернії європейської та в азіатську частину Російської імперії. У такий спосіб уряд намагався розв'язати проблему аграрного перенаселення європейської частини імперії і пов'язані із ним земельний голод та земельний дефіцит. Водночас господарське освоєння малонаселених територій мало стати одним із засобів піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва;

– піднесення загальної культури та ефективності землеробства через надання селянам агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств тощо.

Із початком реформи було видано ще низку указів і законів, які склали нормативно-законодавчу базу століпінської реформи. Так, указом від 15 листопада 1906 р. власникам землі дозволялося здавати свої наділи під заставу Селянському поземельному банку, закон від 14 червня 1910 р., створений на основі указу 9 листопада 1906 р., доповнено положенням про безпередільні общини. 29 травня 1911 р. прийнято ще один важливий закон про землеустрій [140, 453–471], який суттєво розширював господарську самостійність селян. Відповідно до його положень землевпорядним комісіям надавалося право у процесі загального землеустрою общин виділяти окремих господарів без згоди сходу громади, якщо таке виділення не порушувало інтересів общини.

Реалізація аграрної реформи 1906 р. у Волинській губернії мала певні особливості. Основна з них полягала в тому, що на Волині фактично не було общинного володіння. За статистичними даними, станом на 1905 р. понад 98 % селянських господарств тут перебували на подвірному праві землеволодіння. Це значно полегшувало процедуру оформлення права особистої власності на земельний наділ, тому за роки реформи в особисту власність землю закріпили 95,7 % селян Волинської губернії [475, 54]. З огляду на це, основним завданням реформи у Волинській губернії була реорганізація тодішньої системи землекористування, головними недоліками якої були черезсмужжя та вузькосмужжя, наявність сервітутів. Особлива увага тут приділялася зведенню черезсмужних ділянок в один наділ й утворенню відрубних та хутірських господарств.

Землевпорядними роботами у Волинській губернії відала губернська землевпорядна комісія, яку очолював особисто губернатор. До неї входили губернський провідник дворянства, представник ГУЗіЗ, керівник Казенної палати, управителі Селянського та Дворянського банків або уповноважені ними особи, члени окружного суду та інші чиновники. Ще шістьох членів комісії обирали губернські земські збори, серед них мало бути троє селян. Губернській комісії були підпорядковані повітові, до складу яких входили повітовий провідник дворянства, голова повітової земської управи, представник ГУЗіЗ та інші чиновники і три представники від селян [139, 199–200]. Оскільки реорганізація землеустрою торкалася і церковних земель, окремим циркуляром Волинської губернської землевпорядної комісії повітовим комісіям було рекомендовано залучити до свого складу уповноважених від єпархіального духовенства з правом дорадчого голосу [82, арк. 14]. Роботою повітової комісії керував представник Головного управління.

Для того, щоб укомплектувати ці комісії кваліфікованим персоналом, штатним працівникам було встановлено досить високу заробітну плату – від 50 до 208 руб. на місяць, у той час як середньомісячна платня

сільськогосподарським робітникам становила 10 руб., а промисловим – 25 руб. на місяць [487, 7–8]. У жовтні 1906 р. було порушено питання про фінансування повітових землевпорядних комісії Волинської губернії. Наприклад, Острозькій повітській землевпорядній комісії на утримання до кінця року було виділено 1 505 руб. 55 коп., з них 505 руб. 55 коп. на оплату постійному члену від Головного управління, 200 руб. – на утримання секретаря, 100 руб. – на облаштування приміщення і на винагороду трьом селянам із розрахунку по 200 руб. у рік кожному [81, арк. 3].

Слід зауважити, що землевпорядні комісії відіграли важливу роль у проведенні столипінської аграрної реформи на Волині. Як свідчать документи, вони вирішували питання щодо розверстання надільних земель на окремі ділянки, надавали допомогу селянам у придбанні земель Селянського поземельного банку, державних та поміщицьких земель, сприяли селянським сім'ям у переселенні на хутори тощо.

Розпочинаючи реформу, уряд та місцеві органи влади намагалися всіляко пропагувати новий землеустрій, наочно демонструвати його переваги. Проте в 1907 р. реформування аграрного устрою на Волині просувалося повільними темпами. У листопаді 1907 р. волинський губернатор звернувся до повітових землевпорядних комісій із вимогою визначити основні причини, які гальмують селянську реформу. Окремі члени землевпорядних комісій серед причин назвали такі:

- неузгодженість проектів із побажаннями окремих власників;
- вагання та недовіра селян до реформи;
- значне черезсмужжя та пасовищні сервітути, що ускладнюють проектні роботи;
- неврегульованість спірних питань селян із землевласниками;
- недостатнє фінансування;
- побоювання селян міняти звичний побут;
- небажання окремих селян сприяти задоволенню інтересів інших членів громади тощо [32, арк. 2, 11, 12, 16, 17];

– в окремих випадках на заваді складанню проектів ставали багаті землевласники, які намагалися відстояти власні інтереси, про що свідчать повідомлення членів повітових землевпорядних комісій [84, арк. 6, 13].

Крім того, як показував перший досвід хутірсько-відрубної системи, перехід на новий землеустрій був ефективним для господарств розміром 6–7 десятин і більше. Так, волинський губернатор у звіті 1908 р. зазначив, що селяни неохоче переходили на хутори й відруби, якщо земельні ділянки були меншими за 8 десятин [95, арк. 2]. На менших ділянках було практично неможливо налагодити ефективне, рентабельне господарювання, тому малоземельні власники заявляли, що їм не вигідно переходити на новий землеустрій, вони не бажали відмовлятися від пасовищних сервітутів та інших об'єктів, які перебували у спільному користуванні.

У зв'язку з цим у перші роки реалізації столипінської аграрної реформи на Волині лише незначна частина хуторів стали самодостатніми господарствами. Це констатували і члени делегації від селян Подільської губернії, які відвідали Волинську губернію в 1907 р. Делегати відзначили добре впорядковані господарства іноземних колоністів та окремі хутори місцевих селян на Житомирщині. У Володимир-Волинському повіті назвали лише Завидів як хутір у повному розумінні цього слова [136, 10–11].

Створення господарств хутірського типу потребувало значних зусиль і фінансових витрат, що викликало у багатьох селян сумнів щодо виділення на хутори. Стосовно ж раціоналізації землекористування, зокрема ліквідації черезсмужжя та вузькосмужжя, то господарська вигода була очевидною, і вже в 1907 р. від селян та цілих громад почали надходити відповідні заяви до повітових землевпорядних комісій. Так, до 1 жовтня 1907 р. в комісію Ковельського повіту надійшли заяви про ліквідацію черезсмужжя та перехід на відруби від мешканців сіл Майдану, Черча, Козлиничів, Бірків та ін., усього понад 670 дворів [34, арк. 39]. До 30 вересня 1908 р. такі ж заяви надійшли від 35 громад цього повіту (4 638 дворів). Для п'яти громад (212 дворів) були складені проекти, у семи громадах (875 дворів) проведені

землемірні роботи. Крім того, у комісію надійшли заяви від 18 громад (3 122 двори) з проханням усунути черезсмужжя. До осені 1908 р. було складено проекти для трьох громад (498 дворів), проведено землемірні роботи й реалізовано один проект для однієї громади (41 двір) на площі 9 десятин [37, арк. 188].

Подібні заяви в 1907 р. надійшли в землевпорядну комісію Острозького повіту [84, арк. 2]. У Луцькому повіті за посередництвом місцевої комісії на початок 1909 р. було розверстано селянські землі з поміщицькими на площі 361 дес., на хутори перейшли понад 500 господарів у дев'яти громадах на площі 5 114 дес. До кінця цього ж року в комісію ще надійшли заяви від 89 громад (4 334 двори) [28, арк. 55].

Загалом на 1909 р. у Волинській губернії землевпорядні роботи були проведені на площі 49 669 дес., на якій створено 4 355 господарств. Переважно роботи проводилися на надільних землях, охопивши площу 49 365 дес. із 4 328 господарствами [284, 17].

Найбільш активною діяльністю повітових землевпорядних комісій була в 1908–1910 рр. Наприклад, у Ковельському повіті в 1908 р. на хутори та відруби вийшли 173 двори із площею землі 1 608 дес., у 1909 р. – 368 дворів на площі 4 199 дес. Станом на 1 вересня 1910 р. у повіті налічувалося 769 господарств на хуторах і 1 122 на відрубках [38, арк. 129, 155]. В Острозькому повіті в 1907–1910 рр. було утворено 623 хутірських і відрубних господарств на площі 3 412 дес. [83, арк. 56]. У Луцькому повіті на початок 1909 р. було створено понад 500 хуторів на площі 5 114 дес. За участю місцевої землевпорядної комісії в Дубенському повіті в 1908–1910 рр. було створено 508 хуторів і 229 відрубів на площі 4 656 дес. [80, арк. 5].

Слід зауважити, що і після 1910 р. в повітові землевпорядні комісії Волинської губернії продовжувала надходити велика кількість заяв, однак проектні роботи виконувалися значно повільніше. Для прикладу, у землевпорядну комісію Ковельського повіту до березня 1911 р. було подано 11 заяв від 2 023 дворів, однак комісія за цей період змогла виконати лише

сім проектів від 470 дворів. У Володимир-Волинську повітову землевпорядну комісію до 31 грудня 1913 р. загалом надійшло 124 заяви від 12 509 дворів на розверстання земельних наділів на відруби. Проте було завершено роботи і видано документи 28 громадам (2 521 двір) на площі 17 548 дес. Щодо усунення черезсмужжя, то за вказаний період у комісію надійшли заяви від 92 громад (9 122 двори), із них було підготовлено і видано документи по 15 справах (1 833 двори) на площі 14 764 дес. [33, арк. 9, 10]. Тобто, як бачимо, черезсмужжя тут було ліквідоване лише у 20 % господарств.

Якщо розглядати обсяги землевпорядних робіт у Волинській губернії станом на 1912 р. в загальнодержавному масштабі, то за цим показником вона посідала перше місце серед 47 губерній європейської Росії. На цей час у повітові землевпорядні комісії надійшло 23 562 заяви про ліквідацію черезсмужжя [335, 76].

У 1913 р. землевпорядні роботи у Волинській губернії тривали. Їх результати в розрізі повітів виглядали таким чином (див. табл. 2.2.1) [30, арк. 72]:

Таблиця 2.2.1

Хід землевпорядних робіт у повітах Волинської губернії в 1913 р.

Повіти	Прийнято робіт у провадження			Підготовлено робіт		
	загальна кількість робіт	к-ть дворів	загальна площа (дес.)	к-ть робіт	к-ть дворів	загальна площа (дес.)
Житомирський	12	937	3 130	16	1 326	9 429
Володимир-Волинський	27	3 208	24 910	19	2 038	17 861
Луцький	21	1 507	14 516	14	1 129	13 080
Овруцький	11	1 131	14 921	8	1 046	17 616
Ізяславський	5	375	1 483	3	107	765

Ровенський	10	907	8 829	4	298	2 472
Острозький	8	1 685	6 181	4	533	1 576
Новоград-Волинський	14	1 228	10 834	7	1 337	9 895
Дубенський	18	1 455	9 649	14	1 101	8 039
Ковельський	113	4 301	37 380	12	1 423	14 595
Старокостянтинівський	3	352	1 615	2	67	426
Кременецький	7	226	793	8	582	1 332
Усього	249	13 312	134 241	111	10 997	97 086

Але знову ж таки, як видно з таблиці, реалізація землевпорядних робіт становила близько 45 % від заявленого. Загалом у повітах губернії ці роботи проводилися з різною інтенсивністю. Невеликим їх обсяг був у Ізяславському та Старокостянтинівському повітах, активніше вони велися у Володимир-Волинському, Луцькому, Новоград-Волинському повітах, а в Житомирському навіть перевищили запланований обсяг.

Загалом же за даними на 1 січня 1915 р. у Волинській губернії упродовж 1907–1914 рр. з клопотанням про проведення землевпорядних робіт у відповідні комісії звернулися 185 853 селянські двори. За цей період на Волині було впорядковано 54 938 дворів на площі 382 191 дес., у тому числі створено 42 091 одноосібне господарство. Серед усіх губерній європейської Росії Волинська губернія посідала 24-те місце за площею землевпорядних робіт і сьоме – за кількістю утворених одноосібних господарств. Це був найвищий показник серед правобережних губерній, адже Київська губернія за цими показниками посідала відповідно 34-те і 10-те місця, Подільська – відповідно 47-ме і 38-ме [115, 82]. Однак, якщо на основі цих даних підрахувати частку господарств Волинської губернії, у яких було проведено землевпорядні роботи, то вона становила менше третини від потреб.

Щодо формування хутірсько-відрубного укладу у Волинській губернії слід зауважити, що більш інтенсивно відбувався процес виділення селян на відруби, а створення хутірських господарств ішло повільними темпами. Основним поясненням цьому є те, що створення хутора потребувало більших матеріальних та фінансових витрат, залежало від наявності в господаря робочої худоби та реманенту, стану дорожніх комунікацій.

Не останню роль у процесі переселення на хутори відігравала можливість забезпечення їх мешканців водопостачанням. На цю обставину звернув увагу генерал-губернатор київський, волинський і подільський після відвідання окремих хутірських поселень Волині. Зокрема, він указав на незадовільне забезпечення хуторян водою і поклав обов'язок на повітові землевпорядні комісії всебічно враховувати питання щодо водозабезпечення при складанні відповідних планів, визначаючи можливі місця для криниць із розрахунку: одна криниця на 3–4 хутори [31, арк. 72].

Оскільки створення хуторів на початку реформи просувалося повільними темпами, важливим кроком для пропаганди хутірського господарювання і його переваг на Волині із 1908 р. за розпорядженням губернської землевпорядної комісії розпочалося створення зразкових господарств, яким передбачалася фінансова та матеріальна допомога [76, арк. 1–6]. Крім того, було вжито окремих заходів для підтримки звичайних господарств – уже наявних та новостворюваних: надання позик, агрономічної та технічної допомоги, забезпечення на пільгових умовах будівельними та покрівельними матеріалами. Це загалом позитивно вплинуло на динаміку формування хутірського укладу. У цілому до 1914 р. у Волинській губернії у хутори та відруби виділились 36 910 господарств [111, 34]:

Таблиця 2.2.2

Кількість відрубних та хутірських господарств

у повітах Волинської губернії

Повіти	Кількість господарств
Володимир-Волинський	4172
Дубенський	2554
Житомирський	13 647
Ізяславський	272
Ковельський	2801
Кременецький	240
Луцький	2992
Новоград-Волинський	2833
Овруцький	2793
Острозький	1956
Ровенський	1911
Старокостянтинівський	719
Усього	36 910

Загалом напередодні Першої світової війни у Волинській губернії на хутори і відруби виділилося трохи більше 11 % господарств. Переважна більшість хуторів і відрубів у Волинській губернії була утворена на землях сільських громад. Вони займали площу 534 345 дес., або 85,3 % усієї площі, зайнятої хуторами та відрубамі. Із земель Селянського банку під хутори використано 19 822 дес., під відруби – 70 350 дес., із державних земель – лише 1 907 дес. Станом на 1 січня 1916 р. загальна площа хуторів і відрубів у Волинській губернії становила 626 424 дес. [486, 70].

Аналізуючи столипінську аграрну реформу, О. Мороз відзначила системність і продуманість її складових частин, узгодженість адміністративних, організаційних і фінансових аспектів [375, 11–12]. Справді, здійснення масштабних робіт із реорганізації землеволодіння й землекористування потребувало відповідного фінансового забезпечення. У

цьому контексті важливим фінансовим механізмом здійснення столипінської реформи був державний Селянський поземельний банк. Його діяльність щодо реалізації реформи розгорнулася в кількох головних напрямках:

- купівля приватновласницьких і державних земель для подальшого їх розмежування на відруби та хутори і продаж селянам;
- надання кредитів на купівлю землі окремим господарям та селянським товариствам;
- виділення позик та допомог для проведення землевпорядних робіт та облаштування хуторів;
- фінансування заходів агротехнологічного характеру, скерованих на підвищення культури та продуктивності господарювання.

Ще до проголошення курсу на аграрну реформу російський уряд прийняв низку постанов, які мали забезпечити умови для формування земельного фонду Селянського банку. Серед них варто виділити указ від 3 листопада 1905 р., який дозволяв банку купувати поміщицькі землі в необмеженій кількості, та укази від 12-го та 27 серпня 1906 р. про передачу Селянському банку частини удільних і державних земель. Однак до реформи цей фонд формувався повільно. У 1906 – першій половині 1907 рр. діяльність Волинського не відзначалася особливою активністю. Однак уже із середини 1907 р. банк розпочинає формувати власний земельний фонд у Волинській губернії та бере участь у посередницьких операціях, пов'язаних із купівлею-продажем землі. Станом на 27 серпня 1907 р. Волинське відділення Селянського банку купило в Ковельському повіті маєтки Уховецьк (1 123 дес.) та Бруховичі (4 279 дес.) [31, арк. 4]. Крім Уховецького маєтку, у цьому ж повіті в 1908 р., за посередництвом Селянського банку дев'ять покупців придбали 165 дес. землі в с. Зачернеччі у графа Ч. Міончинського й утворили дев'ять хутірських господарств; у с. Нуйні 66 домогосподарів придбали 135 дес. у поміщиці М. Синицької [35, арк. 24]. До середини 1908 р. в землевпорядну комісію Луцького повіту

також надійшло 20 пропозицій про продаж землі Селянському поземельному банку в кількості 20 161 дес. Через посередництво комісії на початку 1908 р. Селянський банк продав частину земель маєтку Цміни (287,43 дес.); їх придбали 54 господарі [28, арк. 53].

Кредити на купівлю землі видавалися селянам на засадах іпотеки. Предметом застави могла бути земля, що належала позичальнику, або земля, яка купувалася. Земля сільських громад, що віддавалася у заставу, мала бути зведена в одне місце за групами угідь. Платежі за позиками банку становили: при позиці на 13 років – до 9,25 %, на 18 років – до 7,5 %, на 28 років – до 5,8 %, на 41 рік – до 4,95 %, на 55,5 років – до 4,5 % щорічних [143, 902–903]. Такі довгострокові позики давали можливість поступово виплачувати вартість купленої землі, що було вигідно для покупця.

Покупцями землі Селянського банку могли бути і селяни-одноосібники, і громади (селяни певного населеного пункту або їх значна кількість) або селянські товариства, які являли собою тимчасові об'єднання селян, створені спеціально для купівлі землі. Часто ці товариства утворювали селяни-одноосібники для того, щоб придбати у спільну власність більші ділянки землі, оскільки вони коштували дешевше. Потім вони цією землею користувалися спільно або поступово ділили між собою на окремі ділянки. Це був своєрідний прояв селянської кооперації. Наприклад, 9 червня 1908 р. Острозька повітова землевпорядна комісія розглядала питання про виділення позики селянському товариству із семи господарів на покупку землі при с. Окинах; про розподіл землі, придбаної у землевласника Хом'якова між членами громади с. Івачкового [82, арк. 22]. Загалом у 1906–1909 рр. за посередництвом Селянського поземельного банку селяни Волинської губернії купили 30 264 дес. землі [335, 77].

Окрім позик на купівлю землі, місцеві відділення Селянського банку видавали кредити й безповоротні допомоги на перенесення будівель селян-одноосібників на хутори, на облаштування господарств. Упродовж 1913 р. у Волинській губернії банківські позики отримали 7 775 осіб на суму

1 102 580 руб., із них 806 053 руб. на перенесення будівель, 272 441 руб. на вогнетривке будівництво (див. табл. 2.2.3) [30, арк. 72, 73]:

Таблиця 2.2.3

Позики та допомоги, надані одноосібним господарям у 1913 р.

Повіти	Дозволено позик одноосібним господарствам	Позики на перенесення будівель (руб.)	Позики на вогнетривке будівництво (руб.)	Безповоротні допомоги (руб.)
Житомирський	463	59 575	24 638	
Володимир-Волинський	2 975	355 670	63 195	17 029
Луцький	344	19 899	21 735	
Овруцький	1 134	86 640	16 166	5 537
Ізяславський	22	3 100	950	
Ровенський	417	59 475	11 615	
Острозький	414	42 770	34 370	
Новоград-Волинський	438	37 053	6 506	70
Дубенський	797	60 685	45 491	1 250
Ковельський	620	48 000	25 890	1 500
Старокостянтинівський	161	13 151	11 100	
Кременецький	122	14 150	16 675	200
Усього	7 775	806 053	272 441	24 086

За підрахунками, проведеними на основі даних таблиці, розмір позики на одне господарство становив трохи більше 140 руб. Це порівняно невелика сума, якщо взяти до уваги те, що, за статистичними даними, лише облаштування нового житла обходилося селянину в 300 руб., а загальна вартість житлових та господарських приміщень була значно вищою [77, арк. 284].

Окрім того, не всі селяни, які зверталися за позиками, могли їх отримати. Так, у Волинській губернії в 1913 р. у відділення Селянського банку надійшла 2 831 заява про надання позик на суму 418 865 руб., а було

видано лише 1903 позики на суму 239 870,38 руб. З допомогою ситуація була ще гіршою: із 1096 заяв такими, що мають підстави для надання допомоги, було визнано лише 185 на суму 12 404,8 руб. Реально ж було виплачено лише вісім допомог на суму 1 150 руб. [30, арк. 13].

Попри це, Селянський поземельний банк відіграв важливу роль у формуванні ринку землі та перерозподілу її між різними категоріями власників, за його підтримки було виконано значний обсяг землевпорядних робіт. Завдяки наданню кредитів та допомог селянам-одноосібникам банк сприяв формуванню хутірського укладу, підвищенню культури господарювання, піднесенню добробуту волинських селян.

Одним із найскладніших завдань у ході землевпорядних робіт виявилася ліквідація сервітутів. Основною перешкодою в цій справі була відсутність нормативно-правової бази. Законопроект про ліквідацію сервітутів з'явився лише в 1910 р. Він передбачав виплату компенсації селянам за відмову від сервітутних прав, однак відповідний закон на його основі так і не був прийнятий.

Більшість селян намагалася відстояти сервітутні права, оскільки сервітути були для них значною підтримкою у веденні господарства, особливо на Поліссі, де був добре розвинений тваринницький напрям. Поміщики, навпаки, прагнули вилучити угіддя зі спільного користування і продати або здати в оренду. На цьому ґрунті виникало багато суперечностей та конфліктів, які часто набирали характеру збройних сутичок. Часто ці конфлікти вирішувалися через мирових посередників або через суди. У таких випадках селяни зазвичай відмовлялися від своїх прав після отримання відповідної земельної або грошової компенсації.

Справи щодо ліквідації сервітутів іноді затягувалися на довгий час, і, як наслідок, до 1909 р. у Волинській губернії сервітути було ліквідовано лише в 476 поміщицьких маєтках. Сервітутних прав позбулися 19 800 селянських дворів [426, 95]. За даними 1911 р., у 60 % поміщицьких маєтків ще діяло сервітутне право. Навіть напередодні Першої світової війни на

Волині майже половина поміщицьких маєтків була пов'язана сервітутами на користь сільських громад [402, 53].

Якщо столипінську реформу розглядати як комплекс заходів, спрямованих на піднесення продуктивності сільського господарства, то обов'язково слід взяти до уваги таку її складову частину, як «агротехнологічна революція» [322, 195]. Під цим терміном японський дослідник об'єднує такі реформаторські кроки: впровадження нових агротехнологій, передових досягнень сільськогосподарської науки, застосування прогресивної сільськогосподарської техніки, раціоналізація господарства, підвищення культури побуту та господарювання.

Оскільки панівною галуззю сільського господарства Волинської губернії було землеробство, одним із напрямів його покращення стало надання фахової агрономічної допомоги господарям. Аналізуючи стан справ в аграрному секторі та виконання аграрної реформи на Волині в 1908 р., місцевий губернатор відзначив, що для підвищення продуктивності селянських господарств потрібно організувати широку агрономічну допомогу. Для цього слід укомплектувати губернську та повітові землевпорядні комісії відповідними фахівцями, у кожному повіті створити по дві прокатні станції для видачі населенню сільськогосподарської техніки й постачання покращеними сортами насіння, заснувати показові хутірські господарства тощо [95, арк. 4]. Виконуючи ці настанови, Волинське губернське земство та землевпорядні комісії намагалися забезпечити кожен повіт кваліфікованими агрономами та інструкторами, через розповсюдження фахової літератури поширювали агрономічні знання серед населення, у показових господарствах демонстрували переваги та ефективність нових технологій. На ці потреби передбачалося виділення коштів із державного та місцевих бюджетів, причому з року в рік асигнування зростали. Так, якщо в 1910 р. кошторис Волинської землевпорядної комісії на агрономічну допомогу одноосібним господарствам Волинської губернії передбачав 113 200 руб., то в 1912 р. ця

сума становила 226 561 руб, а на 1914 р. було заплановано виділити 305 670 руб. [284, 17].

Що стосується забезпечення повітів кваліфікованим персоналом, то на засіданні губернського комітету із землевпорядних справ від 13 березня 1910 р. було вирішено запросити на роботу 12 агрономів (по одному в кожен повіт), 24 працівники агрономічних станцій, спеціалістів з тваринництва, молочарства, луківництва, інструктора з бджільництва [79, арк. 33]. У 1912 р. у Волинській губернії працювало 30 агрономів, три агрономи-практиканти, 30 агрономів-старост, шість практикантів і 11 інструкторів. Наступного року кількість спеціалістів значно зросла. Так, у 1913 р. на службі в губернському земстві вже налічувалося 60 агрономів, 50 агрономічних старост, 13 спеціалістів у галузі молочарства та масловиробництва, шість інструкторів із хмелярства [284, 17].

Одним із важливих завдань, які ставили перед собою губерньська та повітові землевпорядні комісії, було постачання селянам сільськогосподарської техніки та реманенту, адже на Волині забезпечення удосконаленими знаряддями праці було найнижчим серед правобережних губерній. Бідніші селяни й надалі користувалися традиційним дрібним реманентом. Так, одне удосконалене знаряддя для оранки припадало на 4,3 селянського двора, для розпушування ґрунту – на 12,3, одна сівалка – на 398, жатка – на 271, молотарка – на 37, віялка – на 13, сіножатка – на 2 730 дворів [316, 501].

Оскільки сучасна сільськогосподарська техніка і реманент, особливо закордонного виробництва, були дорогими і через це недоступними для багатьох господарів, губерньські та повітові земські установи створювали прокатні станції та земські склади. Так, у 1911 р. в губернії було засновано 116 прокатних станцій, у 1912 р. 148 складів, що мали у своєму розпорядженні 1 312 машин. Того року їх прокатом скористалося 7 тис. господарів. Наприклад, на території Володимир-Волинського повіту прокатні станції діяли в селах Коритниці й Підбереззі, у Ковельському

повіті – у Білашеві та Уховецьку, а в Турійську, окрім станції, був заснований земський склад сільськогосподарської техніки [96, арк. 19, 39, 44, 46].

Задля підтримки тваринницької галузі губернська та повітові управи організували забезпечення показових хутірських господарств кращими породами худоби, надавали селянам позики на придбання покращених порід ВРХ, створюють пункти осіменіння домашніх тварин. У цих пунктах зазвичай утримували по кілька голів жеребців, биків та свиней покращеної породи. Для прикладу, у такому пункті в с. Твердинях Володимир-Волинського повіту на утриманні було три жеребці, п'ять биків і чотири кнурі [96, арк. 22].

Губернські та повітові земські органи також намагалися налагодити систему фахової сільськогосподарської освіти. Головна їх робота розвивалася в кількох напрямках: створення спеціалізованих навчальних закладів, організація спеціальних курсів та лекторіїв, поширення серед селян фахової літератури.

Навчальних закладів сільськогосподарського профілю у Волинській губернії було недостатньо. Станом на 1 січня 1908 р. тут існувало лише шість початкових і середніх шкіл. Згодом було відкрито Волинську школу садових робітників у Житомирі. Навчання в ній тривало три роки і ще стільки ж тривала практика на базі зразкових господарств. Лише при позитивній оцінці за практику випускники отримували свідоцтва спеціаліста відповідної кваліфікації [416, 85].

Головними позашкільними формами поширення фахових знань були різноманітні курси та лекторії, частина з яких проводилася на базі зразкових господарств. Під них місцеві земські органи виділяли спеціальні кошти. Так, лише в 1912 р. Волинське губернське земство долучилося до організації 204 читань та лекторіїв, у яких взяли участь 13 578 слухачів [291, 69]. У 1913 р. влаштовано тритижневі курси в Ковелі і двотижневі в Турійську, на яких пройшли підготовку 90 слухачів [42, арк. 32].

Усі названі вище агротехнічні та освітні заходи, здійснені на Волині у процесі реалізації столипінської аграрної реформи, сприяли піднесенню культури господарювання та загальної культури місцевого селянства, що забезпечувало умови для росту ефективності й загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Однією зі складових частин столипінської аграрної реформи було переселення селян в окремі губернії європейської та азіатської Росії, що мало на меті зменшити аграрне перенаселення та земельний дефіцит у густонаселених районах імперії, активізувати господарське освоєння нових земель. Переселенська політика торкнулася й Волині, оскільки багато волинських родин спробувало шукати кращої долі на нових місцях.

Щоб заохотити переселенців, для них було передбачено ряд пільг: здешевлений проїзд залізницею, звільнення на певний час від казенних та земських податків, від військової повинності, надання позик на облаштування господарства тощо. Це теоретично давало шанс покращити життєві умови, особливо незаможним господарствам. Адже, продавши свою землю на місцях, вони за виручені гроші могли придбати більші земельні наділи, переселившись, наприклад, до Сибіру, оскільки земля там була значно дешевшою. Тому цілком закономірним є те, що 72,4 % переселенців із Волині становили господарства, які мали до 3 дес. землі [335, 77].

Частина переселенців із Волині вирушала до Сибіру та на Далекий Схід. Так, вихідців з Острозького повіту було відправлено в Барнаульський підрайон Тюменського району, Південно-Мінусинський підрайон Єнісейського району та Іманський підрайон Приморського району [83, арк. 50]. З Володимир-Волинського повіту переселенці також виїжджали в Іркутський та Приморський край, у Томську губернію [30, арк. 28]. Із Ковельського повіту найбільше переселенців вирушило в Амурську, Акмолінську та Приморську області [425, 275].

Загалом у 1906–1913 рр. із Волинської губернії до Сибіру виїхало 7 576 сімей (44 988 осіб) (див. табл. 2.2.5) [111, 32–33]:

Переселення з Волині до Сибіру в 1906–1913 рр.

Роки	Кількість сімей	Кількість осіб
1906	110	589
1907	1 471	8 227
1908	1 806	10 982
1909	1 504	8 938
1910	1 253	7 973
1911	676	4 081
1912	452	2 497
1913	300	1 701
Усього	7 576	44 988

Переселяючись на нові місця, селяни повинні були у встановлений термін продати землю і зайве майно та спеціальним поїздом відбути до визначеного пункту. Дуже часто виручених коштів їм не вистачало, щоб швидко налагодити господарство, і вони відразу змушені були повертатися додому. Урядова допомога становила щонайбільше 50 руб., у той час як для облаштування господарства на новому місці потрібно було щонайменше 250 руб. Тому вже в 1908 р. на Волинь повернулося 133 переселенські родини (657 осіб) [126, дод. 2].

Повертаючись додому, переселенці розповідали про важкі умови на нових місцях. У багатьох випадках від переселення відмовляли саме вони, тому, починаючи з 1909 р., кількість охочих переселитися до Сибіру та на Далекий Схід почала стрімко падати. Натомість із року в рік зростала кількість селян, які поверталися додому. До 1912 р. зворотний потік переселенців сягнув 5 317 осіб, або близько 12 % загальної кількості переселених [425, 275].

Більш інтенсивним був переселенський рух до європейської частини Росії. Наприклад, якщо в 1913 р. в азіатську Росію виїхало трохи більше 300 родин, то до європейської частини переселилося 1 275 сімей [30, арк. 73].

Оцінюючи переселенську акцію столипінського уряду в цілому, слід зазначити, що вона могла дати певний ефект лише при належній організації, достатньому забезпеченні матеріальними та фінансовими ресурсами. Радикально вирішити проблему земельного дефіциту й суттєво вплинути на ситуацію у Волинській губернії вона не змогла.

Таким чином, основними складовими частинами столипінської аграрної реформи, які реалізовувалися у Волинській губернії, були реорганізація землеволодіння і землекористування, активізація земельного ринку, проведення заходів агротехнологічного характеру, покликаних підняти ефективність та культуру господарювання.

Головним завданням у сфері землеволодіння було закріплення земельних ділянок в індивідуальну приватну власність та забезпечення умов для перерозподілу землі між різними категоріями землевласників через земельний ринок. Важливу роль у цьому відіграв Селянський поземельний банк. Щодо реорганізації землекористування, то головна увага була зосереджена на ліквідації черезсмужжя, зведенні розрізнених ділянок в один наділ і утворенні відрубних та хутірських господарств. Цей напрям реформування на Волині розвивався досить успішно. Серед усіх губерній європейської Росії Волинська губернія займала 24 місце за площею землевпорядних робіт і сьоме за кількістю утворених одноосібних господарств.

У результаті формування хутірсько-відрубної системи до 1914 р. у Волинській губернії на хутори та відруби виділилося 36 910 господарств, що становило трохи більше 11 % їх загальної кількості.

У ході реформування волинського села було також здійснено комплекс заходів, спрямованих на підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва і піднесення культури

господарювання. Серед них передусім слід виділити надання агрономічної, зоотехнічної допомоги, забезпечення господарств сучасною технікою та реманентом, розвиток фахової сільськогосподарської освіти.

Одним із напрямів аграрної реформи на Волині була переселенська політика столипінського уряду. Переселенням селян із Волині в окремі губернії європейської та азійської Росії планували зменшити аграрне перенаселення та земельний дефіцит у регіоні. До Першої світової війни із Волинської губернії виїхало близько 50 тис. осіб, приблизно 12 % із них повернулися. Загалом це суттєво не вплинуло на ситуацію в аграрному секторі Волині.

2.3. Соціально-економічні наслідки реформи

Столипінська реформа, як і будь-яка реформа в сільському господарстві, була покликана покращити ситуацію в аграрній сфері, що стало б запорукою загального суспільного прогресу. У цьому випадку з економічного погляду вона мала на меті забезпечити піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, а в соціально-політичному плані – вирішити земельне питання. Щодо стратегії цієї реформи, то вона репрезентувала еволюційний підхід, в основу якого було покладено ідею капіталістичної трансформації аграрного сектору на ринкових засадах. З огляду на це, об'єктивна оцінка соціально-економічних наслідків столипінської аграрної реформи потребує з'ясувати питання, наскільки ефективними були засоби реформування і якою мірою вдалося досягти поставленої мети.

Насамперед слід зазначити, що реформа дала поштовх для змін у сфері поземельних відносин. Земля перетворилася на повноцінний товар: вона стала предметом купівлі-продажу, її могли закладатися під заставу, здавати в оренду тощо. Це сприяло активізації земельного ринку, через посередництво якого розпочався процес перерозподілу земельної власності і

формування нової господарської інфраструктури. Головним підсумком цього процесу стало поступове зменшення великого поміщицького землеволодіння, з одного боку, і зростання селянського – з іншого. Так, якщо в 1906 р. дворянське землеволодіння становило 2 099 тис. дес., то в 1914 р. – 1 857 тис. дес., тобто за вісім років воно зменшилося майже на 12 %. Щодо селянського землеволодіння, то, за даними 1913 р., у власності селян перебувало 2 758 049,4 дес. землі [131, 3].

Головним гравцем на земельному ринку став Селянський поземельний банк, через посередництво якого здійснювалися операції з купівлі-продажу землі. У Волинській губернії упродовж 1908–1914 рр. банк видав понад 5 тис. позик, про що свідчать такі дані (див. табл. 2.3.1) [155, 588]:

Таблиця 2.3.1

Позики Селянського банку на купівлю землі в 1908–1914 рр.

Роки	Позики сільським громадам		Позики селянським товариствам		Позики одноосібникам	
	к-ть позик	к-ть землі (дес.)	к-ть позик	к-ть землі (дес.)	к-ть позик	к-ть землі (дес.)
1908	-		108	7 372	553	3 103
1909	8	456	106	10 391	210	1 732
1910	2	1 141	152	11 256	415	3 289
1911	7	2 122	245	17 002	793	7 244
1912	2	696	146	9 731	581	5 880
1913	5	4 750	180	9 875	715	7 451
1914	4	431	105	5 688	715	7 677
Усього	28	9 596	942	70 115	3 982	36 376

Підрахунки, зроблені на основі таблиці, свідчать, що лише за сім років у Волинській губернії банк видав понад 5 тис. позик на купівлю більше ніж 100 тис. дес. землі. Причому переважна більшість позик була надана одноосібникам. Сільські товариства через банк придбали найбільшу частину землі, однак слід

зауважити, що після купівлі земля розподілялася між членами товариства, які також були одноосібниками.

Більшість дослідників столипінської аграрної реформи на Волині вказують на те, що вона прискорила процес розшарування волинського селянства. Головною ознакою майнової диференціації вони вважають поділ господарств на різні категорії залежно від розміру земельного наділу і виділяють серед них заможні, середні та бідняцькі (малоземельні та безземельні) господарства. Так, за класифікацією П. Теличука, господарства площею понад 9 десятин є «куркульськими», тобто заможними. На Волині станом на 1910 р. їх налічувалося 72 451, або 16,5 % загальної кількості. Середніх господарств площею 6–9 дес. налічувалося 84 557 (19,2 %). Господарства площею до 6 десятин автор відносить до категорії бідняцьких. Їх нараховувалося 282 803, що становило 64,3 % усіх господарств Волинської губернії [466, 138]. Без сумніву, у кожній з категорій цю диференціацію можна деталізувати, але слід констатувати факт, що частка середніх і заможних господарств на Волині була досить вагомою і складала понад третину усіх господарств.

Однак, якщо поставити собі питання, чи можна було взагалі вирішити проблему безземелля та земельного дефіциту в ході реалізації столипінської аграрної реформи на Волині, однозначної відповіді не знайдеться. На наш погляд, як би було вдатися до адміністративних дій і спробувати реалізувати принцип розподілу землі «всім і порівну», то земельне питання не вирішилося б. Передусім через те, що земельний фонд залишався незмінним, а кількість населення постійно зростала і в 1914 р перевищила 4 млн осіб [155, 4]. Стрімкий приріст сільського населення неодмінно вів до подрібнення господарств і зменшення такого показника, як кількість землі на одного власника. Особливо це позначилося на дрібних господарствах.

Окрім того, не всі селяни прагнули до землі, адже на початку ХХ ст. власний земельний наділ у селі втратив роль єдиного годувальника. Частина селян вважала, що краще утримувати мінімум землі для задоволення потреб

власної родини, а додаткові кошти одержували, найнявшись на роботу до заможних господарів. Об'єктивно цьому сприяла кон'юнктура на ринку праці, де оплата сільськогосподарських робіт постійно зростала. Підтвердженням цьому є такі дані (табл. 2.3.2) [155, 526]:

Таблиця 2.3.2

Поденна оплата сільськогосподарських робітників у Волинській губернії під час збору врожаю в 1910–1914 рр. (коп. у день)

Категорії робітників	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.
Кінний працівник на своїх харчах	130	150	170	155	190
Піший працівник на своїх харчах	55	65	70	85	90
Піший працівник на харчах господаря	40	55	60	65	70
Робітниця на своїх харчах	40	45	50	55	55
Робітниця на харчах господаря	25	35	40	40	45

Якщо вирахувати приріст середньої заробітної плати сільськогосподарських робітників у 1914 р. порівняно з 1910 р., то він становив понад 55 %. Причому цей ріст був не лише номінальним, а й мав реальне втілення. Для прикладу: якщо на основі даних «Сборника статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год девятый» вирахувати ріст середніх цін на зернові за аналогічний період, то він становить 27 %. Тобто ріст заробітної плати в регіоні вдвічі перевищив ріст цін на основні зернові культури [155, 472–473]. Таким чином, ця обставина об'єктивно стимулювала формування

ринку робочої сили в аграрному секторі, що було необхідною передумовою його розвитку на капіталістичних засадах.

Отже, поступово кожна категорія господарств знаходила своє місце в структурі аграрного виробництва: більші господарства виробляли і постачали на ринок сільськогосподарську продукцію, а безземельні селяни та сільська біднота забезпечували їх робочою силою, цим самим здобуваючи можливість додаткових заробітків. Це свідчило про те, що в аграрному секторі Волині почали діяти економічні закони ринкового способу виробництва.

Ознакою капіталістичної еволюції села на хвилі столипінської аграрної реформи був також активний розвиток орендних відносин. Головним їх об'єктом стала земля. Причому землю брали або здавали в оренду не лише поміщики, а й селяни. Наприклад, у 1912 р. кількість орендованої селянами землі у приватних власників становила понад 42 616 дес. Більша її половина – 26 107 дес. – орні землі, які використовувалися для вирощування продукції рільництва. Крім цього, селяни орендували понад 13 945 дес. сінокосів [135, 79].

Якщо аналізувати роль в аграрному виробництві різних типів господарств, то слід відзначити, що поміщицькі господарства й надалі відігравали важливу роль у виробництві та постачанні на внутрішній і зовнішній ринки сільськогосподарської продукції. Економічною основою для їхнього розвитку слугували велике землеволодіння, використання сучасних сільськогосподарських машин та реманенту, застосування передових досягнень агротехніки, наявність капіталів для розширеного відтворення. Це були господарства площею 50 і більше десятин. Станом на 1913 р. у Волинській губернії їх нараховувалося 2 268 [162].

Особливе місце в цій категорії посідали великі латифундії площею понад 1 тис. дес. Характерною їх особливістю були багатогалузевість, налагодження повного циклу виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і збуту. Наприклад, князь Р. В. Сангушко у Волинській губернії

на початку ХХ ст. мав у власності 65 212 дес. землі. До того ж, йому належали 10 промислових підприємств і 45 торговельних закладів [445, 26].

У процесі реалізації столипінської аграрної реформи на Волині почала формуватися хутірська та відрубна система ведення господарства. Попри об'єктивні труднощі новий уклад швидко пристосовувався до ринкових умов. У багатьох хутірських господарствах, крім традиційних землеробських галузей, розвивалися садівництво і городництво. Як свідчать огляди цих господарств, їх успішність здебільшого залежала від підприємливості господаря і працездатності родини [75, арк. 689]. Саме завдяки цьому спостерігалось покращення добробуту та підвищення культури господарювання хуторян.

У хутірських господарствах, які мали 7–15 дес. орної землі, впроваджувалася покращена сівозміна, застосовували вдосконалені сільськогосподарські машини, на поля під засіви вносили добрива. Окрім забезпечення власних потреб, ці господарства виробляли надлишок продукції, яку реалізовували на ринку пересічно на суму 100–700 руб. [75, арк. 319–343]. У багатьох хуторян рільництво поєднувалось з тваринництвом. Як зразок такого господарства статистичні описи згадують хутір Я. Камінського площею 9 дес. Основною рільничою продукцією тут були жито, ячмінь, овес, гречка та картопля, крім того, у господарстві утримувалося п'ять свиней і три корови покращеної породи [75, арк. 394]. Такі господарства могли успішно конкурувати з господарствами іноземних колоністів.

Таким чином, у процесі реалізації столипінської аграрної реформи на Волині відбулися певні зрушення в структурі господарств щодо їх розмірів: зменшилася кількість великих поміщицьких володінь, почав формуватися прошарок міцних середняцьких, у тому числі й відрубних та хутірських господарств. Проте переважну більшість і надалі становили дрібні господарства, що дало підстави для висновків окремих дослідників про низьку ефективність реформи.

Однак, якщо поглянути на столипінську аграрну реформу крізь призму інституціональної економіки, то слід зазначити, що важливим її соціальним наслідком стала зміна економічних правил. Нові правила вплинули на вибір форм господарської діяльності, у межах якої окремі індивіди або групи стають на шлях конкуренції або об'єднуються для спільної реалізації власних інтересів. Розвиток товарно-грошових відносин пробудив ініціативу та підприємливість сільських товаровиробників на Волині. Вони розвивали традиційні й опановували нові галузі господарства, намагаючись пристосуватися до ринкових умов.

Ринок ставав головним стимулятором і регулятором у процесі виробництва та збуту сільськогосподарської продукції. Столипінська аграрна реформа викликала зміни не лише в способі господарювання, а й в способі мислення селянства. Вона спонукала до пошуку нових форм та механізмів взаємодії, які б узгоджували економічні інтереси кожного товаровиробника і створювали сприятливі умови для успішного господарювання. Це об'єктивно скеровувало волинських селян на шлях кооперування.

Кооперація в сільському господарстві стала однією з форм взаємної допомоги і взаємовигідної співпраці сільських трудівників для піднесення ефективності господарювання, покращення добробуту, підвищення культури господарювання та загальної культури сільського населення. У ній добровільно об'єднувалися окремі господарі на засадах приватної власності на землю та засоби виробництва, рівності прав і обов'язків членів кооперативу.

Аграрна реформа створила сприятливі умови для динамічного розвитку сільської кредитної кооперації. В умовах недостатнього фінансування державою сільськогосподарських товаровиробників діяльність кредитної кооперації на Волині мала позитивне значення, адже кредитні кооперативи надавали допомогу при купівлі селянами землі, сприяли при перенесенні господарських та житлових приміщень на хутори тощо. Іноді

позики ощадно-позичкових кас мали вищі кредитні ставки порівняно з державними банківськими установами, однак вони були значно нижчими за лихварські. У процесі реалізації столипінської аграрної реформи місцеві органи влади, земські установи активно сприяли розвитку кредитної кооперації, надаючи кредитним спілкам фінансову та організаційну допомогу.

Відомий дослідник історії української кооперації І. Витанович на основі аналізу статистичних даних стверджує, що після 1905 р. в Наддніпрянській Україні щороку поставало від 200–300 кредитових кооперативів. Сільське населення могло скористатися позикою ощадно-позичкових та кредитних кооперативів під поруку або під заставу майна. Позики використовувалися для купівлі землі, сільськогосподарської техніки, інвентарю, добрив тощо та при збуті селянами продукції. Кредитна кооперація також кредитувала споживчі, молочарські та інші кооперативи, створювала прокатні станції сільськогосподарських машин. Можливість швидко отримати дешевий кредит сприяла швидкому поширенню кредитних та ощадно-позичкових кооперативів у селянському середовищі. За підрахунками І. Витановича, станом на 1 січня 1914 р. в дев'яти українських губерніях функціонувало 2 181 кредитне і 911 ощадно-позичкових товариств – майже п'ята частина всіх кооперативів Російської імперії. У Волинській губернії станом на 1915 р. було створено 81 ощадно-позичкове і 333 кредитні товариства, усього 414. За цим показником Волинська губернія поступалася лише Херсонській, де було 426 кооперативів, і значно випереджала Подільську та Київську губернії, у яких функціонувало відповідно 256 і 358 кооперативних спілок [283, 113].

Важлива роль в економічному житті волинського села належала також споживчій кооперації. Через її мережу здійснювали заготівлю сільськогосподарської продукції, закуповували для села знаряддя праці, насіння, добрива, товари хатнього вжитку, минаючи при цьому посередників. Споживчі кооперативи об'єднували приватні селянські

господарства, у тому числі й дрібні, оскільки при вступі до них пайові внески були невисокими. Під час столипінської реформи споживча кооперація на Волині розвивалася досить швидкими темпами. Якщо в 1909 р. тут було 80 кооперативів, то в 1913 р. їх налічувалося понад 130 [283, 119], тобто за означений період їх приріст склав понад 60 %.

Позитивні зрушення в тваринницькій галузі у Волинській губернії стали підставою для розвитку кооперативного молочарства. З ростом попиту на молочну продукцію на внутрішньому і на зовнішньому ринках у повітах з інтенсивним розвитком тваринницької галузі виникають молочарські кооперативи та маслоробні артілі. Вони об'єднували не лише великих власників, до них вступали й бідніші селяни. Як зазначалося в установчих документах артілей, до них міг вступити кожний селянин, який мав хоча б одну корову і проживав на відстані не більше 10 верстов від артільного заводу. Селянам був вигідним вступ до них, оскільки артілі платили своїм членам за здане молоко значно більше, ніж скупники. Губернське та повітові земства підтримували цей вид кооперації утримуючи своїм коштом інструкторів із молочарства, сприяючи у забезпеченні необхідним обладнанням, надаючи грошову допомогу [363, 137].

Слід зазначити, що розвиток сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії стримували бідність місцевого населення, брак обігових коштів у спілках, недостатня підтримка з боку держави, бюрократичні перепони з боку місцевих органів влади. Однак, незважаючи на це, кооперативний сектор поступово утверджується як невід'ємна частина соціально-економічної інфраструктури Волинської губернії. Станом на 15 жовтня 1913 р. у Волинській губернії діяло 352 кредитні та ощадно-позичкові кооперативи (що на 52 більше ніж у 1912 р.), 15 маслоробних артілей, 236 споживчих товариств [111, 77–78].

Щодо економічної ефективності столипінської аграрної реформи на Волині, то головним критерієм її оцінки мають стати передусім основні показники розвитку різних галузей сільського господарства в 1906–1914 рр.

Основною галуззю сільського господарства Волині на початку ХХ ст. було рільництво. У ньому традиційно головне місце належало зерновиробництву, однак із проникненням товарно-грошових відносин в аграрний сектор активно почало розвиватися цукрове буряківництво, картоплярство та овочівництво, збільшилися площі технічних та кормових культур.

Збільшення попиту на зернові як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках сприяли товаризації зернового виробництва. І поміщицькі маєтки, і селянські господарства, прагнучи отримати більший прибуток, розширюють посівні площі під зерновими культурами, що, у свою чергу, спричинило ріст урожайності, збільшення валового збору зернових. Так, у 1914 р. порівняно з 1906 р. посівні площі та показники валового збору основних зернових культур у Волинській губернії зросли таким чином (див. табл. 2.3.3; додаток № 1) [150, 16; 155, 16–17].

Таблиця 2.3.3

Посівні площі та валовий збір зернових культур у 1906 і 1914 рр.

Зернова культура	1906 р.	1914 р.	у % до 1906 р.
Жито – посівні площі (дес.)	600 311	586 045	97,6
валовий збір (тис. пудів)	34 413,4	40 001,5	116,2
Пшениця – посівні площі (дес.)	240 373	249 516	103,8
валовий збір (тис. пудів)	18 438,7	18 781,2	101,9
Овес – посівні площі (дес.)	380 032	387 892	102,1
валовий збір (тис. пудів)	18 039	25 534,6	141,6
Ячмінь – посівні площі (дес.)	143 603	170 027	118,4
валовий збір (тис. пудів)	7 658	11 665, 4	152,3

Як видно із таблиці, у 1914 р. дещо скоротилися посівні площі під житом, однак його валовий збір зріс на 16,2 %, приріст валового збору пшениці був майже пропорційним приросту посівних площ. Щодо вівса і ячменю, то приріст їх посівних площ зріс на 2,1 % і на 18,4 %, а валовий збір відповідно на 41,6 % і на 52,3 %. На основі цих даних можна констатувати, що зерновиробництво поступово переходило з екстенсивного шляху розвитку на інтенсивний, адже приріст валового виробництва зернових значно перевищував приріст посівних площ. Підтвердженням цьому може слугувати поступове зростання урожайності основних зернових культур у період 1906–1914 рр. [150, 42; 155, 68].

Таблиця 2.3.4

Урожайність основних зернових культур у 1906 та 1914 рр. (пуд./дес.)

Зернова культура	1906 р.		1914 р.	
	селянські наділи	поміщицькі землі	селянські наділи	поміщицькі землі
Озиме жито	48	54	71	74
Озима пшениця	58	64	71	72
Яра пшениця	-	55	54	52
Овес	42	54	64	70
Ячмінь	52	58	69	72
Гречка	46	44	52	47
Просо	79	60	88	68

Слід зазначити, що врожайність не відзначалася стабільністю, в окремі роки, залежно від погодних умов, вона не зростала, а навпаки – зменшувалася, про що свідчать показники 1912 р. [155, 68]. Значно вищою врожайність зернових була в поміщицьких господарствах, які мали змогу засівати поля покращеними сортами насіння, застосовувати нові прийоми обробітку ґрунту та більш сучасну техніку. Проте в селянських

господарствах збиралися більші врожаї гречки та проса. У цілому в селянських господарствах у 1914 р. порівняно з 1906 р. приріст врожайності озимої пшениці становив 22,4 %, жита – 47,9 %, а в поміщицьких – майже 11 % і 37 % відповідно. Тобто селянські господарства за цими показниками навіть випереджали поміщицькі (див. додаток № 2).

Збільшення валового випуску зернових на Волині стимулювала також сприятлива кон'юнктура на світовому продовольчому ринку, через який волинські товаровиробники поступово втягувалися в міжнародну хліботоргівлю. З Волинської губернії хліб вивозили за кордон через порти Балтики, чорноморсько-азовські порти, через західні сухопутні кордони з Пруссією, Румунією та Австро-Угорщиною. Про обсяги вивезення зернових і продуктів їх переробки з Волині в 1909–1911 рр. свідчать такі дані (див. табл. 2.3.5) [432, 304].

Таблиця 2.3.5

**Вивіз зернових, борошна, круп та висівок із Волинської губернії
у 1909–1911 рр. (тис. пудів)**

Пункти вивезення	1909 р.	1911 р.
Порти Балтики	303	566
Чорноморсько-азовські порти	295	203
Західні сухопутні кордони	4 541	5 293
Усього	5 139	6 089

Підрахунки, зроблені на підставі даних таблиці, показують, що в 1911 р. порівняно з 1909 р. експорт зернових та продуктів їх переробки з Волині зріс майже на 20 %.

Ще однією прибутковою галуззю рільництва у Волинській губернії на початку ХХ ст. стало вирощування цукрових буряків. Як відомо, на Волині в цей період діяло 15 цукрових заводів, які працювали і на внутрішній, і на зовнішній ринки. Наприклад, у 1911–1912 рр. із Волинської губернії

залізницями на експорт було вивезено 1 177 тис. пудів цукрового піску та рафінаду [432, 343]. У зв'язку з цим заводи намагалися нарощувати обсяги виробництва продукції, що потребувало збільшення цукросировини. Щоб задовольнити потреби заводів і отримати прибуток, волинські землевласники починають відводити значні площі під вирощування цукрових буряків. Із 1906-го по 1913 р. ці площі зросли з 28 824 дес. до 31 615 дес., або на 9,7 %. Відповідно валовий збір цукрових буряків за цей період збільшився із 29 198 319 до 31 870 300 пудів, або на 9,2 % [124, 7; 131, 15].

Слід зазначити, що цукрові буряки вирощували не лише в поміщицьких, а й у селянських господарствах, останні навіть поступово збільшують посівні площі. Зокрема на Волині селянські посіви під цією культурою зросли у відсотках щодо усіх засівів у період із 1905-го до 1911 р. із 12,5 % до 14,6 %. У натуральному обчисленні площа під буряком у селянських господарствах за п'ятиріччя від 1906-го до 1910 р. збільшилася з 4 254 до 5 248 дес., тобто виросла більш ніж на 20 % [290, 124]. Поміщицькі засіви в цей період також зросли від 42,9 % до 52,8 %. Збір цукрового буряка з однієї десятини збільшився за ті ж роки у селян Волинської губернії з 622 до 1081 пудів, у поміщиків відповідно – з 1006 до 1200 пудів [287, 24–27].

Серед технічних культур у 1906–1914 рр. значного поширення у Волинській губернії набуває хміль. Початок волинському хмелярству поклали чехи-колоністи з Богемії. Перші хмільники було закладено в поселеннях Підтуркові та Глинську Дубенського повіту в кінці 60-х років ХІХ ст. У першому десятиріччі ХХ ст. хмільники були майже в усіх чеських поселеннях. Під хмелем у них було зайнято 4690 дес. землі, або 8–12 % оброблюваних земель [104, 54]. Згодом вирощувати хміль почали й місцеві українські господарі.

Розвиток хмелярства вимагав створення у Волинській губернії певної інфраструктури для зберігання, переробки та збуту продукції. На

засіданні комітету по організації ярмарки і виставки Волинського відділення хмелярства від 8 червня 1908 р. відзначалося, що для подальшого існування та розвитку місцевого хмелярства необхідно влаштувати щорічні ярмарки на власних складах з залученням на них найкрупніших хмелевиробників і хмелеторговців та власників пивоварних заводів не лише місцевих, а й зарубіжних. Для такого складу Житомирська міська управа відвела земельну ділянку площею 55 кв саж. Зусиллями членів товариства, селян, крупних землевласників на його спорудження за короткий час було зібрано 2 000 руб – половину від обчисленої вартості [73, арк. 53].

У 1914 р. у Волинській губернії площі під хмелем становили 6 600 га (для порівняння: у 1903 р. – 2 600 га). Хмелярством на Волині займалося понад 180 сіл: найбільше в Дубенському повіті – 138 і в Луцькому - 79. Окрім внутрішнього ринку, волинський хміль користувався великим попитом за кордоном. Навіть англійські пивовари купували хміль, вирощений у Дубенському повіті. Спочатку вони це робили через німецьких посередників, а з 1911 р., після відкриття хмелевого ярмарку в Дубні, їхні представники купували хміль у виробників самі. Причиною такого попиту на волинський хміль були висока якість продукції та порівняно невелика ціна. Так, вартість вирощування одного центнера хмелю на Волині становила 18–25 руб. при врожайності 10–12 ц з гектара, у той час як у Німеччині, Франції, Англії його собівартість була в 1,5–2 рази вищою [432, 61; 349].

Значна частина продукції хмелярства збувалася через кооперативну мережу, зокрема через товариства по збуту хмелю. Вони намагалися створити сприятливі умови не лише для реалізації цієї продукції, а й дбали про розвиток хмелярства в цілому. Товариства видавали позики на придбання посадкового матеріалу, за пільговими цінами продавали своїм членам міндобрива, організовували ярмарки, на яких хмелярі вигідно збували свою продукцію, Так за інформацією житомирського ярмарку в

1908 р. було продано 1 850, в 1909 р – 3 424, в 1910 р. – 2 000 пудів хмелю [73, арк. 224].

Намагаючись збільшити прибутковість господарств, волинські селяни почали відводити ділянки під вирощування тютюну. Селян приваблювало те, що навіть невеликі площі давали відчутний прибуток, оскільки на тютюн був великий попит і високі закупівельні ціни. Це стимулювало збільшення тютюнових плантацій. У 1912 р. тютюн вирощувало 2 315 господарств, які відвели під цю культуру 65 179 ділянок загальною площею понад 244 десятини [135, 81].

Найбільші площі під тютюном були в Кременецькому, Володимир-Волинському та Луцькому повітах, де було добре налагоджено його збут. Освоєння нових сортів та удосконалення технології вирощування зумовили збільшення загальних обсягів виробництва тютюну. Так, у Волинській губернії упродовж 1911–1914 рр. виробництво тютюну зросло з 12,9 до 14 тис. пудів, а виробництво цигарок із 32,3 до 62,2 млн шт. [285, 29].

Другою за значенням галуззю сільськогосподарського виробництва після землеробства на Волині було тваринництво. З початком столипінської реформи його розвиток демонстрував позитивну динаміку, що було зумовлено такими чинниками:

– по-перше, для розвитку тваринницької галузі на Волині були сприятливі природно-кліматичні умови і, що головне, достатня кормова база, особливо в поліських повітах;

– по-друге, у ході реформи значна робота спрямовувалася на оновлення порід худоби і покращення якості поголів'я, що сприяло піднесенню продуктивності тваринницької галузі;

– по-третє, з проникненням в економіку краю ринкових відносин, виробництво тваринницької продукції набуває товарного характеру.

Продукція тваринництва вироблялася не лише для задоволення власних потреб, а йшла на продаж за межі губернії і навіть вивозилася за

кордони Російської імперії. Підтвердженням цьому є такі статистичні дані (див. табл. 2.3.6) [432, 323; 329].

Таблиця 2.3.6

**Вивіз великої рогатої худоби та свиней із Волинської губернії
в 1909–1911 рр. (голів)**

Пункти вивезення	1909 р.		1910 р.		1911 р.	
	ВРХ	свині	ВРХ	свині	ВРХ	свині
Порти Балтики	556	2 746	362	10 140	172	1 393
Чорноморські порти	123	12	1 318	-	6 341	549
Західні сухопутні кордони	4 155	45	8 317	883	219	658
Усього	4 844	2 803	9 997	11 028	6 732	2 600

Головними споживачами продукції свинарства були Прибалтика і Польща. Так, у 1913 р. з Правобережжя було експортовано 234 515 голів свиней, із них 119 246 голів до Польщі, 107 272 – до Прибалтики. Волинська губернія напередодні Першої світової війни за кількістю експортованих свиней посідала друге місце серед усіх губерній європейської частини Російської імперії, вивозячи близько 49 тис. голів. Загалом упродовж 1905–1911 рр. із Волині було експортовано продукції тваринництва на суму 5,3 млн руб. [373, 247 - 248].

Основним показником, який характеризує розвиток тваринницької галузі на Волині в 1906–1914 рр., є кількість різних видів худоби, яка утримувалася в господарствах. Для цього порівнюємо показники 1906-го і 1914 р., подані у таблиці 2.3.7 (див. додаток № 3) [150, 181; 155, 233]:

Таблиця 2.3.7

**Кількість худоби в господарствах Волинської губернії
у 1906 і 1913 р. (голів)**

Види худоби	1906 р.	1913 р.	у % до 1906 р.
-------------	---------	---------	----------------

коні	680 237	784 327	115,3
ВРХ	1 126 982	1 189 979	105,6
вівці та кози	739 253	728 890	99,5
свині	585 679	708 305	121
Усього	3 125 241	3 411 501	109,2

Ці дані спростовують висновки окремих дослідників про те, що на початку ХХ ст. тваринницька галузь на Волині переживала кризу. Як свідчать підрахунки, проведені на основі офіційних статистичних даних, загальне поголів'я худоби не скоротилося, а навпаки, зросло на 9,2 %, причому відчутно збільшилося поголів'я коней – на 15,3 % і свиней – на 21 %. Лише на 0,5 % зменшилося поголів'я овець та кіз. Головним чином, це стало наслідком того, що розведення овець та кіз не було прибутковим і мало переважно натуральний характер. Вирощування ВРХ, навпаки, починає набувати товарного характеру, особливо в центральних та південних повітах губернії, де поступово створюються умови для розвитку молочного та м'ясо-молочного напрямів тваринництва. Це спричинило збільшення поголів'я ВРХ на 5,6 %.

У цілому забезпеченість волинських господарів продуктивною худобою була порівняно високою. Про це можуть свідчити дані 1910 р. (табл. 2.3.8) [337, 164–166]:

Таблиця 2.3.8

Забезпеченість господарств Волинської губернії продуктивною худобою станом на 1910 р. (кількість голів на одне господарство)

Повіт	Корови	Телята	Вівці	Свині
Ковельський	2,3	1,4	2,8	2,3
Володимир-Волинський	2,0	1,0	2,9	2,2

Луцький	2,2	1,3	2,1	2,9
Ровенський	1,9	1,5	1,5	2,3
Овруцький	1,9	1,7	3,0	2,9
Житомирський	1,3	1,0	0,9	1,7
Новоград-Волинський	1,3	1,0	0,8	1,7
Острозький	1,4	0,8	1,6	1,4
Дубенський	1,8	1,0	1,4	2,2
Кременецький	1,3	0,7	2,4	1,0
Ізяславський	1,0	1,0	1,6	1,2
Старокостянтинівський	0,8	0,5	0,9	0,6
У середньому по губернії	1,6	1,0	1,7	1,8

Як бачимо, на одне господарство в середньому припадало 1,6 корови, 1 теля, 1,7 вівці, 1,8 свині. Найбільше худоби утримували в господарствах Овруцького, Ковельського, Луцького та Володимир-Волинського повітів, тобто повітів, які займали частину Полісся. Найменше тваринницька галузь була розвинута в Старокостянтинівському, Ізяславському та Новоград-Волинському повітах.

На початку ХХ ст. у Волинській губернії дедалі більшого поширення набуває птахівництво, особливо вирощування курей. На товарно-промисловій основі розвивати одночасно м'ясний та яєчний напрями птахівництва могли лише великі поміщицькі господарства. У селянських господарствах птахівництво було орієнтоване лише на яєчний напрям. У бідніших селянських родинах споживання м'яса птиці зазвичай вважалося великою розкішшю, а яйця були не тільки цінним харчовим продуктом, а й дуже часто на селі виконували функцію грошей (за яйця можна було придбати товари найпершої потреби в крамницях). Крім того, у волинських селах була добре налагоджена заготівля яєць як для потреб внутрішнього ринку, так і для експорту. У 1909–1911 рр. Волинська губернія експортувала

1 295 тис. пудів яєць і посідала п'яте місце за обсягами експорту серед українських губерній. На першому місці була Подільська, за нею йшли Київська, Харківська та Херсонська губернії [432, 333].

Збільшення ринкового попиту на овочі та фрукти стимулювали розвиток на Волині садівництва й городництва. Ці галузі як допоміжні набули поширення серед хутірських господарств, які дедалі виразніше виокремлювалися в особливий тип багатогалузевого селянського господарства. Волинська губернська й повітові землевпорядні комісії намагалися всіляко сприяти в цьому, адже в 1913 р. попит на саджанці на Волині становив 50 тис. штук. Місцеві органи, особливо земства, надавали допомогу селянам у придбанні посадкового матеріалу, утримували інструкторів-садоводів, які надавали консультації садівникам-початківцям, організовували для них спеціальні курси.

Отже, зміни у сфері поземельних відносин, товаризація головних галузей сільськогосподарського виробництва, розвиток підприємства та товарно-грошових відносин, активне впровадження ринкових елементів в аграрному секторі свідчать про капіталістичну еволюцію волинського села у процесі реалізації столипінської аграрної реформи.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи на Волині, потрібно відзначити, що вона привела до позитивних зрушень не тільки в аграрному секторі, а й справила значний вплив на розвиток інших галузей економіки, стимулювала розвиток торгівлі та комунікацій. Що стосується розвитку промисловості краю, то вплив реформи позначився у двох головних аспектах: у соціальному та економічному. У соціальному вимірі реформа прискорила формування ринку робочої сили. Безземельні та малоземельні селяни, які становили надлишок робочої сили в селі, поповнювали ряди найманих робітників у містах, тим самим створюючи неодмінні умови для розвитку капіталістичної промисловості. Так, якщо в 1906 р. в губернії діяло 1 649 підприємств, на яких працювало 19 377 осіб, то у 1913 р. їхня кількість досягла 1 962, а

число працівників збільшилося до 29 451 особи. Кількість населених пунктів, де проводилися ярмарки, за цей період зросла від 152 до 175 [124, 18–20; 131, дод. 6]. З економічного погляду капіталізація сільськогосподарського виробництва і збільшення фізичних обсягів виробництва аграрної продукції створили матеріальну базу для розвитку харчової і переробних галузей, зокрема борошномельної, цукрової, виноробства та броварництва.

У цьому можна переконатися на прикладі цукрової промисловості. Так, у 1906–1914 рр. виробництво цукру на заводах Волині зросло з 3,7 млн пудів до 5 млн пудів, тобто приріст становив понад 35 %. Найбільші заводи в краї належали графу Й. Потоцькому: у Шепетівці, Кременчуках, Клембівцях Заславського повіту, у Корці Новоград-Волинського повіту. У 1913 р. на них працювало 1 769 робітників і вироблялося продукції на суму 2,6 млн руб. [135, 28] Більшість цукроварень забезпечували потребу в сировині з прикріплених до них власниками плантацій, на яких велося багатогалузеве господарство. Окремі з них поряд із вирощуванням цукросировини займалися промисловим тваринництвом. При заводських плантаціях утримувалися великі стайні худоби, що забезпечувало замкнений цикл: заводи забезпечували худобу кормами (жомом і мелясою), стайні постачали на заводські плантації гній для підвищення урожайності цукрових буряків, а плантації – цукросировину заводам.

Збільшення обсягів зерновиробництва в часи столипінської реформи стимулювали розвиток борошномельної промисловості. Ця галузь була традиційно добре розвиненою на Волині, а її продукція мала великий попит на ринку, оскільки хліб був основним повсякденним продуктом харчування і сільського, і міського населення. За підрахунками дослідників, продуктивність млинів у Волинській губернії зросла в 1909–1912 рр. із 22,5 млн руб. до 22,9 млн руб., а кількість млинів – із 1 108 до 1 153 [285, 29].

Із розвитком рільничої галузі були тісно пов'язані пивоварна й винокурна промисловість краю. У Волинській губернії упродовж 1907–1912

рр. пивоварні заводи збільшили виробництво пива з 1,8 млн відер до 2,1 млн відер. Кількість заводів у цей же період зростає з 31 до 36. Виробництво їхньої продукції зросло з 1,2 млн руб. у 1906 р. до 1,4 млн руб у 1912 р. [285, 29]. Найбільшими підприємствами цієї галузі в Луцьку були броварні Шнайдера і Земана. Їхня продукція мала великий попит, оскільки пивовари за купували у місцевих хмелярів високоякісні сорти богемського та баварського хмелю. Напередодні Першої світової війни броварня чеха за походженням В. Земана випускала чотири сорти пива, окремі з яких здобули нагороди на міжнародних виставках за кордоном.

Щодо винокурної промисловості, то на Волині діяли переважно невеликі за обсягом виробництва заводи. Основною їх продукцією, яка йшла на внутрішній і зовнішній ринки, був спирт. Його виробництво у Волинській губернії зросло з 13,4 млн руб. у 1905 р. до 17,2 млн руб. у 1914 р. Загалом Правобережжя в 1906–1910 рр. стало головним експортером спирту в Російській імперії. Частка його експорту становила 67,4 % загальноімперського [285, 29].

Окрім переробних галузей, із впровадженням столипінської реформи на Волині почали активно розвиватися галузі, пов'язані з будівництвом. Створення хутірських господарств було пов'язане з перенесенням житлових та господарських будівель на нові місця, що збільшило попит на будівельні матеріали, такі як цегла, черепиця, покрівельне залізо. З огляду на це зусиллями губернського земства у повітах Волинської губернії було створено мережу черепичних майстерень. У 1910–1914 рр. кількість земських черепичних майстерень зростає з 14 до 37. Такі майстерні діяли в м. Локачах (на 5 станків), у с. Свиначині (на 3 станки), черепично-бетонні майстерні функціонували в Горохові, Турійську та інших населених пунктах [96, арк. 22, 45, 46]. Для забезпечення цих майстерень матеріалами нарощують виробництво місцеві цементні заводи.

Отож зміни, що їх викликала реформа в сільському господарстві, активізували й промисловий розвиток Волині. Однак така важлива галузь,

як сільськогосподарське машинобудування, значно відставала від потреб сільських товаровиробників. Волинські підприємства орієнтувалися здебільшого на випуск простого інвентарю. Наприклад, станом на 1913 р. у Волинській губернії виготовлялося лише 390 однолемішних плугів, 165 катків та борін на загальну суму 5 640 руб. [155, 628]. Складнішу техніку доводилося завозити з інших регіонів імперії або імпортувати.

Капіталізація сільськогосподарського виробництва і вихід сільських товаровиробників на внутрішній та зовнішній ринки стимулювало розвиток торгівлі. Велику роль у внутрішній торгівлі України відігравали ярмарки та базари. У Волинській губернії кількість ярмаркових пунктів зростає зі 156 у 1907 р. до 176 у 1912 р., а надходження за продаж документів на право торгівлі та промислу збільшилися з 379,4 тис. руб. до 473,4 тис. руб. Зазвичай ярмарки влаштовувалися кожного місяця, а в окремих місцевостях навіть кожного тижня. Основним товаром на них було збіжжя, худоба та інша сільськогосподарська продукція. Кількість ярмарків на Волині в 1907–1911 рр. збільшилася, порівняно з 1895 р., на 324 [125, 25–26; 130, 51].

Крім ярмарків і базарів, стрімко зростала мережа стаціонарних торговельних закладів, у яких купували й реалізовували різні види сільськогосподарської продукції, що могла слугувати іноді й платіжним засобом (наприклад, яйця, зерно). Якщо наприкінці ХІХ ст. в губернії був 4 641 постійний заклад торгівлі, то в 1914 р. їх нараховувалося 10 138 [432, 94].

Як зазначалося вище, збільшення обсягів валового виробництва продукції рослинництва і тваринництва, сприятлива ситуація на світовому продовольчому ринку поступово виводили волинських товаровиробників на зовнішні ринки. Із Волинської губернії хліб вивозили за кордон через порти Балтики, чорноморсько-азовські порти, через західні сухопутні кордони з Пруссією, Румунією та Австро-Угорщиною.

З розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі дедалі більшого значення набуває розширення транспортної мережі, будівництво шляхів

внутрішнього сполучення, якими підвозили продукцію на ярмарки і базари, доставляли вантажі до залізничних станцій та річкових пристаней. Переважна більшість доріг у Волинській губернії були ґрунтовими і в негоду ставали непридатними для перевезень. Доріг із твердим покриттям було мало. Разом із ґрунтовими дорогами покращеної якості їх протяжність становила трохи більше 1 тис. верстов. Місцеві органи влади намагалися підтримувати ці шляхи в належному стані, на що виділялися певні кошти. Так, у 1905–1909 рр. на ремонт і будівництво нових доріг у Волинській губернії було виділено 2,1 млн руб., із них 1,4 млн було витрачено на ремонтні роботи і понад 260 тис. на будівельні [72, арк. 8].

Таким чином, зміни, які викликала столипінська аграрна реформа в сільського господарстві Волині, дали поштовх для загального економічного розвитку регіону. Насамперед вона активізувала розвиток галузей, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, сприяла поживавленню внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Отже, першою реформою, яка суттєво вплинула на розвиток сільського господарства Волині на початку ХХ ст., була столипінська аграрна реформа. Аналіз передумов реформи П. Столипіна засвідчує, що їх потрібно розглядати в комплексі і в тісному взаємозв'язку, не обмежуючи лише політичними чинниками, так само, як і не можна звужувати до суто економічних, або агротехнологічних.

Головною передумовою економічного характеру була низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, що зумовило відставання аграрного сектора і стримувало загальний економічний прогрес. Причиною цього були не стільки залишки феодально-кріпосницьких відносин у вигляді великого поміщицького землеволодіння, як недосконала система господарювання і недостатній розвиток ринкових відносин.

Каталізатором соціально-політичного характеру стали селянські виступи, причиною яких було важке матеріальне становище частини селянства, невирішеність його соціально-економічних проблем. Ріст

соціальної напруги в державі в цілому і в регіонах зокрема диктував необхідність прийняття відповідних політичних рішень, які мали виконати ряд взаємопов'язаних завдань: збереження самодержавного ладу, стабілізація політико-соціального становища на селі, модернізація аграрного сектора як основи економічного піднесення. Аграрна реформа стала одним із головних засобів їх вирішення.

Столипінська реформа не була спонтанною, вона готувалася тривалий час зусиллями багатьох відомств та комісій, які ще до указу 9 листопада 1906 р. прийняли багато ухвал, що створювали для неї ґрунт. Основним документом, який започаткував столипінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 року. Селянам надавалося право виходу з общини і закріплення у приватну власність належної їм землі. Вони отримували можливість звести розпорошені наділи в одну ділянку – відруб і створити на ньому індивідуальне хутірське господарство, перенісши сюди житлові та господарчі споруди. При цьому передбачалося усунення таких технічних вад як черезсмужжя та вузькосмужжя. Ряд заходів передбачали активізацію земельного ринку для задоволення потреб різних категорій селян у землі.

Її соціально-економічні передумови значною мірою були продиктовані незавершеністю процесів, започаткованих реформою 1861 р., про що свідчить аналіз ситуації в аграрному секторі Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Збереження багатьох залишків феодално-кріпосницьких відносин на селі призвело до значного відставання сільського господарства в Російській імперії, що, відповідно, стримувало її загальний економічний прогрес. Головними причинами низької продуктивності сільськогосподарського виробництва були диспропорції в системі землеволодіння, недосконале землекористування, низька культура господарювання й недостатній розвиток ринкових відносин.

Окрім того, столипінська аграрна реформа була зумовлена чинниками соціально-політичного характеру, зокрема такими, як масові селянські виступи, причиною яких було важке матеріальне становище переважної частини селянства, політична боротьба навколо вирішення земельного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Столипінська реформа мала на меті подолати відставання сільського господарства, яке стримувало загальний економічний розвиток держави, впорядкувати аграрні відносини, забезпечити соціальний спокій на селі та політичну стабільність в державі.

Основними напрямками столипінської аграрної реформи були:

- реорганізація системи землеволодіння, яка передбачала вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі;
- удосконалення землекористування через усунення черезсмужжя та вузькосмужжя, ліквідацію сервітутів і створення хутірських та відрубних господарств;
- створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі;
- упровадження заходів агротехнологічного характеру для піднесення культури та ефективності господарювання;
- переселення частини селян в окремі губернії європейської і в азіатську частину Російської імперії задля розв'язання проблеми земельного дефіциту та господарського освоєння малонаселених територій.

Реалізація цих напрямів на Волині мала певні особливості, пов'язані з тим, що ліквідація общинного землеволодіння тут не була актуальною, оскільки переважна більшість волинських селян (98 %) перебувала на подвірному землеволодінні. Натомість головна увага приділялася заходам, скерованим на створення відрубно-хутірської системи та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Упродовж 1906–1914 рр. на Волині було впорядковано 54 938 дворів на площі 382 191 дес., у тому числі створено 42 091 одноосібне

господарство. Серед усіх губерній європейської Росії Волинська губернія посідала 24 місце за площею землевпорядних робіт і сьоме – за кількістю утворених односібних господарств. Однак це становило лише 30 % від заявлених потреб. На хутори та відруби виділилися 36 910 господарств, що становило трохи більше 11 % їх загальної кількості. Такі результати можна вважати цілком задовільними з огляду на те, що ці роботи здійснювалися лише сім років, а реформа, за задумом її автора, мала тривати 15–20 років. Якщо змоделювати ситуацію, у якій би реальний термін реалізації столипінської реформи був витриманий, то цілком імовірно, що її результати в галузі землевпорядкування та створення хутірських господарств щонайменше подвоїлися б.

Щодо ліквідації сервітутів, то головною перешкодою в цій справі була відсутність необхідної нормативно-правової бази, унаслідок чого ліквідаційні справи затягнулися на довгий час. Навіть напередодні Першої світової війни у Волинській губернії майже половина поміщицьких маєтків була пов'язана сервітутним правом з сільськими громадами.

У ході реформування волинського села також було здійснено комплекс заходів агротехнологічного характеру, серед яких передусім слід виділити надання агрономічної, зоотехнічної допомоги, забезпечення господарств сучасною технікою та реманентом, розвиток фахової сільськогосподарської освіти. Це позитивно вплинуло на продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Щодо переселенської акції, то, на, наш погляд, вона суттєво не вплинула на ситуацію в аграрному секторі Волині. Адже до Першої світової війни із Волинської губернії виїхало близько 50 тис. осіб і приблизно 12 % із них повернулися.

Оцінюючи результати столипінської аграрної реформи у Волинській губернії, варто врахувати, що реформа не була завершена, її перервала Перша світова війна. Тому предметом оцінювання мають бути не так кількісні показники, як ідеї, закладені в реформу та певні тенденції,

започатковані нею. Серед головних зрушень, викликаних столипінською реформою в аграрному секторі Волинської губернії, варто відзначити такі:

- формування ринку землі і ринку праці – неодмінних умов для розвитку сільського господарства на капіталістичних засадах;

- раціоналізація землекористування, що об'єктивно сприяло піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва;

- формування нового хутірсько-відрубного укладу, основу якого становила заможна хліборобська верства, що згодом могла стати ядром аграрної системи краю;

- поступове створення через органи місцевого управління системи державної опіки над сільськогосподарськими товаровиробниками, формування мережі закладів та установ, які надавали фінансову й матеріальну підтримку селянам, сприяли піднесенню культури господарювання та побуту на селі;

- попри короткий час її реалізації, реформа забезпечила зростання продуктивності основних галузей сільськогосподарського виробництва на Волині, що свідчить про її економічну ефективність;

- реформа в цілому справила позитивний вплив на розвиток соціально-економічної інфраструктури Волинської губернії.

Усе це дає підстави для висновку, що загалом реформа створювала умови для розвитку сільського господарства на ринкових засадах. Потенційно вона могла піднести ефективність сільськогосподарського виробництва, вирішити низку важливих соціально-економічних проблем у сільському господарстві і в економіці Волині в цілому.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ У 1921–1939 рр. ТА ЇХ НАСЛІДКИ

3.1 Аграрне питання в II Речі Посполитій і становище сільського господарства Волині напередодні реформи

За Ризьким мирним договором, підписаним між РСФРР, УСРР і Польщею 18 березня 1921 р., частина західноукраїнських земель потрапила до складу Польщі. На цій території було утворено чотири воєводства: Волинське, Львівське, Станіславське й Тернопільське. Частина волинського Полісся разом із білоруськими землями утворили Поліське воєводство. На час створення Волинського воєводства його площа становила 30 288 кв. км, а населення – 1 437 907 осіб [428, 5].

Одним із ключових завдань у процесі державного відродження II Речі Посполитої стало створення власної економіки. Складність економічної ситуації в Польщі була зумовлена двома головними чинниками: по-перше, у державі збереглися залишки трьох економічних систем, які потрібно було інтегрувати в єдиний господарський комплекс; по-друге, господарство зазнало великих руйнувань під час Першої світової та радянсько-польської воєн.

Воєнні лихоліття та тривалі революційні змагання призвели до руйнування економіки, завдали значних збитків населенню і на етнічних польських територіях, і на Волині. Особливо це позначилося на сільському господарстві, де була зайнята більшість населення: у Польщі – 73,8 %, на Волині – 88,6 % загальної його кількості. У самій Польщі посівні площі під основні сільськогосподарські культури значно зменшилися і становили: під пшеницю – 54 %, під жито – 72 %, під ячмінь – 69 %, під овес – 47 %, під картоплю – 70 % довоєнного рівня. Валовий збір, порівняно з передвоєнним, становив: пшениці – 40 %, жита – 38 %, ячменю – 63 %, вівса – 78 %, картоплі – 85 %. Якщо перед Першою світовою війною оброблялося 742 362

га землі, то в повоєнних 1922–1923 рр. – 699 590 га, або 94,2 % довоєнного рівня, валовий збір зернових становив приблизно 55 % довоєнного. Загалом навесні 1921 р. під облогами лежало 1 213 000 га землі, у 1922 р. ця площа зменшилася до 600 000 га [505, 228].

На Волині ситуація була також складною і, як зазначалося у виступі посла Гонсьор на Волинському господарчому з'їзді, край увійшов до Польщі з неврегульованою аграрною системою [257]. Значних матеріальних збитків зазнали волинські селяни. В інформації штабу 2-ї Польської армії за квітень 1921 р. зазначалося, що життя селян є дуже важким, бо велика їх частина зовсім не має ні будинків, ні коней, ні сільськогосподарського реманенту [2, арк. 4]. У ході війни на Волині було знищено 237 077 будівель [18, арк. 2]. Постійні реквізиції селянської худоби та продовольства призвели до того, що значна кількість селянських дворів не мала чим обробити й засіяти землю. Про це свідчать численні заяви селян Тростянця, Вишнева, Старосілля та інших сіл Луцького повіту до повітового староства з проханням надати позику зерном до нового врожаю [6, арк. 2]. У заявах селян зазначалося, що під час війни вони повністю або частково втратили житло, господарські будівлі, сільськогосподарський реманент, худобу. Подібні клопотання подавали цілими селами. Наприклад, жителі с. Рудні Колківської гміни Луцького повіту в 1915 р. були виселені (понад 40 господарств), а повернувшись у 1918 р., побачили, що всі будівлі дощенту зруйновані, земельні ділянки зриті окопами. У заяві до повітового староства вони просять подати допомогу посівним матеріалом [5, арк. 1–5, 63, 65, 67]. Ситуація у сільському господарстві була настільки складною, що польський уряд змушений був виділити спеціальну допомогу в розмірі 3 млрд марок. Спеціально створювалися гмінні, повітові й воєводські комітети допомоги сільському господарству, які розподіляли пільгові кредити, допомогу посівним матеріалом, будматеріалами [4, арк. 1–3].

Промисловість Польщі також зазнала великих збитків під час світової та радянсько-польської воєн. Значна кількість обладнання була вивезена до

Німеччини і почала повертатися в 1921–1922 рр. Більшість підприємств не працювало. Виробництво вугілля становило 68 %, металу – стратегічно важливої галузі – 20 % довоєнного рівня. У фінансах панував повний розлад і високий рівень інфляції: у 1918 р. в обігу було 5 млрд марок, у 1920 р. – 45 млрд, у 1921-му – 207 млрд [505, 228].

Оскільки Польща була державою аграрною, то всі програми її економічного розвитку, на думку тогочасних політиків та економістів, мали виходити з упорядкування аграрного устрою. На їхню думку, це сприяло б піднесенню сільськогосподарського виробництва й забезпечило б на цій основі відродження промисловості, що стало б запорукою економічної, соціальної та політичної стабільності в державі. Так, відомий польський історик Ф. Буяк в одній зі своїх праць зазначив: «Якщо ми хочемо збудувати сильну, здорову, здатну до розвитку державу, то мусимо насамперед зайнятись упорядкуванням аграрного устрою» [494, 9]. Цієї ж думки дотримувався і відомий польський правознавець В. Яворський: «Польське суспільство є аграрним і всі програми його розвитку повинні виходити з питання впорядкування аграрного устрою» [500, 6].

Першочергове відродження аграрного сектору диктувала й та обставина, що в повоєнній Польщі гостро постала продовольча проблема. Американська допомога не змогла суттєво вплинути на продовольчий ринок і власного хліба в державі не вистачало. Це спонукало до збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що могло стати гарантією економічної незалежності та продовольчої безпеки.

Отже, на державному рівні в II Речі Посполитій постала проблема вироблення державної концепції розвитку сільського господарства. Її наріжним каменем мало стати реформування аграрної системи, до чого спонукали чинники і внутрішнього, і зовнішнього характеру. Зокрема під впливом революційно-демократичного піднесення в Європі (1918 р. – початок 1920-х рр.) у всіх європейських державах активізується селянський рух. Уряди багатьох держав змушені були вдатися до реформування систем

землеволодіння та землекористування. Так, у грудні 1918 р. вийшов закон про аграрну реформу в Румунії, у лютому 1919-го – в Югославії, у квітні 1919-го – в Чехословаччині, у 1920 р. значні зміни внесено в аграрне законодавство Болгарії. Спільною рисою цих реформ було обмеження до певних розмірів поміщицького землеволодіння, відчуження вилучених земель за винагороду й наділення селянських господарств землею через викуп протягом певного періоду. Окрім того, «радянський» варіант вирішення земельного питання в Росії та УСРР активізував політичну боротьбу в Польщі навколо вирішення земельного питання.

Усередині держави розпочалася активна боротьба між різними політичними силами, які, змагаючись за вплив на маси, декларували свої варіанти його вирішення. Вперше питання аграрної реформи постало на Установчому сеймі, скликаному 26 січня 1919 р. Більшість мандатів до сейму цього скликання отримали представники партії національних демократів (ендеки) і партія правого крила селянського руху «П'яст». Сейм розпочав свою роботу 10 лютого 1919 р. Поряд із державним будівництвом, одним із найактуальніших питань у ньому постало аграрне.

Національні демократи (ендеки) земельну реформу зводили переважно до реорганізації системи землекористування та ліквідації сервітутів. Вони виступили проти обмеження норми землеволодіння та примусового викупу, за збереження церковного землеволодіння. Для наділення безземельних і малоземельних допускалася парцеляція лише державних земель. Як один із способів ліквідації земельного дефіциту в Польщі вони розглядали осадницьку колонізацію українських земель.

Праві селянські партії намагалися віднайти такий варіант реформи, який би, на їхній розсуд, задовольнив усі сторони. Партія «П'яст» виступала за обмеження поміщицького землеволодіння, за відчуження надлишку земель способом «справедливого викупу», за ліквідацію церковного землеволодіння. У її програмі зазначалося, що основою господарського ладу має бути приватна власність на землю та інші засоби виробництва [499, 25].

У ній немає конкретної вимоги щодо розмірів обмеження поміщицького землеволодіння, натомість є положення про примусову парцеляцію великих господарств. Згідно з програмою зміна структури господарств мала відбуватися поступово при встановленні щорічного парцеляційного фонду. За вилучені надлишки поміщицьких земель передбачалося відшкодування. Процес перерозподілу земельної власності мав проходити під державним контролем. Держава мала також надати допомогу кредитами безземельним та малоземельним селянам для придбання землі.

Більш радикальною була позиція «Визволення» та Селянської партії. У 1918 р. в програмі партії «Визволення» з'явилася вимога про вилучення надлишку землі з поміщицьких господарств без відшкодування [499, 23]. Вилучені поміщицькі та церковні землі держава мала надати безземельним та малоземельним селян.

Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП) виступала за обмеження поміщицького землеволодіння, відчуження надлишку землі без викупу, ліквідацію церковного землеволодіння. Її програма, проте, не передбачала надання селянам землі в індивідуальну приватну власність. Комуністи вважали, що поміщицькі землі повинні перетворюватись у велику соціалістичну власність. Ця позиція значною мірою позбавляла КРПП підтримки селянських мас.

Така розбіжність позицій у земельному питанні поставила перед сеймом складне завдання: вибрати найбільш оптимальний варіант земельної реформи. У червні 1919 р. проекти реформи було внесено на його розгляд. Навколо проекту точилася боротьба між різними угрупованнями, але ця боротьба стосувалася переважно максимальної норми землеволодіння та суми викупу за відчужену землю. Наприклад, представники поміщиків вимагали встановлення земельного максимуму не нижчого за 500–750 га, духовенство виступало проти відчуження церковних та монастирських земель. 10 липня 1919 р. перевагою в один голос сейм ухвалив проект

«Основ земельної реформи», головні положення якого були запропоновані правою селянською партією «П'яст».

Цей проект передбачав обмеження норми землеволодіння у приміських районах до 60 га, у сільськогосподарських – до 180 га, на українських землях – до 400 га. Надлишок землі вилучався за викуп і підлягав парцеляції (поділу на менші ділянки – парцели) та продажу селянам. Основне завдання реформи полягало у створенні аграрного устрою, основою якого були б сильні, високопродуктивні селянські господарства різних типів і величини, що базувалися б на приватній власності на землю [500, 29–30].

Від обов'язкового викупу звільнялися землі майоратів, господарств промислово-підприємницького типу, маєтки, які спеціалізувалися на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції, недоторканими також залишалися володіння церкви. З державного парцеляційного фонду понад 20 % землі передбачалося для створення міцних господарств фермерського типу, а решта виділялася для забезпечення малоземельних селян та сільськогосподарських робітників [277, 162].

Проте вже менше ніж через рік реформа була зупинена війною Польщі проти Росії. Ця війна загострювала політичну та економічну ситуацію в Польській державі. Через два місяці після початку військових дій, 23 червня 1920 р., було сформовано новий уряд на чолі з В. Грабським, який проіснував лише місяць. При цьому уряді 15 липня 1920 р. польський сейм прийняв виконавчі правила до «Основ земельної реформи». Цей акт був більш радикальним, він передбачав примусовий викуп надлишків землі за половину ринкової вартості. 80 % земельного запасу призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян [172, 1235]. Хоча виконавчі правила передбачали певні поступки на користь бідніших селянських прошарків, але цей акт мав радше декларативний характер. 20 липня 1920 р. було прийнято ухвалу, що визначила структуру виконавчих органів для впровадження аграрної реформи [500, 325–350]. Очолювало їх головне

земельне управління, яке мало виконувати функцію керівництва і нагляду в усіх питаннях, пов'язаних із перебудовою аграрного устрою: готувати проекти законів, здійснювати контроль за парцеляцією та колонізацією, координувати діяльність Державного сільськогосподарського банку і т. п. Посада голови Головного земельного управління прирівнювалася до посади міністра.

При цьому управлінні утворювалася Головна земельна комісія, яка здійснювала судовий нагляд у справах реформування аграрної системи, розглядала скарги та спірні справи. Для підготовки й проведення робіт, пов'язаних із перебудовою земельного устрою на місцях, створювалися окружні земельні управління та комісії на рівні воєводства, у повітах – повітові земельні управління та комісії. На рівні гмін як дорадчі органи утворювалися гмінні земельні комісії, які мали сприяти виконанню рішень вищих інстанцій на території сіл, що входили до гміни.

Проте в умовах війни і цей уряд не зміг приділити належної уваги проведенню земельної реформи. Але при ньому було ухвалено два важливі законодавчі акти: закони від 17 грудня 1920 р. «Про прийняття у власність держави землі в деяких повітах Польської республіки» і «Про наділення нижчих чинів польського війська землею [103, 62–67]. Перший закон передбачав порядок формування державного земельного запасу для потреб реформи в східних воєводствах, а другий, по суті, започатковував колонізацію західноукраїнських земель польськими військовими та цивільними осадниками. Таким чином, ще одним напрямом аграрної реформи в Польщі стала польська осадницька колонізація. Вона мала на меті послабити земельний дефіцит на власне польських землях, однією з причин якого було аграрне перенаселення Польщі. На 1921 р. у всій Польщі в сільському господарстві було зайнято 73,8 % населення, на Волині – 88,6 %. На 1 км² площі припадало 70 осіб, із них 52,1, або 74,4 % – сільських жителів [186, 51]. Земельний дефіцит особливо відчувався в центральних районах Польщі, де аграрне перенаселення було більшим, ніж на Волині.

Значною мірою це пояснюється тим, що на той час не було активного відтоку сільського населення в міста. Цей відтік можливий лише при певній структурі економічної системи, при якій активно розвивалися б промисли, ремесла, промисловість, торгівля і т. п., чого в Польській державі не було. Частково перенаселення було викликане ментальністю сільських трудівників, які трималися за мізерні наділи, вважаючи себе незалежними від обставин, мовляв, шматок землі не дасть загинути від голоду. Можливо, у чомусь вони мали рацію, бо з власного досвіду бачили, що у воєнне лихоліття в селі люди легше переживали скруту.

Закони про осадництво не випадково вийшли під час польсько-радянської війни. Обіцяючи землю на сході тим, хто за неї воює, ці закони мали посилити бойовий дух польської армії. Але знову ж таки, в умовах війни польський уряд приділяв значно більше уваги зовнішньополітичним проблемам, ніж внутрішньоекономічним.

До вирішення земельного питання спонукали також численні виступи селянства. Влітку 1921 р. мали місце сутички селян із представниками влади в Луцькому, Горохівському та інших повітах [1, арк. 56]. Певною мірою цьому сприяла більшовицька агітація, про що зазначав у своєму звіті комендант поліції Волинської округи [1, арк. 12].

Не менш активним був селянський рух і в 1922 р. Відомий політичний діяч Польщі В. Грабський повідомляв у сеймі, що в 1922 р. на західних українських та білоруських землях зафіксовано 873 виступи проти польських властей [278, 42].

Під впливом цих подій радикалізуються настрої лівих політичних сил, загострюється боротьба навколо земельного питання в польському сеймі. Так, Комуністична партія Польщі (КПП) наполягала на відчуженні поміщицьких земель і безкоштовному наділенні ними збіднілого селянства. Зокрема, в резолюції II з'їзду КПП (12 вересня – 2 жовтня 1923 р.) зазначалося, що вся земля – поміщицька, церковна, монастирська – має бути відчужена без викупу, разом із живим і мертвим інвентарем, і передана в

розпорядження сільських рад, до складу яких входять всі селяни (крім сільських багатіїв), фільваркові робітники і т. п. [278, 52].

Близькою до КПП була позиція Незалежної селянської партії (НСП), що була утворена в 1924 р. Представники НСП вважали за потрібне обмежити розміри поміщицьких маєтків до 180 га, а надлишок землі вилучити без відшкодування і розділити безкоштовно між малоземельними і безземельними селянами. Подібні позиції відстоювали Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз», Білоруська селянсько-робітничка «Громада». Гасло «Земля селянам без викупу» підтримали окремі західноукраїнські партії, зокрема Українська радикальна партія та Українська партія соціалістів-революціонерів. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) на своєму з'їзді у липні 1925 р. також переглянуло свою позицію в аграрному питанні і висловилося за перехід земель великих землевласників у приватну власність насамперед безземельних і малоземельних селян без викупу [277, 165].

Націонал-демократи (ендеки), «П'яст» і «Визволення» виступали за обмеження поміщицького землеволодіння, вилучення надлишків землі за певну компенсацію і наступний продаж цих земель малоземельним і безземельним селянам. Розбіжності в їх позиціях стосувалися здебільшого максимуму землеволодіння і міри винагороди за вилучені землі.

Ці політичні сили через свої фракції та угруповання в сеймі намагалися добитися прийняття вищим законодавчим органом їхнього проекту земельної реформи. Водночас політики, економісти, фахівці в галузі сільського господарства вивчали господарсько-економічний аспект аграрної проблеми: як реформувати сільське господарство, не зменшивши обсягів сільськогосподарського виробництва, як удосконалити систему землекористування; працювали над економічним обґрунтуванням оптимальних розмірів селянських господарств.

Аналіз розвитку сільського господарства Польщі показав, що більш інтенсивно воно розвивається на тих землях, які раніше входили до складу

Австрії і Пруссії. Тут було раціональнішим землекористування (значною мірою ліквідовано черезсмужжя і сервітути), високопродуктивні селянські господарства площею понад 20 га займали 43 % поверхні меншої власності, середнє селянське господарство становило 5,4 га [494, 16–17]. На всій іншій території держави були значно поширені черезсмужжя і вузькосмужжя, чимало земель та угідь були в спільному користуванні селян і поміщиків. Тому, крім перерозподілу землі серед різних категорій власності, потрібно було раціоналізувати систему землекористування. У зв'язку з цим 31 липня 1923 р. виходить урядова постанова про комасацію, яка регламентувала порядок ліквідації черезсмужжя [428, 18].

В умовах внутрішньополітичних криз, складних економічних проблем, пов'язаних із післявоєнною відбудовою народного господарства, реформування аграрної системи відбувалося повільно. Основна маса безземельного і малоземельного селянства, як і раніше, потерпала від земельного дефіциту і нестатків. Боротьба між різними партіями і фракціями в сеймі досягнула апогею влітку 1925 р. У червні фракції КРПП, Національної селянської партії і «Громади» – білоруської селянсько-робітничої партії – внесли до сейму спільний проект земельного закону. Проект передбачав становлення максимуму землеволодіння в розмірі 30 га, вилучення надлишків землі без винагороди і безплатне надання її безземельним та малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам. Важливим моментом у цьому проекті було те, що він передбачав припинення польської колонізації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Однак 15 липня 1925 р. сейм більшістю голосів відхилив цей проект. 20 серпня 1925 р. було ухвалено закон «Про виконання земельної реформи» [176, 2–18]. Цей закон набрав чинності з 28 грудня 1925 р., ставши основоположним державно-правовим актом для реформування аграрної системи.

З цього часу сільське господарство Волинського воєводства стає об'єктом реформування. Ця реформа мала важливе значення для Волині,

адже основою економіки краю було сільське господарство, у якому була зайнята переважна більшість населення (1 164 939 осіб, або 81 % загальної кількості). Під сільське господарство використовувалося 2 474 141 га ґрунтів та угідь, на яких утворилося 227 636 господарств [186, 109].

Однак, окрім обставин суспільно-політичного характеру, аграрна реформа в II Речі Посполитій була продиктована економічними чинниками. У процесі реформування сільського господарства ставилося завдання його модернізувати й подолати відставання від економічно розвинених країн. Наприклад, у 1901–1913 рр. урожайність зернових культур у Польщі становила лише 11,5 центнерів з гектара, у той час, як у Франції цей показник досягнув 13,1; в Австрії – 13,6; в Англії – 19,4; у Німеччині – 20,5; у Данії – 22,7 ц/га. Збір картоплі з гектара становив 103 центнери (у Бельгії – 186,4; в Англії – 156,4), цукрових буряків – 245 ц (в Італії – 333,5; Німеччині – 299,5 ц/га) [183, 91].

Причини відставання значною мірою були зумовлені недоліками системи землеволодіння й землекористування, яка дісталася Польщі у спадок. Характеризуючи ситуацію у цій сфері, відомий спеціаліст із питань аграрних відносин професор В. Яворський визначив її як повний хаос: брак документів на володіння ґрунтами, черезсмужжя, неліквідовані сервітути, високий відсоток малоземельних господарств, збільшення маси сільського пролетаріату, низький культурний рівень села, примітивні способи господарювання, слабо організована сільська торгівля, брак кредитів, недостатній вплив населення в промисловість [500, 21–22].

Справді, однією із соціально-економічних передумов реформування аграрного устрою у самій Польщі і на приєднаних у 1921 р. територіях була потреба перерозподілу землі між сільськогосподарськими виробниками. Це зумовлювалося тим, що, з одного боку, значна частина селянських господарств відчувала дефіцит землі, а з іншого – в незначній кількості поміщицьких господарств зосередилося близько половини всієї землі. Особливо це проявилось на території Волині. Станом на 1921 р. розподіл

землі між різними групами господарств Польщі і Волинського воєводства виглядав так [186, 106; 109] (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

Структура господарств за величиною земельного наділу на 1921 р.

Величина господарств, га	ПОЛЬЩА			ВОЛИНЬ		
	кількість господарств	площа		кількість господарств	площа	
		га	%		га	%
1	2	3	4	5	6	7
0 – 0,5	333 895	98 931	0,30	8 288	2 377	0,10
0,5 – 1	271 986	208 444	0,70	5 244	4 033	0,20
1 – 2	502 913	768 235	2,50	18 758	28 312	1,10
2 – 3	379 437	962 122	3,20	266 29	67 599	2,70
3 – 4	345 790	1 222 152	4,00	30 566	107 534	4,40
4 – 5	276 624	1 248 268	4,10	28 462	129 225	5,20
5 – 10	733 256	5 156 848	17,00	76 399	547 294	22,10
10 – 20	311 529	4 190 220	13,80	26 652	355 724	14,40
20 – 50	67 436	2 141 374	7,10	4 518	123 877	5,00
50 – 100	11 163	754 880	2,50	513	34 315	1,40
понад 100	18 916	13 589 177	44,80	1 107	1 073 851	43,40
Всього	3 252 945	30 340 651	100,00	227 136	2 474 141	100,00

Підрахунки, зроблені на основі наведених вище даних, свідчать, що в Польщі 30 079 господарств із розмірами земельних ділянок понад 50 га зосередили у своїх руках 47,3 % землі, у той час як 2 110 645 господарств до 5 га – 14,6 % землі. У Волинському воєводстві це співвідношення виглядало таким чином: 1620 господарств величиною понад 50 га зосередили 44,8 % землі, 339 080 господарств до 5 га – 13,7 % землі. Загалом у державі господарства до 5 га становили 65,3 % усіх господарств площею до 50 га і займали 28,2 % їхньої поверхні [428, 6–7].

Потрібно було визначити мінімальну площу наділу, при якій би в цих економічних умовах господар міг забезпечити собі і своїй сім'ї належні умови проживання і при тому сплачувати встановлені державою податки. За

оптимальну мінімальну норму наділу брали ділянка площею 5 га. Це значить, у ході реформи потрібно було вишукати землю, аби доповнити малоземельні господарства до 5 га.

Дані про стан господарств величиною до 5 га у Польщі на 1921 р. наведено у таблиці 3.1.2.

Таблиця 3.1.2

Кількість господарств величиною до 5 га на 1921 р.

Розмір господарства, га	Кількість господарств	Зайнята площа	Потрібно для доповнення до 5 га
1	2	3	4
до 0,5	333754	98874,70	1568995,20
0,5 – 1	271673	208332,80	1150032,60
1 – 2	502705	767949,00	1745576,00
2 – 3	379354	961934,00	934836,00
3 – 4	345719	1221904,50	506690,50
4 – 5	276562	1248007,60	134802,40
Всього	2109767	4507002,60	6040932,70

На підставі цих даних можна зробити висновок, що земельний дефіцит у Польщі становив 60 409 324 га. Ліквідувати цей дефіцит можна було лише за рахунок поміщицького землеволодіння. Лишалось тільки визначити, на яких засадах це зробити.

Слід зауважити, що причиною земельного дефіциту було також аграрне перенаселення Польщі. Гостріше земельний дефіцит відчувався в центральних районах Польщі, де аграрне перенаселення було більшим, ніж на Волині. У цій ситуації, аби послабити напруження в аграрному секторі власне Польщі, паралельно з реорганізацією земельного устрою польський уряд розпочинає переселення польських колоністів на західноукраїнські землі.

Однією з передумов проведення аграрної реформи в Польщі була недосконалість системи землекористування, зокрема наявність черезсмужжя і вузькосмужжя в малих і великих господарствах, що особливо було характерним для Волині. Нерідко земельні володіння власників склалися з кількох, а іноді й з кільканадцяти ділянок, розміщених на значній відстані від помешкання й одна від одної. Часто, маючи ширину 1–2 метри, ці ділянки простягалися на кілометр, а іноді й більше. Це не давало змоги раціонально господарювати, застосовувати сільськогосподарську техніку та більш продуктивні методи обробітку землі, потребувало додаткових затрат на ведення господарства. Якщо на кінець 1921 р. з усіх господарств розміром до 50 га у Польщі черезсмужжя було характерним для 46,8 % господарств, то у Волинському воєводстві ця частка становила 59,2 % [189, 443].

Як уже зазначалося в попередньому розділі, ще до початку Першої світової війни на Волині було зроблено спробу вдосконалити систему землеволодіння і землекористування під час столипінської аграрної реформи. Вона передбачала створення відрубних та хутірських господарств через об'єднання всіх ділянок, що належали одному господарству, в один земельний наділ. Але вагомих результатів ця акція не мала і на час входження волинських земель до складу Польщі черезсмужжя було характерним для переважної більшості господарств. Про це свідчать такі дані [24, арк. 55] (див. табл. 3.1.3).

Таблиця 3.1.3

Кількість господарств, охоплених черезсмужжям, на Волині перед Першою світовою війною

Повіти	Охоплено черезсмужжям перед війною		Ліквідовано черезсмужжя перед війною	
	Сіл	господарств	сіл	господарств
1	2	3	4	5

Ковельський	267	48 799	47	4 766
Луцький	263	39 381	54	4 989
Дубенський	265	38 393	32	2 400
Кременецький	222	49 256	4	230
Сарненський	134	18 073	3	726
Любомльський	119	19 176	1	63
Ровенський	210	41 647	14	3 287
Костопільський	138	20 855	6	609
Володимирський	172	27 297	27	3 933
Горохівський	141	25 679	31	3 961
Здолбунівський	110	22 244	20	2 886
Всього	2 041	350 800	239	27 850

Загальна площа роздроблених господарств перед війною становила 1 938 775 га, черезсмузжя було ліквідовано лише на площі 193 778 га [24, арк. 55].

За підрахунками автора, з 226 060 господарств площею до 50 га, 133 928 господарств мали ґрунти в розроблених ділянках, причому з двох ділянок склалися 11 975 (8,9 %) господарств, із трьох – 23 367 (17,5 %), із чотирьох – 16 725 (12,5 %). Найбільша кількість господарств складалася з 6–10 ділянок – 43 443 (32,4 %). Були й такі господарства, які мали понад 20 ділянок (2 969, або 2,2 % усіх господарств площею до 50 га [189, 443–444]).

Перебудова системи землекористування була неможлива без ліквідації різного роду спільної власності на землі й угіддя та сервітутів – права селян та поміщиків на спільне користування лісами, пасовищами, сіножатями і т. п. Вони також лишилися у спадок від столипінської реформи. Площі, що перебували у спільному користуванні, часто були в занедбаному стані, бо не було конкретних власників, які б дбали про підвищення продуктивності цих земель, раціональне їх використання. Плановані зміни в землекористуванні були практично неможливі без попередньої ліквідації сервітутів. Так, у

Волинському воєводстві в спільному користуванні 896 громад (89 655 господарств) перебувало 162 215 га ґрунтів та угідь [186, 128]. Подальше утвердження капіталістичних відносин на селі потребувало усунути залишки застарілих елементів землекористування, і ліквідація сервітутів була одним із напрямів земельної реформи.

Отже, необхідність аграрної реформи в II Речі Посполитій і її регіонах, зокрема й на Волині, була зумовлена такими чинниками:

– потребою відбудови зруйнованого війною сільського господарства і на цій основі відродження економіки в цілому, вирішення продовольчої проблеми;

– необхідністю вирішення земельного питання. У цій сфері потрібно було здійснити реорганізацію системи землеволодіння для подолання земельного дефіциту й послаблення соціального напруження в аграрному секторі. Розорена й пограбована у воєнне лихоліття основна маса селянства й далі терпіла жорстокий земельний голод і щоденні злидні. Вона становила для держави вибухонебезпечний матеріал, тому зволікання з реформою могло мати фатальні наслідки;

– тодішня система землекористування мала численні вади і феодально-кріпосницькі пережитки. Очевидною була потреба ліквідації таких її елементів, як черезсмужжя і вузькосмужжя, сервітути, що заважали раціональному веденню господарства;

– аграрний сектор Польщі за економічними показниками значно відставав від передових європейських країн. З огляду на це, основні напрями аграрної реформи польського уряду мали забезпечити піднесення ефективності та загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, культури господарювання і в державі загалом, і в її окремих регіонах;

– аграрна реформа та її реалізація на Волині мала сприяти інтеграції сільського господарства краю в господарсько-економічну систему Польщі,

стати одним із засобів економічного й політичного підпорядкування західноукраїнських земель Польській державі.

3.2. Реорганізація аграрного устрою Волинського воєводства під час реформи

Проведення польською владою аграрної реформи на Волині мало важливе значення, адже сільське господарство було провідною галуззю економіки краю, у якій була зайнята переважна більшість населення. За родом занять населення воєводства поділялося так [14, арк. 27]:

сільське господарство	– 1 164 939 осіб, або 81 %;
промисловість	– 104 107 осіб, або 7,2 %;
торгівля	– 82 556 осіб, або 5,7 %;
інші галузі	– 86 305 осіб, або 6,1 %.

Під сільське господарство використовувалося 2 474 141 га ґрунтів та угідь, на яких утворилось 227 636 господарств [186, 109]. За сільськогосподарською спеціалізацією переважали рільничі та рільничо-лісові господарства; за формою власності – приватні володіння – 2 237 668 га (90,4 %). Державні ґрунти становили 199 037 га (8,1 %), службові – 37 436 га (1,5 %) [186, 123]. Спільні володіння у Волинському воєводстві становили 162 215 га у 89 655 господарствах. З усіх сільськогосподарських площ (247 414 га) орні ґрунти становили 118 380 га (47,8 %), луки – 309 737 га (12,5 %), пасовища – 64 148 га (2,6 %), сади і городи – 62 852 га (2,5 %), ліси – 639 778 га (25,9 %), води і торфовища – 16 693 га (0,7 %), невжитки – 155 289 га (6,3 %). Під забудовами і дорогами було зайнято 41 883 га (1,7 %) [186, 109].

Як зазначалося вище, курс на аграрну реформу в II Речі Посполитій було проголошено в 1919 р. Однак на початку 1920 р. вона впроваджувалася

повільними темпами. Так, у 1919–1924 рр. на Волині було розparcelьовано лише 503 маєтки на площі 50 485 га (приватним способом – 21 415 га, через посередництво уповноважених організацій – 19 936 га, державна парцеляція – 9 059 га). З розparcelьованої землі було утворено 11 192 ділянки, із них 2 935 ділянок надано безземельним, 6 160 ділянок – малоземельним, 1 625 ділянок – повноземельним і 339 ділянок виділено для несільськогосподарського призначення [186, 136–136].

Такий стан справ мало що змінював в аграрному секторі. Становище збіднілого селянства залишалося важким, що викликало відповідну реакцію. 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву «Про виконання аграрної реформи». Цей акт став основоположним документом для подальшого здійснення перетворень в аграрному секторі. А до 1939 р. вийшло ще близько 100 наказів та розпоряджень, що конкретизували та доповнювали окремі положення основного закону [502, 182].

У ст. 1 Закону «Про виконання аграрної реформи» було зазначено, що аграрний устрій в Польщі опиратиметься на сильні, здорові й високопродуктивні господарства різного типу та величини, які базуватимуться на приватній власності [176, 2].

Згідно з цим документом запровадження нового аграрного устрою передбачало:

- створення нових самостійних господарств;
- збільшення наявних малоземельних господарств до розмірів самостійних;
- створення дрібних господарств для виробництва городньо-овочевої продукції;
- створення приміських земельних ділянок для потреб робітників, службовців, інших категорій працівників міст і промислових центрів;
- забезпечення відповідних умов для розвитку системи сільськогосподарських шкіл і осередків землеробської культури [176, 2].

Отже, реформування сільського господарства мало здійснюватися на засадах приватної власності на землю та інші засоби виробництва, самостійності господарств та різноманітності їхніх типів і розмірів.

Наступні статті регламентували порядок і принципи створення земельного запасу та його використання. Він мав формуватися переважно за рахунок обмеження великого поміщицького землеволодіння, себто через обмеження максимальної норми земельної власності. Для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, сільськогосподарських – 80 га, а в східних воєводствах, зокрема Волинському, ця норма сягала 300 га. До цих норм не враховували дороги, площі під забудівлями, сади, певні категорії лісів та водойм [176, 3]. Земельні володіння понад норму, церковні, державні землі, нерентабельні господарства підлягали парцеляції.

Від парцеляції звільнялися високопродуктивні господарства, що мали певну спеціалізацію (насінництво, тваринництво, кормовиробництво і т. п.), лісові масиви, де велося промислове господарство. Землевласники мали право на більше землеволодіння, якщо вирощували технічні культури (під картоплю – 350 га, під цукровою буряк – 700 га).

Щорічний парцеляційний фонд було встановлено в розмірі 200 тис. га щорічно. Якщо річний план парцеляції не виконувався, то нерозпарцельовані землі вносили до плану наступного року поза обов'язковими 200 тис. га. Щороку до 10 січня Рада міністрів за поданням Міністерства аграрної реформи затверджувала план парцеляції на наступний рік. Цей план мав бути оголошений не пізніше 31 січня [176, 4–5].

Закон передбачав, що надлишок землі в приватних володіннях підлягає обов'язковому викупу. Землевласник зобов'язаний був подати декларацію з описом усіх володінь на території держави. Він сам мав право визначити, які ґрунти з його володіння можна вилучити, а які залишити. За вилучені землі держава встановлювала певну плату. Якщо попередній закон від 15 липня 1920 р. передбачав примусовий викуп землі за половину її

ринкової вартості, то за законом від 28 грудня 1925 р. розмір оплати визначала окружна земельна комісія. Передбачався також механізм оплати, за яким власник частину грошей отримував готівкою, а решту плати розбивали на дві частини – рати. Першу рату сплачували цінними паперами в розмірі 100 % капіталізованої земельної ренти, другу – не менше 70 %. Розмір готівкових виплат і виплат по ратах залежав від розміру володіння [176, 8–9]. При купівлі земельних ділянок надавалася фінансова допомога. Для покупців різних категорій було встановлено мінімальний граничний розмір початкової оплати, а на решту суми видавався кредит. Зокрема, початкова сума оплати встановлювалася для безземельних – 5 %, для малоземельних – 10 %, для інших категорій – 25 % вартості ділянки. Для перших двох категорій сума, що залишилась до оплати, могла бути покредитована на термін до 41 року. Третій категорії надавався кредит на 20 років. Річна кредитна ставка не мала перевищувати 6 % [176, 16]. Фінансово слабким господарствам та пільговим категоріям покупців парцел передбачалися пільгові кредити зі спеціального фонду, які могли видаватися готівкою терміном на 15 років.

Щодо розміру земельної ділянки, то закон передбачав таке: обсяг новостворених господарств чи розмір, до якого може бути збільшене господарство, не повинен перевищувати 20 га; обсяг господарства для виробництва городньо-овочевої продукції мав бути не більшим 5 га; розмір ремісничої ділянки – не більше 2 га; обсяг ділянки для робітників чи службовців у приміських зонах та промислових центрах – до 1 га [176, 12].

Закон від 28 грудня 1925 р. визначив способи та механізм проведення парцеляції. Державна парцеляція відбувалася через місцеві земельні управління та сільськогосподарський банк. Уряд також надавав право участі в цій акції посередницьким організаціям та спілкам. Приватну парцеляцію здійснювали самі землевласники під контролем місцевих органів.

Слід зауважити, що в тексті закону була низка суттєвих упущень, які впливали на окремі важливі моменти, пов'язані з парцеляцією. Для

прикладу, не було подано визначення «самостійного», «дрібного» та «карлуватого» господарств, а це впливало на умови отримання кредиту, на розмір додаткового наділу, який міг бути придбаний у ході парцеляції. У тексті згадано «господарства високого рівня «упромисловлення», «інтенсивні», «насіницькі», «відгодівельні» господарства, але, знову ж таки, визначення їм не дається. Це могло допустити їх вільне трактування і довільне визначення максимуму землеволодіння. Закон також не передбачав механізму для неподільності господарств, що знову вело до утворення великої кількості дрібних господарств.

Загалом закон «Про виконання аграрної реформи» визначив основні засади розвитку сільського господарства в державі. Обмеження великого земельного володіння, формування земельного ринку, утворення різного типу та величини господарств, які б ґрунтувалися на приватній власності на землю, створювали об'єктивні передумови для капіталістичної еволюції села. Волинь як складова частина Польщі теж стала об'єктом аграрного переустрою.

За приблизними даними на 1920 р., у Волинському воєводстві велика земельна власність (маєтки понад 50 га) становила 1 115 565 га [21, арк. 3] і значна частина цих земель підлягала парцеляції. 9 січня 1926 р. Рада міністрів видала розпорядження у справі примусової парцеляції деяких маєтків. У ньому був список 266 маєтків із 50 000 га землі, що підлягали парцеляції, у т. ч. 10 000 га на Холмщині, Волині і Поліссі. На Волині в категорію цих маєтків входили землі п. Дудинського (300 га), п. Радзивіла (700 га) у Луцькому повіті, п. Ледоховської (500 га) у Горохівському повіті та ін. [240].

Проте слід зауважити, що примусову парцеляцію проводили дуже рідко, у більшості випадків вона мала добровільний характер. Парцеляція на Волині здійснювалась трьома основними способами: урядова парцеляція, приватна і через посередництво Державного сільськогосподарського банку. Крім того, на західноукраїнських землях діяло багато різних організацій,

спілок, що теж займалися парцеляцією землі, зокрема парцеляційні товариства «Земля», «Доля», «Польська глеба», Польське бюро парцеляційне, Народна парцеляційна спілка та ін.

Ці товариства більш активно діяли в Східній Галичині, однак і там охочих скористатися послугами посередників ставало все менше й менше, бо посередницькі послуги потребували додаткових затрат. Якщо проаналізувати ці три способи здійснення парцеляції, то на Волині більше землі було розпарцельовано приватним способом. Для прикладу можна порівняти, як проходила приватна й урядова парцеляція в 1922–1929 рр. [3, арк. 25] (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

Хід парцеляції у Волинському воєводстві в 1922–1929 рр.

Рік проведення	Урядова парцеляція (га)	Приватна парцеляція (га)
1922 р.	172	22 902
1923 р.	5 997	21 181
1924 р.	2 495	13 921
1925 р.	1 967	6 251
1926 р.	1 864	14 834
1927 р.	4 963	14 961
1928 р.	7 104	22 509
1929 р.	2 830	10 971
Всього	27 392	127 530

Як бачимо, урядова парцеляція становила близько 22 % загального обсягу розпарцельованих державою і приватним способом земель. Це пояснювалося значною мірою тим, що при державній парцеляції поміщики зазнавали певних збитків, які передбачав механізм нарахування оплати за землю згідно із законом від 28 грудня 1925 р. Крім того, при приватній парцеляції власники землі могли домовлятися з покупцями про ціни, про

терміни та форми оплати. Найбільш активно проходила парцеляція у 1922–1923 рр., а в 1924–1925 рр. спостерігається її спад. Це пояснювалося, передусім, проведенням у цей період грошової реформи й забезпеченням сталої валюти. Зрозуміла річ, що спочатку грошова реформа викликала сумнів у землевласників і до встановлення відносно стабільності фінансової системи вони припинили продаж землі. З 1926 р. спостерігається тенденція до збільшення площі виставлених на продаж земель.

Слід зауважити, що процес парцеляції проходив у надзвичайно складних умовах. Нечіткість законодавства з окремих питань, зокрема положень, що регламентували кількість та якість землі при парцеляції, створювало об'єктивні умови для вільного трактування цих положень чиновниками, сприяло спекуляції земельними наділами на місцях. Через те, що переважала приватна парцеляція, найбідніші селяни не могли придбати землі, оскільки поміщики продавали свою землю передусім тим, хто міг відразу за неї заплатити.

Часто земель, призначених під парцеляцію, не вистачало для поповнення дрібних селянських наділів, про що свідчать численні архівні документи. Наприклад, під час парцеляції земель Усицько-Шепельської парафії від безземельних та малоземельних господарств надійшло 68 заяв (дев'ять – від безземельних, 59 – від малоземельних). При складанні парцеляційного проекту земельні ділянки надали лише трьом безземельним і 36 малоземельним господарствам [7, арк. 8, 9]. Траплялося, що при наділенні землею її отримували господарства з більшим достатком, а безземельним та малоземельним відмовляли, про що свідчать скарги селян с. Лища Піддубцівської гміни [12, арк. 8].

Слід зазначити, що водночас із парцелюванням земель у Волинському воєводстві відбувався процес утворення господарств польських колоністів-осадників. І часто траплялось так, що кращі землі, які підлягали розподілу, державні урядовці віддавали осадникам. Наприклад, у с. Тростянці Рожищенської гміни Луцького повіту селяни мали у власності (на підставі

акта 1864 р.) 564 десятини випасу. Восени 1922 р. при парцеляції земельний комітет у Луцьку передав ці землі польським осадникам, залишивши селянам тільки 100 десятин. У с. Левківцях Кременецького повіту в цьому ж році повітовий земельний комісар відібрав у громади 64 десятини випасу й віддав під осадництво. У с. Залав'ї Любомльського повіту розпарцельовані церковні землі віддано переважно урядовцям, а прохання селян відхилені. У селах Запіллі та Городньому Любомльського повіту парцеляція теж пройшла на користь польських осадників, а інтереси місцевого населення були проігноровані [428, 16].

Попри застереження закону щодо спекуляції землею [177, 15–16] траплялись випадки, коли навіть політичні чи урядові діячі брали участь у сумнівних, з погляду закону, операціях, пов'язаних із парцеляцією. Наприклад, маєток Ружин у Ковельському повіті площею 2 тис. га придбали п'ять депутатів із «П'ясту» і розпарцельовали його за спекулятивною ціною між польськими селянами [279, 21].

Незважаючи на всі складності, реформа започаткувала перехід землі у приватну власність для різних категорій селян. Так, 24 червня 1924 р. видано закон, який регулював право власності на землю колишніх чиншовиків, довголітніх орендарів і так званих «вільних людей». Якщо ці категорії селян не мали змоги сплатити відразу оціночну вартість землі, то Сільськогосподарський банк міг надати кредит на 12 років під 6 % річних.

Від 1929 р. на Волині спостерігається сповільнення темпів парцеляції. Це було викликано тим, що процес військового осадництва теж почав іти на спад, більшість родючих земель, що підлягали парцелюванню, були розкуплені, багато землевласників почали вести інтенсивне господарство й перейшли до тієї категорії власників, яких парцеляція не стосувалася. Крім того, на Волині для парцеляції було визначено багато земель, які потребували додаткового впорядкування (меліорації тощо). Так, на 1 січня 1938 р. землі в приватних маєтках, які підлягали обов'язковій парцеляції, становили приблизно 90 880 га. З них лише 12 550 га можна було

розparcelювати одразу, а решту склали болота, невжиткові ґрунти, ґрунти, які потребували з'ясування права власності [21, арк. 3]. Потік цивільних колоністів також значно зменшився, особливо від середини 30-х років, коли польський уряд припинив переселення з Польщі незаможних селян.

Загалом у Волинському воєводстві упродовж 1930–1938 рр. було розparcelювано близько 180 тис. га землі. Щодо кількісних показників та використання parcelюваних земель у 1921–1938 рр. можна навести такі дані [21, арк. 4] (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Parcelювання землі у Волинському воєводстві в 1921-1938 рр.

Parcelювання	Всього розparcelювано га	Розparcelювано на такі цілі						На інші цілі га
		Утворено самостійних господарств		Утворено ремісничих, робітничих та ін. господарств		Доповнено малоземельн. господарств		
		к-ть	площа, га	к-ть	площа, га	к-ть	площа, га	
Урядова	47 426	2 729	15 811	2 350	1 499,8	18 250	26 662	23 599
Приватна	207 224	13 281	122 033	931	781,8	40 454	84 015	394,4
Через Рільничий банк	21 353	1 504	13 411	258	385,9	2 596	7 175,8	379,5
Під військово-осадництво	56882	3563	56822	—	—	—	—	—
Усього	332 884	21 077	208 077	3 539	2 667,5	61 300	117 852	24 373

Упродовж 1921–1938 рр. з усієї розparcelюваної землі на утворення самостійних господарств використано 62,5 %, для господарств ремісничих,

будівельних і т. п. – 0,8 %, для поповнення малоземельних господарств – 35,4 %, на інші цілі – 1,3 %. Проведення парцеляції започаткувало процес перерозподілу земельної власності між різними категоріями господарств. На Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. Якщо в 1921 р. орні ґрунти в поміщицьких володіннях становили 21 %, або близько 1/5 частини всіх цих господарств, то в 1936 р. – 1/12 частину. З розпарцельованих поміщицьких земель за цей період утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств [503, 32].

Одним із напрямів перебудови земельного устрою на Волині в ході реалізації реформи стали землевпорядні роботи, зокрема комасація ґрунтів – об'єднання розрізнених земельних ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ. Її початок поклала урядова постанова від 31 липня 1923 р. про комасацію земель. На Волині комасацію започатковано 1924 р., а планомірного й поступального характеру вона набула з 1926 р. [21, арк. 7].

Як відомо, система землеволодіння й землекористування, що існувала тут до часу проведення реформи, була регламентована законодавством царської Росії. Це законодавство спиралося на положення реформи 1861 р. і нормативні акти, які стосувались цієї місцевості. За ними селяни отримували землю у спадкове й безстрокове володіння за викуп. Волинські селяни отримали наділи від 11,8 до 15,4 десятин на двір [402, 37]. Ці наділи склалися з кількох, а іноді й кільканадцяти ділянок, що ускладнювало користування землею. На початку ХХ ст. царський уряд зробив спробу вдосконалення системи землекористування. Зокрема столипінська аграрна реформа передбачала зведення всіх селянських наділів в одну площу й організацію хутірських та відрубних господарств. Проте реформа не була реалізована в повному обсязі. Урядові звіти свідчать, що в період від 1905-го до 1915 р. у Волинській губернії виділилося на хутори й відруби лише 11,1 % усіх селянських дворів [402, 51]. Решта селянських дворів мали

розпорошені наділи. Для прикладу можна взяти селянські господарства села Пулганова (нині с. Промінь Луцького району Волинської області), власники яких подали заяву до повітової управи з проханням скомасувати їх наділи [10, арк. 4].

Прізвище та ім'я	Площа наділу, га	Кількість ділянок
Олексюк Протас	3,70	14
Дармовіс Іван	27,60	27
Захарчук Данило	6,60	9
Загаюк Оліян	7,60	12
Дармовіс Степан	4,50	7
Дармовіс Микита	13,80	18
Ковальчук Олександр	6,70	10
Олексюк Ілля	12,30	18
Ковальчук Іван	5,20	9

Крім того, що ділянок було багато і в різних місцях, вони часто були незручними в користуванні, бо, маючи ширину кілька метрів, простягалися на кілометр і більше. За даними статистики, у Волинському воєводстві 40 % селянських господарств мали земельні ділянки завдовжки понад 1 км, а завширшки до 2-х м, хоча траплялися й такі ділянки, довжина яких перевищувала 2 км, а ширина становила 1 м [279, 36]. Отже, роздробленість наділів, черезсмужжя і вузькосмужжя були типовими явищами. Вони утруднювали користування землею, потребували додаткового часу й додаткових зусиль для її обробітку.

Європейський та й власний досвід хутірського господарювання, започаткований на Волині під час столипінської аграрної реформи, переконливо доводив його перевагу:

– по-перше, зведення всіх ділянок в одну площу робить господаря незалежним від громади, дає йому можливість раціонально організувати

господарство (планування сівозмін, визначення розміру площ під різні культури);

– по-друге, господарі отримали змогу запроваджувати спеціальні культури, закладати овочеві ділянки, хмелярні тощо;

– по-третє, хутірська система створює зручність в обробітку землі (наприклад, можливість поперечної оранки), наближає ділянку до житла, що дає змогу заощаджувати час і фізичну працю в господарстві, застосувати нову сільськогосподарську техніку й новітні агротехнічні заходи.

Таким чином, комасація земель мала на меті вдосконалити систему землекористування, зробити її більш раціональною, зручною, що, у свою чергу, мало позитивно вплинути на піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Ось який відгук отримала ця акція в тогочасній пресі: «Головною болячкою селянських господарств є роздроблене ґрунтів. Сільське господарство складається звичайно з кількох або кільканадцяти парцель. Се недомаганє земельного устрою унеможливує проведення в життє раціональної управи землі. Утрудненє знавоженє ґрунтів, приміненє рільничих машин, як моторових плугів, сівалок, жниварок і т.д. Сему лихові має зарадити комасація, або лучба роздроблєних земельних парцель в одну цілість» [238].

Для сільськогосподарських виробників новий землеустрій мав стати передумовою для піднесення продуктивності їхніх господарств, а значить їх прибутковості. Крім того, у ході комасації малоземельні, або, як їх ще називали, «карлуваті», господарства діставали можливість поповнити свої земельні ресурси. Для прикладу, у с. Лаврові Полонківської гміни Луцького повіту було взято на облік 159 таких господарств, 37 із них мали наділи менше одного гектара [9, арк. 9–11]. Проект комасації передбачав збільшення всіх цих наділів до 4-х га. Для цього було відведено близько 300 га землі [9, арк. 13]. Комасаційний план с. Кунина Мізоцької гміни Здолбунівського повіту (у списку 143 господарства) свідчить, що багатьом малоземельним селянам при комасації також було дещо збільшено наділи.

Наприклад, наділ М. Терещука збільшився з 1,1 га до 1,8 га, Д. Влащука – з 3,5 до 5,1 га та ін. [90, арк. 19].

Згідно із законом від 31 липня 1923 р. комасація могла бути проведена тоді, коли ґрунти були роздроблені або коли їхня довжина перевищувала ширину у понад 15 разів. Могли бути й інші обставини, що давали підстави для участі в комасуванні земель. Їх вивчали на місцях уповноважені повітові управи і на цій підставі приймали рішення. Під час комасації кожне господарство отримувало ґрунти тієї ж вартості, що мало в користуванні до того часу, а коли вартість різнилася, то передбачалося відшкодування.

Водночас певні категорії ґрунтів не підлягали комасації, а саме: ліси, що входили до плану лісового господарства і де велася промислова розробка деревини; ґрунти, на яких велася промислова розробка каменю, вапняку, гіпсу, піску; ґрунти, на яких розміщувались підприємства гірничого чи гутного промислу; ґрунти, на яких були історичні та архітектурні пам'ятки, родинні гробниці і т. п.

Слід також зазначити, що комасація передбачала багато інших робіт, пов'язаних із землевпорядкуванням: ліквідація сервітутів, поділ общинних земель, випростання границь адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорацію, регуляція доріг сполучення та під'їзних доріг тощо.

Особливістю проведення комасаційних робіт у Волинському воєводстві було те, що в ході реорганізації землекористування потрібно було врегулювати питання, пов'язані зі встановленням кордону на підставі Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. Під час встановлення кордону деякі господарства прикордонних повітів – Кременецького, Здолбунівського, Рівненського, Костопільського і Сарненського – втратили частину земельних наділів, а в окремих випадках частина наділів господарств, які були в кордонах УСРР, залишилася в межах цих повітів. Наприклад, у Здолбунівському повіті 698 господарств при встановленні кордону втратили 729,52 га землі. У ході реформи ці втрати

відшкодовувалися. Водночас у межах повіту залишилося 500,6 га землі господарств, що перебували на території радянської України [89, арк. 19].

Для того, щоб об'єднати ділянки, селяни повинні були написати заяви до повітових управ. Згідно з чинним законодавством такі подання могли вносити селяни, котрі разом посідали не менше ніж 25 га землі в роздрібнених ділянках, що були в межах одного села. Тут постає питання щодо принципу добровільності при комасації ґрунтів. У деяких працях українських істориків стверджується, що вона мала примусовий характер [279, 141]. Проте, як свідчить аналіз архівних документів, ініціатива у цій справі мала виходити знизу. Для прикладу, протокол зібрання громади с. Лаврова Полонківської гміни Луцького повіту від 5 липня 1925 р. свідчить, що збори більшістю голосів (присутні на зборах 135 осіб, «за» – 132 голоси, «проти» – 3) постановили провести комасацію ґрунтів за якнайкоротший час. На зборах були присутні чехи Томашевський і Любомирський, які теж виявили бажання об'єднати свої наділи й отримати землі біля чеських поселень. Приймавши цю ухвалу, збори вибрали уповноважених осіб для проведення комасації [9, арк.1]. Про добровільність цієї акції свідчать і інші документи, зокрема заяви селян с. Смердина [11, арк. 1, 2], с. Ратнева [8, арк. 1, 2], с. Пулганова [10, арк. 1–3] Луцького повіту, у яких селяни звертаються до повітових староств із проханням скомасувати їхні ділянки. Далі ці заяви розглядалися, і земельний комісар або його представник виїжджав на місце й детально вивчав стан та розміщення ділянок. У присутності вїйта та представників громади складався протокол з детальним описом ґрунтів осіб, які подали клопотання про комасацію (як це відбувалось, наприклад, у с. Лаврові Полонківської гміни Луцького повіту) [9, арк. 7, 8].

На підставі цього обстеження складали проект комасації. Причому урядові постанови націлювали на те, аби при розробці загального комасаційного плану по можливості було враховано потреби і побажання всіх учасників проекту [20, арк. 16]. Цей план вносився на розгляд до

окружної земельної комісії. Після затвердження плану для кожного села чи громади призначалися вибори до ради учасників комасації, що мала здійснювати нагляд за роботами. У випадку, якщо окружна комісія відхиляла складений план, можна було звернутися до Головної земельної комісії у Варшаві.

За складання проекту й проведення всіх робіт, пов'язаних з комасацією, селяни-учасники мали внести певну плату. Оскільки підготовчі роботи велися тривалий час, то на весь цей період, від першого приїзду земельного комісара і до завершення робіт, селяни повинні були надати для технічного й наглядового персоналу помешкання з опаленням і світлом, приміщення під канцелярію з опаленням і світлом, підводи, обслугову (ст. 13 закону від 31 липня 1923 р.) [345, 77]. Усі витрати, пов'язані з цим, брали на себе учасники комасації пропорційно до розмірів земельних ділянок.

Крім того, за експертизу, комасаційний та при потребі меліораційний проекти і нагляд за усіма роботами встановлювалася грошова оплата в розрахунку на 1 га площі. Наприклад, за роботу землеміра потрібно було сплатити близько 20 злотих з гектара. Ця плата могла бути зменшена або збільшена за рішенням повітової земельної управи. Крім того, плата стягалася за оцінку земель, експертизу, меліоративні роботи та ін. Оплата розбивалась на три частини. Одна вносилася відразу, а дві інші розкладалися на два роки з терміном виплати в березні або в жовтні. Прикладом цього може послугувати справа з нарахування оплати за проведення комасаційних робіт у с. Ставечках Володимирського повіту [22, арк. 3].

До законодавства про комасацію упродовж 20–30-х років ХХ ст. вносилися певні зміни й доповнення. Що стосується оплати, то із середини 1935 р. її регламентувало розпорядження міністра сільського господарства і аграрних реформ від 6 червня 1935 р. Згідно з цим документом оплата за землевпорядні роботи на Волині становила від 15 до 23 злотих з га. Оплата розкладалася щонайбільше на п'ять річних рат. Передбачалося, що за поданням учасника комасації він може бути звільнений від оплати з

причини неможливості. У разі нещасного випадку виплата могла бути відстрочена на термін до двох років без нарахування відсотків. На підставі комасаційного закону, Податкової ординації від 15 березня 1934 р., Декрету президента Речі Посполитої від 4 листопада 1936 р. [345, 80] скомасовані ґрунти звільнялися від державного земельного податку на три роки. Слід зауважити, що податок за три роки міг бути більшим, ніж оплата за комасацію. Ті учасники проекту, які не мали грошей, щоб внести плату за технічні роботи, могли скористатися кредитом.

Попри значні вигоди для окремих селян запровадження нового землеустрою на практиці проходило з великими труднощами. Насамперед землевпорядникам було важко узгодити проект з усіма його учасниками й максимально врахувати їх побажання. Велика розпорошеність земельних ділянок, нечіткість їх меж, відсутність документів утруднювали складання проектів комасації. Часто після ознайомлення з проектом селяни зверталися зі скаргами у повітові староства. Так, наприклад, мешканці с. Пулганова Полонківської гміни Луцького повіту зверталися у повітові староства зі скаргами різного характеру: Л. Дорошук скаржився на те, що не отримав орної ділянки біля своїх будівель; Г. Бихнюк, Я. Пламетюк, О. Демчик, С. Литвинюк, С. Дармовіз та інші скаржилися, що отримали мало землі, І. Ліщук висловив претензію, що отримав гіршу орну землю, а сінокіс не в тому місці, яке собі вибрав [10, арк. 433]. А загалом зі 160 господарств, залучених до цього проекту, від понад 30 надійшли скарги з того чи іншого приводу. На кожну скаргу повітове староство дало відповідь, і більшість цих скарг із різних мотивів не було взято до уваги [10, арк. 435–439]. Часто причинами скарг ставало свавілля земельних урядників, які самовільно відбирали в одних селян кращі землі й віддавали їх іншим (очевидно, за винагороду з боку останніх), на свій розсуд планували земельні наділи, відверто ігнорували інтереси учасників комасації, про що свідчать численні скарги до управи [9, арк.158; 10, арк. 435–439].

Окрім того, землевпорядні роботи розтягувалися на тривалий час через недостатню кількість технічного персоналу, низький його кваліфікаційний рівень. Так, усього у Волинському воєводстві до справи реорганізації земельного устрою було залучено 199 осіб, із них з відповідною кваліфікацією – 68, практикантів – 35, землевпорядників без фахової підготовки – 96 [21, арк. 8]. Частково це пояснюється низькою оплатою праці відповідного персоналу і складнішими виробничими та побутовими умовами на Волині порівняно з іншими регіонами Польщі.

Однак, незважаючи на проблеми і складнощі, з 1924 р. комасація земель у Волинському воєводстві набуває планомірного і поступального характеру, про що можуть свідчать такі дані [20, арк. 14] (див. табл. 3.2.3)

Таблиця 3.2.3

Хід комасації у Волинському воєводстві в 1924-1933 рр.

Повіт	Комасована поверхня, га
Дубенський	60 264,80
Горохівський	35 994,20
Кременецький	16 875,90
Костопільський	16 875,90
Ковельський	29 604,60
Любомльський	80 873,70
Луцький	66 058,10
Ровенський	61 343,20
Сарненський	40 754,50
Володимирський	9 588,10
Здолбунівський	50 679,00
Всього	468 912,00

До 1938 р. включно на Волині було скомасовано 779 832 га землі в 149 198 господарствах, що становило 1/7 частину всіх скомасованих земель

Польщі й половину того, що було заплановано загалом на теренах Волинського воєводства [20, арк. 7].

Одним із завдань польської аграрної політики у сфері реорганізації системи землекористування була ліквідація сервітутів – права селян на спільне з поміщиками користування пасовищами, сіножатями, лісами. Сервітути, які лишилися у спадок із часів російського панування, вносили розлад в роботи, пов'язані з парцеляцією ґрунтів та комасацією наділів. Ґрунти та угіддя, якими користувалися спільно, були зазвичай у занедбаному стані, тому що не мали конкретного власника, який би дбайливо ставився до них, раціонально використовував. Часто спільні угіддя ставали предметом суперечок між селянами та двором, про що свідчать численні архівні документи. Траплялося, що поміщики самовільно забороняли користуватися спільними угіддями або самі, без законних на те підстав, користувались общинними угіддями, як це видно зі справи про ліквідацію сервітутів у с. Гринках Лановецької гміни Кременецького повіту [93, арк. 13–15].

У Волинському воєводстві сервітутні права поширювалися на 707 об'єктів [21, арк. 15]. Спеціальною постановою від 10 січня 1922 р. польський уряд поширив на Волинь закон від 7 травня 1920 р., що регламентував ліквідацію сервітутів у колишньому Королівстві Польському [174, 130]. Але в середині 20-х років ці роботи проводилися повільними темпами. Так, у 1924–1927 рр. було ліквідовано сервітутні права на 33 об'єкти на площі 33 870 га і виділено еквівалент у ґрунтах площею 9 115 га [3, арк. 33].

Більш інтенсивним процес ліквідації сервітутів стає з 1927 р. після оголошення розпорядження президента Польщі про ліквідацію сервітутів у ряді воєводств, у т. ч. й Волинському. Стаття перша цього закону передбачала добровільну або примусову ліквідацію сервітутів на пасовища, вигони, лісові сінокоси тощо [178, 95]. У більшості випадків при ліквідації сервітутів як винагорода визначався еквівалент у ґрунтах. Так, при

визначенні еквіваленту при скасуванні сервітутних прав на випасання худоби в лісах, чагарниках чи зарослих болотах норма становила 1/3 частину їх площі, якщо ця частина не перевищувала площі надільних ґрунтів. При встановленні винагороди за пасовища на орних ґрунтах і сінокосах, норма становила 15 %, якщо ці 15 % становили не більше половини площі надільних ґрунтів [178, 101].

В окремих випадках передбачалася грошова компенсація, а саме: за взаємною домовленістю сторін при значному віддаленні угідь чи земель, визначених як винагорода від господарства, і в усіх випадках, коли при наданні компенсації загальний обсяг господарства перевищуватиме 35 га, та в ряді інших випадків [178, 99]. Грошову винагороду виплачували на підставі місцевих цін і могли виплачувати протягом трьох років частинами (з нарахуванням 8 % річних).

Через ліквідацію сервітутних прав нерідко відбувалися конфлікти й сутички. При визначенні еквіваленту селянам часто давали гірші землі, траплялося, що скасування сервітутних прав здійснювалося без будь-якої компенсації, кращі землі та угіддя віддавали під господарства польських осадників.

На 1938 р. сервітутні права на пасовища і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах [428, 25]. Ліквідація сервітутів у Волинському воєводстві вносила певний порядок у систему землеволодіння й землекористування, але водночас загострювала потребу селянських господарств у пасовищах, сінокосах, лісах, тому що компенсація, визначена господарствам, не завжди кількісно і якісно відповідала тим ґрунтам чи угіддям, якими раніше ці господарства користувалися. Скасування сервітутних прав мало на меті зміцнення приватної власності в сільському господарстві для подальшого його розвитку на капіталістичних засадах.

У ході реорганізації земельного устрою у Волинському воєводстві виникли труднощі, пов'язані з природно-кліматичними особливостями краю. Особливо це стосувалося північних повітів воєводства, де значна

частина території була зайнята лісами та болотами. Для прикладу, у чотирьох поліських повітах – Сарненському, Костопільському, Любомльському і Ковельському – орні ґрунти становили лише 25,5 %, сади і городи – 1,3 %, луки та пасовища – 25 %, ліси – 30,1 %, інші ґрунти і невжитки – 18,1 % [497, 8].

Ця обставина створювала проблеми технічного характеру в процесі землевпорядних робіт, про що неодноразово зазначалося в урядових звітах [21, арк. 3, 8]. Щоб вирішити ці проблеми, міністерство сільського господарства і аграрних реформ та відповідні відомчі органи воєводства та повітів змушені були вдаватися до певних агротехнічних заходів, зокрема меліорації.

За даними окружної земельної комісії Волинського воєводства, його територія становила приблизно 3,5 млн га, із них близько 1 млн га потребували проведення меліоративних робіт [428, 26]. Протягом 1924–1925 рр. окружна та повітові земельні комісії вивчили ситуацію в повітах, які потребували меліорації, й обґрунтували її потребу. З 1927 р. почалося детальне вивчення ґрунтів, що підлягали меліорації. Воно завершилося виготовленням карти Волинського воєводства з визначенням вододілів малих і великих річок, стану ґрунтів. Ця карта послужила основою для меліоративних і технічних проектів, пов'язаних із перебудовою землеустрою в повітах.

У березні 1928 р. вийшло розпорядження президента Польщі про порядок проведення меліоративних робіт при врегулюванні земельного устрою. У розпорядженні висловлювалася вимога щодо прискорення меліорації, узгодження всіх робіт, пов'язаних з нею, із комасаційними роботами та парцеляцією ґрунтів. У 1928–1929 рр. були розроблені проекти планів меліоративних робіт в околицях Луцька [27, арк. 5, 6], проект осушувальних робіт у селах Грузятині та Боровичах Рожищенської гміни Луцького повіту [19, арк. 1–5] та багатьох інших у різних повітах воєводства. Від 1928-го до 1934 р. на території воєводства проведено такі

роботи: викопано ровів і каналів – 160 773 км, проведено меліорацію на площі 61 780 га [26, арк. 5].

У 1935 р. воєводська комісія з питань меліорації розробила ґрунтовний план здійснення меліоративних робіт на 1935–1940 рр. У ньому було подано детальний опис воєводства з погляду потреби й можливості проведення меліорації, окреслювались основні регіони та об'єкти, масштаби робіт на п'ять років. До плану додано пояснення та необхідний картографічний матеріал. План передбачав протягом п'яти років пристосувати до ведення господарства 200 тис. га землі й виконати робіт на суму 10 736 000 злотих [428, 27]. Хоча цей план не вдалося виконати у повному обсязі, до 1939 р. унаслідок меліорації, понад 100 тис. га землі було залучено до господарського використання, що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю.

Одним із напрямів реалізації аграрної реформи на Волині стало створення системи господарств польських колоністів-осадників. Згідно із законом від 17 грудня 1920 р. ці господарства отримували землю із державного земельного запасу, до якого входили колишні державні землі, землі колишнього Селянського банку, казенні російські землі, надані російськими властями під назвою майоратів, церковні й монастирські землі католицької церкви (інші – за згодою представників відповідних конфесій). До цього запасу мали прилучити й землі, що їх залишили колишні власники, якщо вони не повернуться до 1 квітня 1921 р.; землі власників, які протягом року не оброблялися; землі власників, площа яких перевищувала 400 га. Далі у ст. 6 цього закону зазначалося, що він є обов'язковим для 22 східних повітів, у т. ч. й повітів Волинського воєводства [103, 62–65].

Безкоштовно землі отримували інваліди та нижчі чини Війська польського, що особливо відзначилися, добровольці, які відбули службу на фронті. Інші категорії могли отримати землю за оплату, розмір якої становив 30–100 кг жита за гектар щороку. Оплату могли відстрочувати на п'ять років. Розмір наділу для нижчих військових чинів становив не більше

45 га. Закон забороняв розділ чи продаж новостворених господарств без дозволу органів влади протягом 25 років.

Польські колоністи мали стати економічною та соціальною опорою польської влади на «східних кресах». Як видно зі статуту Центрального союзу військових осадників [86, арк. 18], військові осадники мали також посилити охорону кордонів Речі Посполитої, для чого Союз осадників мав утримувати своїх членів у стані бойової готовності через створення військових товариств та організації військово-спортивних занять.

Польська аграрна колонізація Волині здійснювалася двома способами: через військове осадництво й осадництво цивільне. На початку 20-х років більш організованого характеру набуло військове осадництво як державна програма, під яку спеціально виділялися земельні, матеріальні та фінансові ресурси.

Після прийняття закону від 17 грудня 1920 р. про наділення нижчих чинів польського війська землею понад 100 тис. військових виявили бажання безкоштовно отримати землі, але Міністерство військових справ на початок 1923 р. надало це право близько 30 тис. офіцерів і солдат. Загалом сейм передбачав створення на «східних кресах» 40 тис. осадницьких господарств. Але на практиці в кількісному відношенні цей проект реалізувався лише на 1/5 від запланованого [493, 519].

Військові осадники починали освоювати виділені їм землі у важких умовах: нестача сільськогосподарського реманенту, брак будматеріалів, насінневого матеріалу, а іноді навіть даху над головою). Держава намагалася підтримати осадників, забезпечуючи їх будматеріалами, виділяючи значні субсидії, надаючи пільгові та дешеві кредити, встановлюючи різноманітні пільги. Проте цієї підтримки було недостатньо. У зв'язку з цим в осадницькому середовищі було розпочато акцію самопомоги через створення кооперативних кас, сільськогосподарських та будівельних кооперативів, здатних задовольнити господарські потреби осадників.

Крім того, слід зауважити, що військові осадники іноді натрапляли на вороже ставлення з боку місцевого населення. Особливо це мало місце тоді, коли урядовці виділяли з парцеляційного фонду землі під осадницькі господарства в місцевостях, де українські селяни мали мізерні наділи. Про це свідчать архівні справи, матеріали місцевої періодики. Для прикладу, в одній із газет повідомлялося, що біля с. Бистриці Костопільського повіту державний надавчий комітет у Рівному виділив під військові осадки колишні землі Житомирського сільськогосподарського банку. Водночас із 300 місцевих господарств тут тільки 40 мали по 4 га землі, а решта – лише по 0,5–1 га. Така ж ситуація, повідомляє газета, склалася у с. Немирові Рівненського повіту та ін. [265]. Цілком природно, що в тих місцевостях, де на землю претендували й малоземельні волинські селяни, прихильного ставлення до осадництва, не спостерігалось. Там, де парцеляція і осадництво не зачіпали земельних інтересів місцевого селянства, ситуація була іншою.

Попри матеріальні та фінансові труднощі до середини 20-х років ХХ ст. економічне становище осадницьких господарств значно покращилося. Підтвердженням цьому можуть слугувати дані про стан господарств військових осадників Луцького повіту, оголошені на повітовому з'їзді восени 1925 р. До цього часу в повіті осіло 329 осадників: 257 – господарювали самі, 50 через свої родини, 22 через уповноважених осіб. Якщо в 1921 р. в господарствах осадників було 15 житлових будинків, чотири стайні і три стодоли, то в 1925 р. будинків було вже 258, стодол – 137, стаєнь – 136, 37 землянок і 36 бараків. Кількість коней збільшилася із 386 до 612, корів з 15 до 908 [264]. У середовищі осадників починають створюватися кооперативи, рільничі спілки, для задоволення духовних потреб відкриваються школи, бібліотеки.

У другій половині 20-х років уряд збільшує допомогу військовим осадникам на Волині. З 1927 р. до 1929 р. з фонду допомоги і пільгових кредитів Міністерства рільничої реформи їм було видано кредитами

8 365 000 злотих [3, арк. 44]. На 1929 р. під господарства військових осадників виділено 50 400 га землі і створено 3 308 господарств [18, арк. 25].

Із відведених під осадництво земель 64 % були родючі орні землі, 18 % – луки, які не потребували меліоративних робіт та інших додаткових затрат, 3,5 % – пасовища; невжиткових ґрунтів майже не було [493, 522]. Такими сприятливими для початку можливостями скористалася переважна більшість осадників: 80–85 % з них осіли на Волині й започаткували свої господарства і лише 15–20 % не змогли пристосуватися на новому місці. До 1929 р. у Волинському воєводстві виникло понад 3 тис. господарств військових осадників [17, арк. 25]. Отримавши землю, військові осадники виділялися в окремі громади або колонії. Наприклад, у Костопільській гміні Костопільського повіту на ґрунтах колишнього маєтку Печалювка було утворено однойменну колонію (43 господарства, 152 мешканці), у Володимирському повіті на полях колишнього маєтку п. Рушкевича утворилась осадницька колонія Улановка (60 господарств, 232 мешканці), у гміні Повурську Ковельського повіту – колонія Поляни і т. д. [17, арк. 1, 3, 6].

Як уже зазначалося, осадникам віддавали кращі землі з парцеляційного фонду, а іноді траплялося, що урядовці відбирали в місцевих селян землі та угіддя й віддавали їх осадникам. Це нерідко спричиняло конфлікти між українськими селянами і польськими військовими осадниками. Іноді навіть мали місце збройні сутички між військовими осадниками та волинськими селянами, причинами яких були грабунки, відстріли селянської худоби тощо. Хоча старости у своїх звітах заперечують випадки збройних нападів осадників на місцеве населення.

За статистичними даними, на 1931 р. у східних воєводствах виникає 7918 осадницьких господарств на площі 125 тис. га. У Волинському воєводстві на цей час було утворено 3 278 осадницьких господарств на площі 46 000 га. 81 % осадників вели господарство самі, 21 % господарств

вели осадницькі родини, решту господарств було здано орендарям [493, 527].

Значна кількість осад була розміщена в прикордонних повітах воєводства, особливо в Кременецькому, Рівненському, Здолбунівському. Це ще раз свідчить про те, що цією акцією польський уряд мав намір зміцнити охорону кордонів між Польщею і СРСР. У 1930 р. прийнято рішення про виділення для військових осадників ділянок у десятикілометровій прикордонній смузі Здолбунівського повіту. Передбачалося вилучити із дев'яти маєтків 19 506 га землі й утворити на ній 117 осадницьких господарств [89, арк. 11]. Але реалізувати цей проект не вдалося, бо в 30-х роках кількість охочих переселитися на Волинь значно зменшилася.

Господарства військових колоністів мали достатньо родючої землі, були добре забезпечені сільськогосподарським реманентом та робочою худобою, отримували матеріальну та фінансову допомогу з боку держави. Однак, незважаючи на це, на межі 1920–1930-х рр. становище багатьох осадницьких господарств було складним, про це, зокрема, зазначалося у протоколі зборів повітового союзу осадників у Кременці, що відбулися 7 листопада 1931 р. [92, арк. 7].

Щодо економічної характеристики господарств військових осадників, то уваги заслуговують такі дані: на 1931 р. в усіх господарствах було збудовано 4747 житлових будинків, 2656 господарських приміщень, 5365 стодал, викопано 5453 криниці; вартість будинків оцінювалася у 37 млн злотих. 90 % будівель були дерев'яними. В осадницьких господарствах утримувалось 15 000 коней, 28 000 голів великої рогатої худоби, 24 000 свиней, 4 000 овець, 125 000 курей, 14 000 гусей та качок. Орні землі розподілялись таким чином: 31 % – під жито; 15 % – під овес, 7,5 % – під ячмінь, 7 % – під пшеницю, 10 % – під картоплю, решта – під інші культури. Осадники були порівняно добре забезпечені сільськогосподарським інвентарем. На 100 господарств припадало 132 плуги, 214 борін, 56 культиваторів, 26 моторових плугів [493, 531–535].

Більшість осадницьких господарств у статистиці воєводської канцелярії характеризувалися як середні і добрі, проте зазначалося, що в окремих повітах, зокрема Любомльському, вони були слаборозвинені. Середнє господарство осадника можна уявити так: площа ґрунтів – 22 га без сінокосів; забудова – хата, клуня, стайня і хлів, криті соломною; живий інвентар – два коня, дві корови, одне теля, четверо свиней; реманент – віз, плуг, дві борони, січкаря.

Як свідчать статистичні дані, на початок 30-х років ХХ ст. господарства військових осадників мали достатню кількість землі, були добре облаштовані і в достатній мірі забезпечені сільськогосподарським реманентом, худобою тощо. Проте слід зауважити, що переважна більшість із них функціонувала за рахунок кредитів і велика заборгованість стримувала їх розвиток. Це можна пояснити тим, що кредити бралися в середині 20-х років в умовах вищих цін на сільськогосподарську продукцію, а на початку 30-х років ціни на неї впали, і осадницькі господарства хоч і давали якийсь прибуток, але не могли повною мірою сплачувати ані амортизаційних рат, ані відсотків. На 1930–1931 рр. загальна заборгованість для 3 432 осад становила 15 млн злотих, або 4 400 злотих на одне господарство [493, 519]. У такій ситуації уряд змушений був вдатися до конверсії осадницьких боргів по довгострокових і короткострокових кредитах. До 1936 р. Державний сільськогосподарський банк списав із осадників половину їх заборгованості. Це трохи покращило економічний стан осадницьких господарств.

Успішний розвиток господарств військових осадників на Волині стримували також відсутність комунікацій, велика віддаленість від осередків господарського життя, слабкий розвиток товарно-грошових відносин. У зв'язку з цими труднощами та наростанням загальної аграрної кризи з початку 1930-х рр. потік військових осадників у Волинське воєводство зменшується. Станом на 1938 р. тут нараховувалося 3 563

господарства на площі 568 222 га [21, арк. 4], тобто від 1931-го до 1938 р. кількість військових осад збільшилася лише на 285 господарств.

Паралельно з військовою осадницькою колонізацією Волинського воєводства відбувався процес цивільної колонізації. Якщо польських військових осадників забезпечували землею, інвентарем, фінансовою допомогою за рахунок держави, то цивільні колоністи купували землю за ринковими цінами під час проведення парцеляції. Слід зазначити, що з боку держави їм обіцяли допомогу у виділенні кредитів, забезпеченні будматеріалами. Хоча кредити для них, як і для військових осадників, часто ставали кабальними й призводили до занепаду господарства. Державна допомога лісом теж розтягувалася на кілька років. Наприклад, багато переселенців ще в 1922–1923 рр. внесли в банк гроші за будматеріали, але не могли отримати їх упродовж двох років [16, арк. 18]. Єдине, що сприяло розвитку господарств цивільних переселенців, це те, що в ході парцеляції їм виділялися кращі орні землі й угіддя в зручних місцях. Селилися цивільні осадники компактно поблизу сіл, містечок і міст, утворюючи свої поселення-колонії. Найбільше їх виникало на території Володимирського, Ковельського, Здолбунівського та Луцького повітів. Загалом на території Волинського воєводства на початку 30-х років виникає близько 3 тис. господарств цивільних переселенців [23, арк. 3–56].

Середній розмір земельного наділу цивільних осадників становив приблизно 11,9 га. Переважна більшість господарств характеризуються як середні, проте в Здолбунівському, Ковельському, Дубенському повітах був значний відсоток бідних господарств [23, арк. 15, 35, 56]. За приблизними підрахунками автора, на одне господарство цивільного осадника припадало 1,2 коня, 2 голови ВРХ, 0,89 одиниці сільськогосподарського реманенту.

Часто цивільні польські колоністи жили в таких самих злиднях, як і місцева біднота. «Майже у кожному поселенні, – зазначав спеціаліст із осадництва з Інституту національних справ, – зустрічаємо і таких осадників, господарства яких бажають далеко кращого... Після обмолоту врожаю вони

зразу ж вивозять зерно на продаж до міста, а вже після Різдва в їхніх домівках відчувається нестаток» [279, 33]. Але водночас були й заможні господарства. Загалом для цивільних колоністів більшою мірою, ніж для військових, характерне розшарування. Хто з них вів успішно господарство в Польщі й переселився на Волинь, маючи певний реманент, живий інвентар, той міг успішно налагодити господарювання й на новому місці. Ті ж селяни, які не мали відповідних засобів виробництва і брали значні позики на обзаведення господарством, не змогли поліпшити свого становища на українських землях. Вони першими спродували свою землю, майно і поверталися на батьківщину. Особливо зріс зворотний потік переселенців, які розорились або яким загрожувало цілковите розорення, у роки кризи.

Загалом у процесі реалізації польської колонізаційної політики на теренах Волинського воєводства було засновано близько 7 тис. господарств військових та цивільних переселенців-осадників. У такий спосіб польський уряд намагався послабити земельний дефіцит на польських землях, посилити економічний та політичний вплив на західноукраїнське населення.

Здійснення аграрної реформи було неможливе без певної фінансової підтримки з боку держави. Ця підтримка полягала, передусім, у виділенні державних субсидій та наданні кредитів для потреб сільськогосподарських виробників. У 1919 р. було створено Державний сільськогосподарський банк (ДСБ), якому належали важливі функції у процесі реформування села. Банк мав право самостійно купувати землі приватних маєтків і розparcelювати їх. Але основна його діяльність полягала в кредитуванні сільського господарства. Для прикладу, безземельні та малоземельні господарства могли взяти кредит і розкласти виплату за землю на 41 рік. Кредитна ставка при цьому не повинна була перевищувати 6 % річних [177, 16].

Що стосується субсидій, то ними могли скористатися лише військові осадники. А кредитом могли скористатися різні категорії селян у різних банках та їх відділеннях. Для прискорення отримання кредиту Державний

сільськогосподарський банк видавав позики через кредитні товариства, повітові ощадні каси, рільничі товариства. Так, у 1925 р. з власних фондів лише на Волині цей банк надав 160 позик на суму 72 000 злотих і продовжив 119 позик на суму 172 000 злотих. Найбільше кредитів видавалося на купівлю землі й будівництво та перенесення господарств при комасації наділів. У Волинському воєводстві на перенесення будинків і копання криниць від 1926-го до 1929 р. було надано позик на суму понад 4 млн злотих: у 1926 р. – 533 450 зл., у 1927 р. – 1 564 235 зл., у 1928/1929 р. – 1 947 570 зл. [18, арк. 26].

При Державному сільськогосподарському банку був утворений Фонд Міністерства аграрних реформ. У 1929 р. з цього фонду банк у Волинському воєводстві видав кредитів на суму 19 269 000 зл., із них на осадництво – 32 780 000 зл., на комасацію – 5 177 000 зл., на інші цілі – 2 056 000 зл. Причому 8 760 000 зл. були надані як пільгові кредити [188, 213].

На території воєводства діяли два відділи Державного сільськогосподарського банку – в Луцьку і Рівному. На кінець 1930 р. Луцький відділ ДСБ видав короткотермінових позик на суму близько 30 млн зл. За приблизними підрахунками, кредит отримали 30–60 тис. господарств. Довготерміновими кредитами банк видав 12 млн зл. Позику взяло понад 4 тис. осіб переважно на купівлю землі, 8,5 млн зл. було видано на відбудову будинків, знищених війною (15,5 тис. позик під 4 % річних). На справи комасації протягом 1926–1930 рр. Луцький відділ видав близько 25 тис. позик на суму 7,3 млн зл. [209].

Позику під заставу в банку чи інших установах міг узяти практично кожен господар, але повернути її було нелегко, особливо в умовах, коли ціни на сільськогосподарську продукцію падали, а значить зменшувалися загальні прибутки господарств. Часто у випадку несплати боргу банк конфіскував нерухомість боржників і продавав її з аукціону. Так, у січні лютому 1932 р. на аукціон у Луцьку були виставлені господарства К. Рудницького (земельна ділянка, млин, мурований склад) через

заборгованість понад 500 тис. зл. і 9 тис. доларів США, І. Густовського (17 га землі з будівлями) – борг 6 800 зл. позики і 1 500 зл. застави, І. Каламаги (25 га землі з будівлями) – борг 17 700 зл. позики і 2 300 зл. застави та ін. [263]. Майже в кожному номері газети «Wolynski Dziennik wojewodski» за 1932 р. були поміщені оголошення про продаж маєтків різної величини з аукціону за несплату позики.

В умовах зростання загальної заборгованості селянських господарств у 1932-му та 1934 рр. уряд видав постанови про конверсію, тобто продовження терміну кредиту і зменшення кредитної ставки до 4,5 % річних. 24 жовтня 1934 р. вийшло розпорядження президента Польщі, яке полегшувало умови сплати боргів приватним кредиторам. Сума заборгованості розкладалась на 28 частин і погашалася двічі на рік під 3 % річних.

Унаслідок цих заходів загальну заборгованість селян було зменшено, і в наступні роки банки й далі надавали кредитну допомогу. Так, у 1937–1939 рр. з оборотного фонду аграрної реформи через Державний сільськогосподарський банк у Волинському воєводстві було надано 2 919 позик на суму 638 597,18 зл. [21, арк. 12].

Діяльність фінансово-кредитних установ у 20–30-х роках сприяла розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві, реорганізації системи землеволодіння й землекористування, утвердженню капіталістичних відносин на селі.

Таким чином, унаслідок аграрної реформи на Волині розпочалася поступова ліквідація великого поміщицького землеволодіння, утворення селянських господарств різних типів і величини, які ґрунтувалися на приватній власності на землю, що створювало передумови для становлення сільського господарства краю на капіталістичний шлях розвитку й утвердженню в ньому товарно-грошових відносин. Однак ця реформа не ліквідувала земельного дефіциту на Волині й істотно не вплинула на піднесення добробуту біднішого селянства.

Регіональною особливістю реалізації реформи була польська аграрна колонізація Волині. Під військове та цивільне осадництво у Волинському воєводстві було виділено близько 100 тис. га кращих земель та угідь, що підривало економічний потенціал українських господарств, уносило розлад у міжнаціональні стосунки.

Важливим напрямом реформування стали землевпорядні роботи, зокрема ліквідація черезсмужжя (комасація), скасування сервітутів та проведення меліоративних робіт і розширення придатних для сільськогосподарського використання площ. Землевпорядкування було покликане забезпечити селянським господарствам сприятливі умови для самостійного господарювання, виникнення на цій основі еволюційним шляхом елементів фермерства. За порівняно короткий період реорганізація землеустрою не була завершена і не змогла себе реалізувати повною мірою, хоча окремі її результати свідчать, що вона мала значні потенційні можливості для вдосконалення системи господарювання і підвищення на цій основі продуктивності сільськогосподарського виробництва.

3.3. Вплив реформи на соціально-економічний розвиток волинського села

Економічну ефективність будь-якої аграрної реформи можна визначити за тим, наскільки вона забезпечила мобілізацію наявних ресурсів і піднесла загальний рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва. Для цього насамперед варто проаналізувати динаміку розвитку основних галузей сільського господарства упродовж 1921–1939 рр.

Основою сільськогосподарського виробництва Волині на час входження її до Польщі було землеробство. На 1921 р. орні ґрунти становили близько половини площі сільськогосподарських угідь – 47,8 %, або 1 138 801 га [187, 109]. Протягом 20–30-х років ХХ ст. спостерігається тенденція до їх збільшення. Так, у 1938 р. рілля займала 1 499 904 га [24,

арк.7], що на 361 103 га більше ніж у 1921 р. Що стосується окремих повітів, то для Волинського воєводства був характерний нерівномірний розподіл сільськогосподарських угідь унаслідок природно-географічних особливостей регіонів, які входили до складу воєводства. За даними головного статистичного управління Польщі, на 1931 р. у чотирьох поліських повітах Волинського воєводства (Ковельському, Сарненському, Любомльському і Костопільському) орні ґрунти становили лише 25,5 %, в інших воєводствах – у середньому 57,05 % [496, 8].

Збільшення площі орних земель зумовлене тим, що землеробство набуває товарного характеру й розширюються посівні площі під промислові зернові, технічні культури та коренеплоди. Серед продукції рослинництва у воєводстві основне місце посідали зернові культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, картопля та цукровий буряк. Від середини 1920-х рр. інтенсивно збільшуються посівні площі під цими культурами. Про це, зокрема, свідчать такі дані [195, 32 – 37; 40 – 41; 99; 107 – 110; 172] (табл. 3.3.1):

Таблиця 3.3.1

Площа під основними сільськогосподарськими культурами

Рік	Сільськогосподарські культури					
	пшениця, га	жито, га	ячмінь, га	овес, га	картопля, га	цукровий буряк, га
1	2	3	4	5	6	7
1925	99 500	362 900	69 900	172 500	74 600	9700
1927	104 388	359 660	70 509	177 879	76 220	11 399
1929	169 200	367 100	115 500	186 800	133 000	14 700
1932	229 296	378 946	122 981	191 505	157 224	4368
1934	246 547	386 658	124 519	197 092	171 210	6006
1936	247 838	395 570	135 066	199 583	175 552	6701
1938	240 000	396 000	134 000	206 000	178 000	8000

Як бачимо, у 1938 р. порівняно з 1925 р. посівні площі під пшеницю збільшилися у 2,6 разу, під жито – в 1,1 разу, під ячмінь – в 1,9 разу, під овес – в 1,2 разу, під картоплю – у 2,4 разу. Лише площі цукрових буряків значно скоротилися у період кризи, що розпочалася в 1929 р., але з 1932 р. у Волинському воєводстві посіви цукрових буряків починають збільшуватися (див. додаток № 4).

Динаміку росту валового збору основних сільськогосподарських культур відображено в таблиці 3.3.2 [195, 32–37; 40–41; 99; 107–110; 172] (див. додаток № 5):

Таблиця 3.3.2

Валовий збір основних сільськогосподарських культур

Рік	Валовий збір, ц					
	Сільськогосподарські культури					
	пшениця, га	жито, га	ячмінь, га	овес, га	картопля, га	цукровий буряк, га
1	2	3	4	5	6	7
1925	1 269 300	4 362 400	852 500	2 070 900	8 328 800	1 276 600
1927	1 413 262	4 147 354	912 391	2 186 717	8 972 332	немає даних
1929	1 900 600	3 812 500	1 340 400	2 129 600	12 703 200	215 500
1932	1 446 701	3 658 933	1 367 635	1 885 276	14 463 940	737 985
1934	2 858 951	4 127 100	1 612 509	2 259 910	17 931 202	1 121 213
1936	3 097 130	4 480 288	1 626 359	2 266 231	17 886 055	1 055 858
1938	2 960 000	4 657 000	1 504 000	2 392 000	18 951 000	1 506 000

Зроблені на основі даних таблиці підрахунки свідчать, що валовий збір пшениці зріс у 1938 р. порівняно з 1925 р. в 2,3 разу, жита – в 1,6 разу, ячменю – в 1,8 разу, вівса – в 1,16 разу, картоплі – в 2,3 разу. Лише у 1932 р. спостерігається падіння валового збору пшениці. Причиною цього була

хвороба «іржа», яка поширилась на 65 % площі, засіяної у воєводстві пшеницею, і завдала збитків у зерні 51,5 %, у соломі – 40 % [195, 29–30]. Загалом збір пшениці на Волині у 1938 р. становив 12,2 % загального збору в усій Польщі, збір жита – 6,4 %, ячменю – 11,1 % [497, 44], хоч воєводство займало заледве 8,6 % сільськогосподарських угідь і 8,1 % орних ґрунтів усієї Польщі [503, 31]. Частка Волинського воєводства у валовому зборі чотирьох основних зернових культур і картоплі в Польщі зроста порівняно з 1913 р. більше ніж удвічі [503, 31]. Слід зауважити, що в цілому в Польщі і на Волині спостерігається зростання валового збору сільськогосподарських культур, але це зростання відбувалося за рахунок збільшення посівних площ. Урожайність цих культур у Польщі порівняно з урожайністю в розвинутих сільськогосподарських європейських державах була низькою. Для прикладу, у 1931–1936 рр. середній збір із гектара в Польщі становив: пшениці – 11,2 ц (у Данії – 29,8), жита – 10,9 ц (у Бельгії – 24,7), ячменю – 12 ц (у Голландії – 29,7), вівса – 11,6 ц (у Бельгії – 26,4), картоплі – 113,7 ц (у Бельгії – 214,6), цукрових буряків – 209 ц (у Швейцарії – 380) [181, 77]. Це свідчить, що сільське господарство Польщі загалом і Волині зокрема розвивалося здебільшого екстенсивно.

Що стосується технічних культур, то у воєводстві значного поширення набули льон, коноплі та хміль. На 1924–1925 господарський рік площа під льоном становила – 4 800 га, під коноплями – 4 900 га, під хмелем – 1 500 га [186, 142]. Упродовж 20–30-х років збільшуються площі посівів цих культур, і відповідно зростає їх валовий збір. Так, площі хмелю до 1938 р. збільшилися на 400 га, конопель – майже вдвічі і становили 8 300 га [183, 80]. На цей час валовий збір хмелю становив 59,7 % загального збору в Польщі, конопель – 24 % [497, 45].

Значного поширення у Волинському воєводстві набувають і такі продовольчі культури, як гречка, просо та ріпак. Їх збір на 1938 р. становив відповідно 24,6 %, 24 %, 22,5 % загально польського [497, 45]. У великих господарствах розширюються посіви трав і кормових культур: конюшини,

люпину, середели. У 1927 р. площі під цими культурами збільшилися порівняно з 1921–1922 рр. на 37,6 %.

Певні кількісні та якісні зміни сталися і в тваринництві. Починаючи з 1922 р., спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз. Якщо в 1922 р. кількість коней становила 252 188 голів, ВРХ – 364 441 голів, свиней – 119 476 голів, овець – 63 246 голів, то в 1929 р. коней нараховувалося 412 141 голів, ВРХ – 613 263 голів, свиней – 371 784 голів, овець – 149 607 голів [194, 30]. Приріст поголів'я у Волинському воєводстві за цей період склав: коней – 63,4 %, ВРХ – 68,3 %, свиней – 211,2 %, овець – 136,5 %.

На 1928 р. забезпеченість живим інвентарем господарств у Волинському воєводстві була вищою, ніж у Польщі загалом. Так, на Волині коней мали 67,7 % господарств, корів – 83,3 %, свиней – 73,4 %, у той час, як у цілому в Польщі коней мали – 56 % господарств, корів – 85,8 %, свиней – 69,3 % [196, 121–122]. Лише 5,4 % господарств воєводства на цей період не мали жодного живого інвентарю. По одному коневі мали 22,1 % господарств, по два – 43 %, по три – 2 % господарств; по одній корові – 52 % господарств, по дві – 23,5 %, по три – 5,4 %. На кожне господарство, що тримало свиней, у середньому припадало дві голови, і на кожне з господарств, що тримало овець, пересічно – три голови [196, 122].

Слід зауважити, що за час кризи (1929–1933 рр.) у Волинському воєводстві незначною мірою зменшилося поголів'я коней, а кількість корів, свиней, овець та кіз і надалі збільшувалася. Наприклад, якщо в 1929 р. кількість ВРХ становила 613 263 голови, то в 1931 р. – 737 721 голову. Характерною особливістю в цей період є те, що в господарствах меншої власності приріст був більшим. Якщо в 1929 р. в господарствах, що мали велику власність, утримувалося 14 836 голів ВРХ, а в менших господарствах – 589 365 голів, то в 1931 р. ця кількість відповідно становила 17 780 і 713 740 голів. Таким чином, приріст поголів'я ВРХ в цей період становив у

господарствах меншої власності 21 %, у великих господарствах – 20 % [194, 30].

У післякризовий період кількість худоби у волинських господарствах збільшується з року в рік [106, 38–40] (див. додаток № 6):

Таблиця 3.3.3

Живий інвентар у Волинському воєводстві у 1934–1937 рр.

Рік	Коні	ВРХ	Свині	Вівці	Кози
1	2	3	4	5	6
1934	386 531	696 466	537 377	177 524	3 172
1935	384 662	734 164	608 717	190 098	4 004
1936	390 180	800 143	587 722	216 171	4 505
1937	397 002	866 988	664 015	238 563	4 509

У 1938 р. у Волинському воєводстві кількість коней становила 416 тис., ВРХ – 915 тис., свиней – 709 тис., овець – 277 тис., кіз – 5 тис. [428, 30]. Річний приріст відповідно складав: коней – 4,8 %, ВРХ – 5,5 %, свиней – 6,8 %, овець – 16,7 %, кіз – 10,9 %.

Загалом на 1938 р. порівняно з 1921 р. у Волинському воєводстві приріст коней склав 25 %, ВРХ – 48 %, свиней – 50 %, овець – 92 %. У середньому в Польщі ці показники були значно нижчими і, зокрема, становили: приріст коней – 18 %, ВРХ – 31 %, свиней – 45%, овець – 45 % [196, 122]. У 1938 р. забезпечення живим інвентарем на 100 га сільськогосподарських угідь було таким (табл. 3.3.4) [183, 91]:

Таблиця 3.3.4

Забезпечення живим інвентарем станом на 1938 р. (на 100 га)

Живий інвентар	Польща	Волинське воєводство
1	2	3
Коні	15,3	18,8

ВРХ	41,2	41,5
Свині	29,4	32,1
Вівці та кози	13,3	12,6

У 30-х роках значного розвитку набуває торговельне садівництво й бджільництво. На 1931 р. у воєводстві нараховувалося 25 садівничих секцій. У 295 членів цих секцій було понад 30 тис. фруктових дерев. На цей час у Волинському воєводстві налічувалося близько 15 тис. пасічних господарств [192, 57; 60].

Як видно з наведених вище даних, у 20–30-х роках у Волинському воєводстві спостерігається тенденція до підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, що частково зумовлено й аграрною реформою.

Однак на продуктивність аграрного виробництва впливають не лише фактори технологічного характеру, а й загальна економічна кон'юнктура. Однією з її складників є закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію та співвідношення між цінами на неї, з одного боку, і цінами на промислову продукцію і тарифи та послуги, пов'язані з виробництвом та реалізацією сільськогосподарської продукції (зберігання, перевезення і т. п.) – з іншого.

У міжвоєнний період у Польщі ця кон'юнктура виявилася несприятливою, оскільки закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію були порівняно низькими, а на промислові товари – високими. На західноукраїнських землях цей диспаритет проявився ще більше. Особливо це стало відчутним у період кризи 1929–1933 рр. Якщо порівняти ціни на різні види сільськогосподарської продукції в цей період, то найвищими вони були в 1927–1928 господарських роках. У наступні роки спостерігається значне падіння цін, яке тривало до 1935 р., коли ціни на сільськогосподарську продукцію, порівняно з 1928 р., зменшилися

приблизно на 62 % [183, 231]. Це призвело до значного падіння грошових прибутків селянських господарств.

Якщо ціни на сільськогосподарську продукцію у 1935 р. впали на 62 %, то на промислові товари і товари широкого вжитку вони знизилися значно меншою мірою. Наприклад, ціна на борони зменшилася лише на 24 %, на коси – на 9 %, на цукор – на 12 %, а на сіль – навіть зросла на 5 % [330, 42–44]. Щоб купити плуг, у 1935 р. селянин мав продати жита майже утричі більше ніж у 1928 р. У цих умовах значно зменшилася прибутковість селянських господарств, а значить і їх платоспроможність. Якщо у 1929 р. селянство (2/3 населення) купувало 18 % валового промислового продукту, то в 1934 р. – лише 10 % [507, 37].

Зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію призвело до падіння прибутковості селянських господарств, зменшення їх платоспроможності, що поставило сільського товаровиробника в складні економічні умови. Тодішня політика в ціноутворенні призвела до розорення багатьох дрібніших селянських господарств, негативно вплинула на продуктивність сільськогосподарського виробництва. (До речі, подібна ситуація склалася і в сучасних умовах, що потребує від держави адекватних заходів у сфері ціноутворення та регулювання цін).

Одним із найважливіших показників, які характеризують соціальні наслідки аграрної реформи у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр., є зміни в структурі селянських господарств щодо їх величини. По-перше, ці зміни показують результати перерозподілу й міру задоволення потреби в землі безземельних та малоземельних господарств, з одного боку, і ступінь обмеження великого поміщицького землеволодіння – з іншого. По-друге, дають можливість оцінити загальну економічну ефективність змін в аграрному устрої з погляду продуктивності сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств.

Проаналізуємо структуру господарств за їх площею станом на 1938 р. порівняно з 1921 р. До першої категорії віднесемо дрібні господарства

площею до 3 га. У 1921 р. в структурі земельних володінь до 50 га вони посідали таке становище (див. табл. 3.3.5) [186, 109].

Таблиця 3.3.5

Структура господарств до 3 га у 1921 р.

Величина господарств, га	Кількість господарств	%	Загальна площа, га	Середній розмір, га
0 – 1	13 532	5,99	6410	0,47
1 – 2	18 758	8,30	28312	1,51
2 – 3	26 629	11,78	67599	2,54
Всього	58 919	26,07	102321	2,26

У 1938 р. в цій категорії господарств відбулися певні зміни [25, арк. 8] (див. табл. 3.3.6.

Таблиця 3.3.6

Структура господарств до 3 га у 1938 р.

Величина господарств, Га	Кількість господарств	%	Загальна площа, га	Середній розмір, га
0 – 1	44 274	10,73	23 852	0,54
1 – 2	68 788	16,67	95 223	1,38
2 – 3	60 383	14,64	147 108	2,44
Всього	173 445	42,04	266 183	2,18

Як видно з наведених вище даних, загальна кількість цих господарств зросла майже утричі, а їх середній розмір зменшився на 0,08 га, тобто в цій категорії спостерігається здрібнення господарств. Характерною ознакою цих господарств було те, що засоби для забезпечення родин здобувалися переважно поза господарством. Вони становили основне джерело

постачання працівників для великих господарств і промислових підприємств.

Наступна категорія – господарства розміром 3–5 га. На 1921 р. їх нараховувалось 59 028, або 26,12 % загальної кількості господарств до 50 га [186, 109]. Середній розмір такого господарства становив 4,01 га. У 1938 р. кількість господарств цієї категорії зросла до 10 2661, хоча їхня частка зменшилася до 24,89 %, а середній розмір – до 3,92 га. Такий тип господарств можна вважати самодостатнім, тобто вони цілком забезпечували себе продуктами, а промислові товари, реманент купували за певну частину проданої продукції. Частково ці потреби задовольняються за рахунок праці поза господарством.

Господарства величиною 5–10 га на 1921 р. становили 76 899, або 34,02 % серед господарств до 50 га. Вони займали площу 547 294 га [186, 109]. На 1938 р. таких господарств налічувалося 103 851 (25,18 %) на площі 717 781 га [25, арк. 8]. Середній розмір такого господарства становив у 1921 р. – 7,2 га, у 1938 р. – 6,91 га. Характеризуючи ці господарства, слід зазначити такі моменти: по-перше, вони існували за рахунок праці їхніх власників і без використання додаткової робочої сили; по-друге, вони частину продукції постачали на ринок (переважно продукцію тваринництва – молоко, масло, меншою мірою збіжжя). Як бачимо, кількість таких господарств зросла майже в 1,4 разу.

Тип багатого селянського господарства (за визначенням історика З. Хмелевського [501, 143]) становили господарства величиною 10–20 га. Їхня кількість зросла з 26 659 [186, 109] у 1921 р до 28 785 [25, арк. 8] у 1938 р. Проте їхня питома вага серед господарств до 50 га зменшилася відповідно з 11,79 % до 6,98 %. Ці господарства існують переважно за рахунок праці власників із використанням незначної кількості найманої праці. Значну частину продукції поставляють на ринок. В умовах піднесення культури землеробства, використання техніки це були досить рентабельні господарства.

Що стосується господарств величиною 20–50 га, то на 1921 р. у Волинському воєводстві їх було 4 518 (1,2 %) на площі 123 877 га [186, 109]. Середній розмір такого господарства становив 27,42 га. У 1938 р. кількість господарств такого типу зменшилася до 3 744 (0,91 %), і вони займали площу 101 328 га [25, арк. 8]. Середній їх розмір зменшився до 27,6 га. Це був тип сильного раціонального господарства. В історичній літературі радянського періоду такі господарства називали куркульськими. Але слід зауважити, що їх власники, як би їх не називали, були людьми надзвичайно працьовитими, добре обізнаними в різних галузях сільського господарства. Господарства такої величини домінували і домінують у Європі. У цих господарствах значною мірою використовували найману працю. Більшу частина продукції, виробленої в цих господарствах, реалізували на ринку.

Господарства понад 50 га належать уже до типу великої власності. У 1921 р. у Волинському воєводстві було 1 620 таких господарств на площі 1 108 166 га [186, 109]. До 1938 р. їх лишилося 537 [25, арк. 8]. Це господарства від 50-ти до кількох тисяч гектарів. Спільною їх рисою є те, що праця родини власника відігравала незначну роль і зводилася переважно до організації та контролю за працею інших. У господарства понад 200–300 га зазвичай працював відповідний персонал, часто вони мали спеціалізований характер і були засновані на найманій праці. У господарствах такого типу вироблялися значні партії продукції, був організований її прямиий збут. Це найбільш продуктивні господарства, у яких було можливе використання великих високопродуктивних сільськогосподарських машин, передової агротехніки й технології, вони мали більшу можливість отримання кредиту і прибутку.

Особливу групу в цій категорії господарств становили так звані латифундії – понад 500 га. Зазвичай це були багатогалузеві, часто розділені господарства, частиною з них керували управителі, використовуючи значну кількість найманих працівників. На Волині латифундій було небагато. Зокрема можна назвати господарства С. Чацького (с. Порицьк, 8 км від смт

Іваничі), О. Сумовського (с. Замличе Горохівського повіту), С. Липинського (с. Затурці Горохівського повіту) [184, 851; 855; 863].

Отже, якщо характеризувати зміни у структурі господарств Волинського воєводства щодо їх величини протягом 1921–1938 рр., слід зазначити такі моменти:

– загальна кількість господарств до 50 га збільшилася із 226 016 у 1921 р. до 412 486 у 1938 р. Це збільшення відбулося внаслідок дальшого роздроблення селянського землеволодіння при передачі землі у спадок і в результаті реалізації аграрної реформи;

– майже утричі збільшилася абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (до 3 га). Це свідчить про те, що в ході реформи не була вирішена проблема земельного дефіциту. Але слід зважити на ту обставину, що не всі селяни прагнули збільшити свої господарства. В умовах низьких цін на сільськогосподарську продукцію і конкуренцію з боку великих господарств самодостатні господарства (3–5 га) не давали відчутних прибутків. При утриманні господарства до 3-х га господар мав можливість забезпечити з нього необхідною продукцією сім'ю при незначних затратах праці у власному господарстві. Потребу в грошах для сплати податків, купівлі реманенту та промислових товарів він міг компенсувати, працюючи поза господарством;

– майже на 25 % збільшилася кількість господарств величиною від 5 до 50 га (з 108 069 у 1921 р. до 136 390 у 1938 р.). Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства. В умовах піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва ці господарства посідали чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати економічною й соціальною опорою аграрної системи краю;

– значною мірою зменшилося велике поміщицьке землеволодіння. Від 1921 р. до 1938 р. кількість господарств понад 50 га зменшилася більш ніж утричі.

Характеризуючи кожен тип господарства щодо їх величини, бачимо, що всі типи тісно пов'язані між собою. Дрібні господарства постачали робочу силу для більших і були споживачами їх продукції, більші господарства виробляли основну частину продукції на внутрішній і зовнішній ринки, за рахунок роботи у великих господарствах власники менших частково задовольняли потребу в грошах і т. п. Отож кожне господарство мало своє місце в аграрній системі. Ця структура не підлягала регулюванню адміністративними заходами, її визначали закони ринкової економіки.

Загалом зміни в структурі селянських господарств у Волинському воєводстві протягом 1921–1939 рр. засвідчили, що село стало на шлях капіталістичної еволюції. Розпочався процес формування економічно-стабільних господарств, здатних до високопродуктивної праці, які в умовах фінансово-економічної, правової підтримки держави та розвитку товарно-грошових відносин могли стати ядром аграрної системи.

Одним із вагомих наслідків аграрної реформи стало створення на Волині організаційних структур, через які здійснювалася державна опіка над сільським господарством, провадилася активна робота, скерована на підвищення культури господарювання. У цьому контексті на увагу насамперед заслуговує діяльність Волинської сільськогосподарської палати (ВСП). Її було засновано на підставі розпорядження Ради міністрів від 30 січня 1930 р. про утворення сільськогосподарської палати в Луцьку. 10 лютого 1933 р. було прийнято статут цієї установи, у якому зазначалося, що вона поширює свою діяльність на території Волинського воєводства. 13 березня 1933 р. відбулася I конференція Сільськогосподарської палати під головуванням волинського воєводи Г. Юзефського. На конференції було визначено основні напрями її діяльності, затверджено структуру, обрано керівний орган – раду в кількості 50 осіб [193, 16]. У структурі цієї установи передбачалися такі підрозділи: ревізійна комісія, фінансово-бюджетна, рільнича та тваринницька комісії, комісія менших господарств та

економічна комісія. Загалом діяльність Волинської сільськогосподарської палати охопила всі сфери сільськогосподарського виробництва і пов'язані з ним галузі та промисли.

У рільництві основна діяльність була зосереджена на селекційній роботі, вивченні ґрунтів, доборі відповідних для певних територій сортів, забезпеченні господарств високоякісним насінням. Для цього в 1934 р. було утворено дослідну станцію, у повітах діяли станції очистки насіння. Спеціалісти-агрономи в 1934 р. провели 63 весняні досліді і понад 40 осінніх, у наступному році – 20 дослідів на території дослідної станції і понад 50 – на інших ділянках [190, 129–130]. Для поширення передового досвіду та заохочення сільських працівників Волинська сільськогосподарська палата проводила майже в усіх повітах конкурси в галузі рільництва: з вирощування картоплі, буряків, зернових, овочевої продукції. Так, у 1935–1937 рр. у таких конкурсах взяло участь понад 340 товариств із кількістю учасників 2 039 осіб. Переможці конкурсів отримували грошові премії.

Секція тваринництва провадила роботу з визначення відповідних для Волині рас ВРХ, формування племінного фонду, запобігання ветеринарним хворобам та епідеміям. У повітах проводилися огляди-конкурси з відгодівлі худоби. Так, у 1933–1934 рр. проведено 18 таких конкурсів і виплачено премій на суму 17 745 злотих [193, 54]. Гмінні управи також намагалися стимулювати піднесення ефективності та культури сільськогосподарського виробництва. Наприклад, у бюджеті гміни Дедеркали Кременецького повіту на 1936–1937 рр. передбачено премії переможцям конкурсів з рільництва та тваринництва, по 100 злотих виділялося на сільськогосподарську бібліотеку та охорону рослин [94, арк. 5].

Особливим напрямом діяльності Волинської сільськогосподарської палати було створення й підтримка зразкових господарств. Так, у 1933–1934 рр. лише у Рівненському повіті зорганізовано 13 таких господарств. У цих

господарствах застосовувалися раціональні методи обробітку ґрунту, передові досягнення агротехнічної науки, сільськогосподарські машини.

ВСП також координувала роботу кооперативних організацій різного профілю на території воєводства, активно співпрацювала із садівничими і бджільницькими товариствами. У 1937–1938 рр. проведено конкурс серед садоводів, у якому взяли участь 1 245 господарств. Під опікою сільськогосподарської палати діяло 37 бджільницьких гуртків, у яких брало участь 5 150 осіб, та 15 тис. пасічних господарств. Було організовано 45 курсів для понад 1 500 бджолярів [192, 57; 60].

Значну роботу проводила ВСП для підвищення виробничої культури сільського господарства. Для цього організовували 1–3-денні курси з різних галузей господарювання, випускали й розповсюджували спеціальну літературу, у Луцьку діяла спеціальна бібліотека, у якій в 1936 р. було 1 292 томів літератури з різних галузей сільського господарства на суму 3 794,4 злотих [191, 62]. Спеціалісти з Волинської сільськогосподарської палати (агрономи, інженери) виступали на сторінках волинської преси зі статтями з тих чи інших проблем, проводили роз'яснювальну роботу про методи боротьби із сільськогосподарськими шкідниками [263]. Для підготовки кваліфікованих кадрів аграрних профілів ВСП встановила 10 спеціальних стипендій учням рільничих шкіл.

Волинська сільськогосподарська палата співпрацювала з місцевими органами влади, громадськими, господарськими, торговельними, будівельними, кооперативними організаціями. Їй належить важливе місце у справі ефективної організації сільськогосподарського виробництва, підвищення виробничої культури і загального культурного рівня сільських трудівників. Її діяльність може слугувати прикладом в організації різнопланової опіки над сільськогосподарськими виробниками, досвід роботи цієї установи можна використати в сучасних умовах для надання фахової допомоги фермерам, селянам-одноосібникам та іншим суб'єктам господарювання у волинському селі.

Реформування сільського господарства здійснювалося на засадах приватної власності на землю та засоби виробництва. Отримавши у власність землю, суб'єкти господарської діяльності стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, дістали змогу вільно розпоряджатися своєю продукцією, що розвивало у них почуття господаря, посилювало мотивацію до ефективного господарювання та співпраці з іншими на основі взаємної користі.

Однак реформа не вирішила багатьох господарсько-економічних та соціально-побутових проблем сільськогосподарських товаровиробників, особливо дрібних. Їх вирішення часто було не під силу окремим господарям, тому вони починають об'єднуватися в рільничі спілки. На наш погляд, ці об'єднання можна вважати одним із напрямів кооперування в сільському господарстві, інституціями для реалізації господарських інтересів окремих товаровиробників

До складу рільничих спілок входили господарі одного чи кількох сіл. Вони об'єднувалися для вирішення проблем, пов'язаних із виробництвом та збутом сільськогосподарської продукції, для спільного використання сільськогосподарських машин, для вирішення питань, пов'язаних із благоустроєм сіл, утворенням мережі сільськогосподарських магазинів (склепів) і т. п. У типовому статуті такої спілки зазначалося, що вона ставить собі за мету підтримати розвиток сільського господарства у своєму районі.

Рільничі спілки одного повіту утворювали окружні повітові товариства, які, у свою чергу, входили до воєводського товариства. Ця організація координувала діяльність повітових товариств, узгоджувала їхню діяльність із місцевими державними та господарськими органами, надавала їм організаційну, правову та фінансову допомогу. Воєводське товариство видавало тижневики «Скиба» польською мовою і «Рільник» – українською, два великі ілюстровані календарі: «Волинський господарський календар» польською мовою і «Рільник» – українською.

Слід зауважити, що у 20-ті роки рільничі спілки на Волині об'єднували здебільшого польських господарів. Поряд з ними існували змішані спілки, до яких разом із поляками входили українці. У цей час виникають також рільничі спілки в середовищі українських селян. Так, у 1928 р. в Здолбунівському повіті було зареєстровано п'ять українських рільничих спілок (у селах Оженині, Копитневі, Мізочі, Кунині, Дермані), до яких увійшло 128 господарств [88, арк. 25]. Сільські товаровиробники, особливо дрібні, бачили реальну користь від вступу до рільничих спілок, тому з року в рік їхня кількість зростала.

Окрім рільничих спілок на хвилі реформи почали виникати сільські кооперативні спілки. Як уже зазначалося у попередньому розділі, кооперативний рух на Волині почав активно розвиватися ще під впливом столипінської аграрної реформи. Однак у роки Першої світової війни кооперативні організації, як і все господарство, зазнали значних втрат.

Після прийняття закону про виконання аграрної реформи від 28 грудня 1925 р. сільськогосподарська кооперація отримала новий імпульс. На цей час найбільш поширеними видами кооперативів були ощадно-позичкові, сільськогосподарсько-торгівельні, рільничі, кооперативні молочарні. На 1929 р. Волинському воєводстві функціонувало 226 кооперативів, зокрема 221 ощадно-позичковий, 36 молочарських і дев'ять виробничих та торговельних [188, 7].

Загальна кількість членів кооперативів на цей час становила 45 995 осіб. Переважали серед них селяни – 90,8 % [188, 28]. До найбільш активних можна віднести кооперативи «Добрий сіяч» (99 осіб) у с. Воротневі, «Українська вигода» (37 осіб.) у с. Лищі Луцького повіту, «Наше добро» (62 особи) у с. Лищі Ковельського повіту, «Селянська сила» (68 осіб) у с. Підбереззі Горохівського повіту, «Труд» (99 осіб) у с. Завидові Володимирського повіту, «Добра слава» (66 осіб) у с. Дулібах Рівненського повіту та ін. [428, 45].

У 1930-х рр. кооперативний рух і далі зростає, охоплюючи все ширші сфери, пов'язані з кредитуванням виробників, виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, забезпеченням села промисловою продукцією, реманентом, добривом і т. п. Кількість населення, охопленого кооперативною діяльністю, становила 89 763 осіб (із них 93 % – селяни). Оборотний капітал волинських кооперативів досягнув 17 663 390 злотих [171, 3].

На кінець 1934 р. на Волині було утворено понад 550 сільськогосподарських кооперативів [428, 46] (див. табл. 3.3.7).

Таблиця 3.3.7

Кількість кооперативів у Волинському воєводстві на кінець 1934 р.

Повіт	Кооперативи					
	ощадно-позичкові	с/г-торговельні	с/г-споживчі	моло-чарські	інші	всього
Луцький	40	1	42	19	3	105
Кременецький	41	1	30	4	2	78
Ковельський	25	1	36	5	–	67
Дубенський	38	1	14	11	–	64
Ровенський	23	3	30	8	–	64
Горохівський	15	1	35	5	–	56
Володимирський	19	1	19	1	1	41
Костопільський	15	–	6	3	1	25
Здолбунівський	16	1	1	4	1	23
Любомльський	11	–	3	3	–	17
Сарненський	9	–	1	2	–	12
Разом	252	10	217	65	8	552

Слід зауважити, що ці кооперативи входили до Окружного союзу в Луцьку. Крім того, у воєводстві було ще близько 100 кооперативних утворень, які не належали до цього союзу.

На початку 30-х років ХХ ст. ряд польських та українських кооператорів Волині виступив з ініціативою створення власного Волинського союзу споживчої кооперації. При цьому передбачалася не лише організаційна, а й структурно-господарська перебудова низових кооперативних ланок. Основним її змістом було об'єднання дрібних кооперативів у більші, так звані «районівки». 5 березня 1933 р. відбулися збори делегатів від кооперативних установ, організацій, спілок, які обговоривши доповідь Й. Волошиновського про районіві кооперативи, визнали їх створення доцільним [256]. Від квітня 1933 р. почалася організаційна робота для створення нових «районівок», а в жовтні 1934 р. відбулися організаційні збори для прийняття статуту новоутвореного кооперативного союзу під назвою «Гурт».

Однією із причин виникнення «Гурту» було те, що економічний стан більшості сільських кооперативів Волинського воєводства потребував покращення, тож Волинський союз постав не лише як контрольно-ревізійний орган, а й установа, яка мала здійснити низку важливих структурних змін у волинській кооперації. Одним із напрямів реорганізації кооперативів було їх укрупнення, створення «районівок». Об'єднання дрібних кооперативів, злиття їх капіталів і створення осередків у поєднаних з господарсько-економічного погляду районах створювало кращі перспективи для розвитку сільської споживчої кооперації. Щоб полегшити вступ до кооперативів незаможним селянам, встановлювалася порівняно невелика сума паю – 25 злотих, причому вона могла вноситися частинами (від 1 зл. у місяць).

Поряд з економічними мотивами кооператорів не менш важливе значення у цій справі мали політичні міркування центральної польської влади і волинської воєводської адміністрації. По-перше, позбавивши

українські кооперативи Волині організаційної та ідейної підтримки Львівського ревізійного союзу, польська адміністрація намагалась огородити місцеве населення від шкідливих «націоналістичних галицьких впливів». По-друге, підпорядкування українських і польських кооперативів одному ревізійному союзові мало позбавити волинську кооперацію національного обличчя, порушити її самостійність. Волинський воєвода Г. Юзевський вважав, що основним завданням адміністрації у галузі кооперативного руху є боротьба із засадою самостійності української кооперації. На з'їзді старост у 1936 р. воєвода зазначив, що в цьому контексті діяльність «Гурту» має важливе моральне та політичне значення і що уряд для підтримки цього кооперативного союзу виділив 50 тис. зл. [473, 427].

Перша «районівка» була створена в Дубні і розпочала торгові операції 1 квітня 1933 р. Вона об'єднувала 400 членів кооперативів і обслуговувала населені пункти в радіусі 25 км. [258] У 1934 р. кількість «районівок» зросла до 18, мережа магазинів – до 61, а кількість членів кооперативів – до 8 105 [288]. До кінця 1935 р. в кооперативній мережі «Гурту» функціонувало вже 26 районових спілок, які об'єднували 15 174 члени [259]. У наступні роки також спостерігається поповнення «Гурту» новими районівками: у 1936 р. їх стало 27, а в 1937 р. – 29. Кількість магазинів на теренах кооперативів зросла відповідно до 120 у 1936 р. і до 125 у наступному році. У 1937 р. Волинський кооперативний союз «Гурт» налічував 21 609 членів. У середньому один кооператив об'єднував 710 членів, один магазин обслуговував 172 членів кооперативу. Важливим показником, який характеризує ефективність діяльності кооперативу, є річний товарообіг. Статистика свідчить, що річний товарооборот кооперативів «Гурту» зріс із 52 826 зл. у 1933 р. до 822 771 зл. у 1937 р., або відповідно із 13,2 тис. зл. до 28,4 тис. зл. на одну районівку [253]. У наступні два роки, аж до ліквідації «Гурту» у 1939 р., на теренах Волинського воєводства було утворено ще 11

районівок, а кількість членів у кооперативах зросла до 24 тис. осіб. Їх обслуговували 140 сільських та міських крамниць [239, 2].

Однак Волинський кооперативний союз «Гурт» проіснував лише близько п'яти років У 1939 р. його було ліквідовано. Кооперативи цього союзу були поділені майже порівну між двома загальнопольськими союзами. З господарсько-економічного погляду навряд чи була потреба ліквідовувати Волинський союз. Очевидно, рішення польської влади щодо «Гурту» було продиктоване суто політичними міркуваннями і цілком відповідало основним засадам господарської та національної політики Варшави щодо українського населення краю. У державній програмі польських властей на волинських теренах у 1939 р. зазначалося, що основною засадою національної політики щодо непольського населення Волині є державна асиміляція українців, а згодом і національна. У цьому контексті належало забезпечити в усіх суспільних і господарських організаціях провідну роль польського елемента [473, 433]. Проте переважна більшість кооперативів, об'єднаних у Волинському союзі, були українськими, українці становили понад 70% усіх членів. Таким чином, прагнення влади позбавити українську кооперацію національного змісту стало однією з головних причин ліквідації Волинського кооперативного союзу «Гурт».

Нестача власних коштів, недостатній розвиток комунікацій, віддаленість від великих торгово-промислових центрів, брак належного досвіду в організації кооперування створювали об'єктивні труднощі для розвитку сільськогосподарської кооперації. Однак, незважаючи на них, кооперативний рух на Волині розвивався по висхідній. На початок 1938 р. у Волинському воєводстві діяло 577 кооперативів, із них 228 ощадно-позичкових, 92 молочарські, 231 споживчий, 11 сільськогосподарсько-торговельних, 15 – інших профілів. Загальна кількість їх членів сягала 130 тис. осіб. Оборотний капітал кооперації на цей час становив 19 196 000 злотих [428, 46].

У міжвоєнний період на Волині сільський кооперативний рух сприяв інтеграції сільськогосподарських виробників у єдиний господарсько-економічний комплекс, активізував товарно-грошові відносини, розвиток підприємництва, сприяв піднесенню виробничої і загальної культури сільських трудівників. Відстоюючи економічні інтереси українських товаровиробників, кооперація виступала також як об'єднавчий чинник у боротьбі за національні інтереси.

Аналізуючи наслідки аграрної реформи, слід зауважити, що вона спричинила певні зрушення і в аграрному секторі, і в промисловості та торгівлі. Підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперації привели до збільшення кількості промислових підприємств, що орієнтувалися на переробку сільськогосподарської продукції.

Якщо в 1925 р. із 805 промислових підприємств, що функціонували у Волинському воєводстві, 566 були підприємствами харчової промисловості, то на 1938 р. нараховувалося уже 1 738 підприємств цієї галузі. Це були здебільшого невеликі виробничі установи з кількістю працівників до 20 осіб. Лише на 58 підприємствах працювало більше ніж по 20 працівників. Переважали млини (827), молочарні (437) та олійні (314). Одним із найбільших підприємств харчової промисловості був м'ясопереробний комбінат у Дубні, продукція якого йшла на експорт. На цьому комбінаті працювало 250 осіб [185, 36].

За період від 1925 р. до 1938 р. у понад три рази збільшилася кількість гарбарень – підприємств шкіряної промисловості – 37 проти 12. Усього на 1938 р. разом із гарбарнями нараховувалося 48 підприємств для переробки тварин [186, 171; 177]. Навіть у роки світової економічної кризи (1929–1933 рр.) м'ясо-молочна промисловість перебувала на досить високому рівні розвитку. Міцні позиції в ній посідали українські товаровиробники [353, 34].

Як відомо, у 20–30-х роках на Волині було досить поширеним вирощування льону та конопель. Збільшення їх валового виробництва

зумовило зростання кількості підприємств, пов'язаних із переробкою цієї сировини: із п'яти в 1925 р. до 39 у 1938 р. [186, 171; 25, арк. 10].

Значно зросла деревообробна галузь. У 1938 р. нараховувалося 124 підприємства цієї галузі – майже вдвічі більше порівняно з 1925 р. На 30 підприємствах працювало більше ніж по 20 робітників [25, арк. 9]. На 1938 р. у Волинському воєводстві було понад 400 підприємств мінеральної промисловості. З року в рік збільшується кількість робітників, зайнятих у цій галузі, особливо в каменоломнях. У 1938 р. на підприємствах мінеральної промисловості працювало 25 тис. робітників (проти 7 тис. у 1932 р.) [185, 37].

Збільшення кількості промислових підприємств несільськогосподарської орієнтації з великою концентрацією робітників певною мірою можна пов'язати з аграрною реформою. Реорганізація аграрного устрою не вирішила проблем малоземельних господарств. Їх господарі мусили шукати заробітків поза своїми господарствами. В умовах конкуренції з боку сильних господарств праця на невеликих ділянках була не вигідною. Дрібні власники продавали або здавали в оренду свої ділянки і шукали заробітків в інших галузях, поповнюючи ринок робочої сили, а це одна з передумов розвитку капіталістичної промисловості. Таким чином, одним із соціальних наслідків аграрної реформи польського уряду у 20–30-х роках стало підвищення соціальної мобільності у Волинському воєводстві. Якщо в 1921 р. частка населення, зайнятого у промисловості, становила 7,2 % (10 4107 осіб), то, за даними перепису, в 1931 р. ця частка зросла до 8,5 % (176 610 осіб) [14, арк. 27; 106, 14]. З ростом продуктивності сільськогосподарського виробництва активнішого розвитку набирає торгівля. Провідне місце в організації торгівлі сільськогосподарською продукцією у Волинському воєводстві належало кооперації. У повітах воєводства було збудовано низку зернових складів – магазинів, через які проводилася торгівля. Оборот волинської кооперації продукцією

рослинництва становив 4,3 млн злотих у 1936 р. і 9,4 млн злотих у 1937 р. [185, 40].

Активізується і зовнішня торгівля сільськогосподарською продукцією, про що свідчить зростання з року в рік оборотів Рівненської зернової біржі, утвореної в 1932 р. з ініціативи Люблінської промислово-торговельної палати як відділ Люблінської біржі:

1935 р. – 157 024 тонни – 28 525 832 злотих;

1936 р. – 258 366 тонн – 55 428 614 злотих;

1937 р. – 285 786 тонн – 80 792 171 злотих.

За цими показниками Рівненська біржа у 1937 р. посідала шосте місце, випереджуючи великі біржі, що були в Кракові, Любліні, Вільні та Катовіце [185, 64]. 15 липня 1938 р. відділ Люблінської біржі в Рівному був реорганізований в самостійну Рівненську біржу.

Реорганізація аграрного сектору та розвиток промисловості потребували налагодження шляхів сполучення у Волинському воєводстві – і внутрішніх, і зовнішніх. На час входження до Польщі на Волині був чи не найгірше становище із будівництвом битих доріг. Якщо в польських землях, що входили раніше до Пруссії, на 1 тис. жителів припадало 2,785 км битих доріг, у самій Польщі – 1,099 км, то у Волинському воєводстві цей показник становив 0,566 км. У 20–30-х роках хоч повільними темпами, але розпочинається будівництво битих доріг. У період від 1923-го до 1929 р. у Волинському воєводстві збудовано 158,5 км доріг із твердим покриттям [3, арк. 26]. У 30-х роках будівництво доріг активізується. Лише за 1936–1938 рр. збудовано 259,8 км битих доріг. Усього в 1922–1938 рр. збудовано понад 700 км доріг із твердим покриттям.

Отже, оцінюючи наслідки польської аграрної реформи на Волині у 1921–1939 рр., варто зазначити таке:

– оскільки реформування аграрної системи краю в цей період не було завершене, оцінці підлягають не кінцеві результати, а основні тенденції, що намітилися у розвитку сільського господарства Волині. Головною з них

було утвердження капіталістичних відносин на селі. Свідченням цьому є формування земельного ринку, утвердження приватної власності на землю, створення умов для формування ринкових відносин в аграрному секторі;

– позитивною рисою реформування була його поступовість. Зменшення великої земельної власності здійснювалося поетапно, що дало можливість зберегти високопродуктивні поміщицькі господарства, які були основними виробниками основних видів сільськогосподарської продукції як для внутрішнього ринку, так і на експорт;

– реформування системи землеволодіння привело до кількісних і якісних змін у структурі господарств. Значно зменшилося велике поміщицьке землеволодіння, на 25 % збільшилася абсолютна кількість економічно сильних господарств площею 5–50 га. Але водночас зросла кількість малоземельних господарств, проблеми яких і надалі не вирішувалися;

– реорганізація землекористування, піднесення культури господарювання, розширення посівних площ за рахунок меліорації спричинили підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, хоча воно стало можливим переважно за рахунок екстенсивних факторів. Удосконалення землекористування шляхом комасації, створення хутірських господарств було логічним продовженням землевпорядних робіт, які проводилися на Волині під час реалізації столипінської реформи. Місцеве населення ще тоді переконалося у перевагах такого землеустрою і підтримало цей напрям реформи польської влади;

– становлення аграрного сектору Волині на шлях капіталістичного розвитку, сприяло товаризації аграрного виробництва, активізації товарно-грошових відносин, становленню внутрішнього ринку та виходу волинських виробників на європейський продовольчий ринок, стимулювало розвиток кооперації, пошвидчення темпів розвитку певних галузей промисловості та торгівлі;

– щодо польської осадницької колонізації волинських земель, то, послабивши земельний дефіцит на території власне Польщі, вона загострила цю проблему на Волині. Осадники безкоштовно отримували кращі землі, що підривало економічний потенціал українських господарств, вносило напруження в міжнаціональні стосунки. Однак польські колоністи не стали економічною опорою польської влади у волинському селі.

Загалом аграрна реформа польської влади викликала низку позитивних зрушень в аграрному секторі Волині та її економіці в цілому. З огляду на це її досвід заслуговує глибшого вивчення і застосування в сучасних умовах. Зокрема вона вказує на ефективність приватної власності на землю, на необхідність її повної товаризації, на потребу державної опіки над сільським господарством через створення відповідних інституцій, у тому числі й фінансових, таких як державний Сільськогосподарський банк. Запорукою успішного розвитку села й підвищення добробуту сільських трудівників повинні стати матеріальна і фінансова підтримка держави, створення сприятливого економічного мікроклімату для суб'єктів господарювання, раціоналізація, технічна модернізація та підвищення культури господарювання і побуту селянства.

РОЗДІЛ 4. ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ КОЛГОСПНО- РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Передумови та основні етапи колективізації на Волині. Волинське село в другій половині 40-х – першій половині 60-х років XX ст.

Після приєднання Волині в 1939 р. до складу УРСР та встановлення радянської влади, тут було апробовано ще одну модель організації сільського господарства – колективну, коли основними суб'єктами господарської діяльності на селі стали колгоспи та радгоспи. У межах досліджуваного періоду ця модель існувала найдовше, практично до проголошення незалежності України.

Насамперед потрібно з'ясувати історію створення, визначити суть і зміст цієї системи. Спочатку вона була запроваджена в Радянській Україні, яка перебувала в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Волинь же в той час перебувала в складі II Речі Посполитої). Ідеологічні та економічні передумови колективізації були закладені в доктрині партії більшовиків, яка прийшла до влади після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії. В одному із перших документів нової влади – Декреті про землю – були проголошені такі засади державної аграрної політики:

- скасування права приватної власності на землю, безоплатне її відчуження у всіх категорій власників і проголошення загальнонародною власністю;

- дозвіл усім громадянам користуватися землею, причому землекористування має будуватися на зрівняльному принципі і в різних формах (хутірське, общинне і т. п.). Присадибна земля має залишитися в користуванні нинішніх власників;

- заборона використання найманої праці.

Згодом ця доктрина була конкретизована в «Програмі комуністів (більшовиків)» у 1918 р. У селянському питанні вона ставила завдання негайного переходу селян до суспільної праці двома шляхами: «по-перше, товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків, по-друге, організацією трудових сільськогосподарських комун» [318, 97].

Реалізація цієї програми на практиці виявилася у створенні сільськогосподарських комун, артілей, товариств для спільного обробітку землі й т. п. Однак з'ясувалося, що соціальною базою для них стали найбільш вразливі верстви селянства, які були неспроможні самотійно налагодити господарство. Відповідно, створені на їх основі об'єднання виявилися не довготривалими, бо не зуміли продемонструвати жодних успіхів у своїй діяльності. Заможніше українське селянство віддало перевагу індивідуальному господарюванню, яке з проголошенням курсу нової економічної політики довело свою ефективність. У перші роки непу в середовищі селян-одноосібників активно розвинулася кооперація й сільське господарств почало поступово виходити з кризового стану. Оскільки кооперування мало ознаки колективної суспільної праці, кооперація була проголошена головним шляхом соціалістичної перебудови села.

Справді, із середини 20-х років партійно-державне керівництво СРСР і УРСР взяло курс на створення умов для кооперування сільськогосподарських виробників. Проте наприкінці 20-х років цю концепцію було замінено іншою – курсом на суцільну колективізацію. Основною принциповою різницею між ними є те, що кооперування здійснюється через об'єднання виробників без відчуження їх від засобів виробництва для розв'язання спільних господарських завдань, а в умовах колективізації селяни перестають бути власниками засобів виробництва (землі, реманенту, робочої худоби), передаючи їх у власність колгоспів. Якщо в кооперативі селянин є власником виробленої продукції, то в колгоспі нею фактично розпоряджається колгоспне керівництво, яке діє під суворим контролем державно-партійного апарату. Сталінське керівництво

зробило цю підміну свідомо, для того, щоб полегшити «викачування» селянських ресурсів до державного бюджету й спрямувати їх на потреби індустріалізації. Способом прямого впливу на керівника колгоспу партійні органи та державні установи диктували норми поставок хліба державі та закупівельні ціни, і вже урожай 1929 р. з колгоспних ланів потрапляв прямо до державних засіків. По суті, держава повернулася до воєнно-комуністичних методів, тільки тепер продрозкладка стягувалася не з кожного окремого селянина, а з колгоспів.

Офіційно курс на суцільну колективізацію було взято на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б). У постанові від 5 січня 1930 р. про темпи колективізації Україну віднесли до групи районів, де колективізація мала бути завершена до осені 1931 р. або навесні 1932 р. Проте в інструктивному листі ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій український генсек С. Косіор дав настанову колективізувати Степ за час весняної посівної, а всю Україну – до осені 1930 р. [318, 129; 133].

Згідно з урядовими настановами колективізація мала здійснюватися через добровільне об'єднання селян-одноосібників у колективні господарства. Однак усупереч задекларованому принципу добровільності її проводили насильницькими методами, оскільки селяни не бажали з власної волі відмовлятися від своєї землі та майна. Найактивніший опір чинили заможні селяни, яких називали «куркулями». Проти них під гаслом «ліквідації куркульства як класу» розпочалися масові репресії, які отримали назву «розкуркулення». За даними більшості видань, у роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, хоча й наводиться інша статистика, згідно з якою у 1928–1931 рр. кількість селянських дворів у радянській Україні скоротилася на 352 тис. [469, 557].

Динаміка суцільної колективізації в Україні мала такий вигляд: у 1929–1930 рр. було розпочато колективізацію і на 1 березня 1930 р. в УСРР було колективізовано 62,8 % селянських господарств [416, 166]. Однак після

публікації у газеті «Правда» статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» (2 березня 1930 р.), у якій місцеве керівництво звинувачувалося у перегинах, зокрема й у порушенні принципу добровільності, почався масовий вихід селян, особливо середняків, із колгоспів. На осінь 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини господарств. Проте в 1931 р. партійно-державне керівництво здійснило нову хвилю колективізації, після якої восени питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств становила 67 %, а до кінця 1932 р. було колективізовано близько 70 % господарств. Майже цілком українське село було колективізовано в 1937 р. (96,1 % селянських дворів перебували у складі 27,3 тис. колгоспів, до яких входило 99,7 % посівних площ).

Форсовані темпи і насильницькі методи колективізації мали трагічні наслідки. Колективізація призвела до дезорганізації і деградації сільського господарства республіки. Рівня виробництва сільськогосподарської продукції 1928 р. вдалося досягти лише у 50-х роках. Проте найголовнішою втратою було фізичне винищення частини українського селянства. Особливо великих людських втрат зазнало українське село під час голодомору 1932–1933 рр., що став національною трагедією для українства. За приблизними даними, у 1933 р. голодною смертю померло близько 3 млн осіб. Загальні демографічні втрати від голоду досягли в 1932–1934 рр. 5 млн осіб [416, 177].

Однак колективізацію не можна обмежити лише мотивами соціально-економічного характеру. В умовах формування тоталітарного режиму вона мала на меті встановити повний контроль, у тому числі й політичний, над селянством, способом економічного й позаекономічного примусу поставити його в цілковиту залежність від радянської влади.

Головною історичною передумовою колективізації на західноукраїнських землях, зокрема й на Волині, стало приєднання їх у 1939 р. до складу УРСР та встановлення тут радянської влади. В умовах назрівання Другої світової війни фашистська Німеччина і СРСР, зважаючи

на міжнародну ситуацію, яка склалася на той час, і прагнучи реалізувати свої геополітичні плани, вдаються до спроби налагодити відносини. 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною було підписано договір про ненапад терміном на 10 років (пакт Молотова–Ріббентропа). Крім договору, було підписано таємний протокол, який передбачав розмежування сфер впливу цих держав в окремих регіонах Європи. Низка положень стосувалася й українських земель. Зокрема передбачалося, що у разі розмежування Польщі, кордон між СРСР і Німеччиною проходитиме по лінії рік Нарева, Вісли і Сяну, тобто західноукраїнські землі мали бути приєднаними до СРСР.

Пакт Молотова–Ріббентропа і таємні протоколи до нього фактично розв'язали Гітлеру руки для початку війни. 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі, і це стало початком Другої світової війни. 17 вересня 1939 р. частини Червоної армії під командуванням С. Тимошенка перейшли радянсько-польський кордон і зайняли Західну Україну. 28 вересня 1939 р. було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. За домовленістю кордон пройшов по «лінії Керзона». 22 жовтня 1939 р. відбулися вибори до Народних зборів Західної України. Народні збори (26–28 жовтня 1939 р.) ухвалили рішення про возз'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною у складі Союзу РСР і встановлення на них радянської влади. Верховні Ради СРСР (1 листопада) і УРСР (14 листопада) затвердили це рішення. У грудні на новоприєднаних українських територіях було створено шість нових областей, у тому числі й Волинську (4 грудня 1939 р.). Її площа становила 20 тис. км², тут проживало 1 032 тис. осіб населення [314, 111].

На приєднаних до складу УРСР західноукраїнських землях було започатковано ряд перетворень у соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній сферах, які мали на меті перенести сюди соціалістичний устрій. У галузі сільського господарства було взято курс на колективізацію. Проте спочатку для цього потрібно було підготувати ґрунт.

Першим кроком у цьому напрямі стала Декларація Народних зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель. У цьому документі декларувалися такі основні положення:

– поміщицькі і монастирські землі, маєтки великих державних урядовців зі всім їх інвентарем та садибними будівлями підлягали конфіскації;

– уся земля з її надрами, лісами, водними ресурсами оголошувалася державною власністю;

– поміщицькі землі вилучалися без викупу і через селянські комітети передавалися в користування трудовому селянству. Ці ж комітети вирішували долю й земель польських осадників [113, 21].

Волинські селяни, особливо безземельні та малоземельні, схвально сприйняли цю декларацію, бо у них з'явилася надія на покращення свого матеріального становища. Адже, за даними польської канцелярії, у Волинському воєводстві 69 013 дрібних селянських господарств мали у своєму розпорядженні лише 106 329 га землі, у той час як 2 870 поміщиків і осадників мали у володінні 324 625 га. Їм також належало 24 527 ставків та озер. Тут також було близько 100 тис. га державних земель, які перебували в оренді, понад 25 тис. га належало церквам і монастирям [459, 96–97].

До кінця 1939 р. поміщицькі, монастирські, чиновницькі та осадницькі землі були розподілені між волинськими селянами. 50 290 селянських господарств отримали 94 356 га землі, між бідняцькими господарствами було розділено 15 792 голови худоби [244]. Волинським селянам було передано 6 600 корів, майже 3 900 коней, 3 500 овець, 2 600 свиней, багато сільськогосподарського реманенту [459, 97].

Паралельно з цим місцеві органи влади через агітаторів та засоби масової інформації вели роботу серед волинських селян, створювали по селах ініціативні групи для об'єднання одноосібників у сільськогосподарські артілі, тобто колгоспи. Для агітаційного впливу на населення та ідеологічного забезпечення процесу радянської напередодні

радянсько-німецької війни на Волині було організовано 13 будинків культури, 17 районних і 505 сільських клубів, 178 червоних кутків, 30 сільських бібліотек. У 1940 р. було прочитано 11 785 лекцій, проведено 8 000 бесід пропагандистсько-агітаційного характеру [47, арк. 17].

Однак агітація мало впливала на волинських селян. Переважна їх більшість, навіть незаможні, не йшла в колгоспи. Вони не хотіли віддавати свою землю, яку наживали важкою працею і без якої не уявляли собі життя, не бажали міняти звичний побут, остерігалися, що у колгоспах їх спіткає така ж доля, як братів-східняків. Боячись викликати опір селянства, влада спочатку не вдавалася до насилля та репресій. Намагаючись наочно продемонструвати переваги колективного господарювання, місцеві державні й партійні органи старалися забезпечити тих, хто погодився вступити до колгоспів, виробничими та житловими приміщеннями, інвентарем, худобою, фуражем та посівним матеріалом за рахунок колишніх поміщицьких і осадницьких господарств. Охочим записатися до колгоспів установлювали значні пільги в оподаткуванні.

З іншого боку, влада намагалася натиснути на «куркуля», тобто повторюється сценарій, за яким розгорталася боротьба за ліквідацію куркульства як класу в Радянській Україні у процесі колективізації. Спочатку на них чинився податковий тиск: з одного гектара вони мали здати 90 кг зерна за цінами, значно нижчими від ринкових, сплатити податок на землю – 50 крб за гектар, на худобу: за коня – 120 крб, за корову – 60 крб. У 1940 р. у Волинській області було складено спеціальні списки, до яких було внесено 3 545 куркульських господарств [455, 193]. Однак заможні селяни воліли краще сплачувати високі податки, аніж вступати до колгоспів.

Першим колективним господарством у Волинській області стала сільськогосподарська артіль ім. Сталіна в с. Уховецьку Ковельського району, утворена в січні 1940 р. Ініціаторами створення артілі стали О. Трохимук та М. Ільющ, до яких приєдналися близько півтори сотні селян. Її головою став селянин-середняк Михайло Васюта [242]. На початку

лютого артіль ім. Хрущова було організовано в с. Брищі Луцького району. Першими до неї вступили В. Кушаба, Є. Мельничук, а згодом їх підтримали ще 47 бідняків і батраків. Через місяць у колгоспі було 110 господарств [243]. Протягом весни 1940 р. у Волинській області було створено ще 25 колгоспів. Характерною особливістю перших сільгоспартілей було те, що до них вступали переважно бідняки та колишні батраки, які надіялись у такий спосіб покращити свій добробут.

Головною проблемою цих колгоспів було те, що вони не мали чим обробляти землю. Відповідно до урядових постанов місцева влада на західноукраїнських землях зобов'язувалася створити 100 машинно-тракторних станцій (МТС), у тому числі 18 у Волинській області. Зі східних областей сюди було доставлено трактори та іншу сільськогосподарську техніку, відряджено 25 кваліфікованих агрономів, 25 зоотехніків, 25 ветеринарів, 22 механіки, 96 трактористів, 50 комбайнерів [455, 193].

З одного боку тиск на селян, а з іншого – організаційні заходи центральної і місцевої влади на межі 1940–1941 рр. зрушили з місця справу колективізації. Станом на 1 квітня 1941 р. у тридцяти районах Волинської області налічувалося 625 сільськогосподарських артілей [47, арк. 94].

Таблиця 4.1.1

Кількість колгоспів по районах області станом на 1 квітня 1941 р.

Район	Кількість колгоспів	Район	Кількість колгоспів
Берестечківський	32	Маневицький	21
Вербський	23	Мацеївський	32
Володимир-Волинський	31	Озютицький	16
Голобський	36	Олицький	15
Головнянський	30	Порицький	32

Горохівський	25	Ратнівський	16
Заболоттівський	11	Рожищенський	18
Камінь-Каширський	18	Седлищанський	19
Ківерцівський	11	Сенкевичівський	20
Ковельський	28	Теремнівський	18
Колківський	12	Торчинський	20
Локачівський	26	Турійський	19
Луцький	16	Устилузький	21
Любомльський	13	Цуманський	7
Любешівський	13	Шацький	26

За даними Волинського обласного земельного відділу, напередодні війни й окупації в області існувало 640 колгоспів, у яких об'єдналося 34 149 господарств [54, арк. 1]. Проте, можливо, не всі з них були юридично оформлені або перебували на початковій стадії створення, бо в різних архівних документах трапляються різні дані. Так, у звіті Волинської обласної комісії з обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню зазначено, що на Волині було 378 колгоспів, 10 радгоспів і 30 МТС [67, арк. 2]. У цьому ж документі зазначено, що в користуванні колгоспів було 727 700 га землі у тому числі 104 877 га орної. Напередодні окупації у волинських колгоспах налічувалося 21 209 коней, 8 257 голів великої рогатої худоби, 2 850 овець, 4 790 свиней [67, арк. 2]. Власної механізованої техніки колгоспи фактично не мали і для обробітку полів та збору врожаю користувалися послугами МТС. За допомогою нескладних обрахунків можна визначити, що на один колгосп у середньому припадало 1 925 га землі, у тому числі 277,5 га орної, 56 коней, 21,9 голови ВРХ, 7,5 овець, 12,7 свині.

З початком радянсько-німецької війни колгоспне будівництво на Волині зупинилося, бо з перших воєнних днів область було окуповано німцями. В умовах окупації майже всі колгоспи розпалися, а більшість їх

членів, захопивши належну їм частку землі, реманенту, худоби, почали господарювати індивідуально. В окремих випадках селяни, висловлюючи своє негативне ставлення до колективізації, вчиняли погроми приміщень колгоспів та сільських рад, розправи над місцевими активістами [210].

Німецький окупаційний режим повністю підпорядкував собі волинське село і намагався максимально використати його для задоволення потреб рейху в сільськогосподарській продукції та сировині. Землі колишніх колгоспів та радгоспів було використано для створення так званих общинних господарств «лігеншафтів». Місцеві селяни називали їх фольварками, і очевидно, під цією назвою вони фігурують в архівних документах. Так, за даними статистики, на Волині окупанти організували 102 фольварки у 16 районах. Наприклад, у Сенкевичівському районі п'ять фольварків було організовано на землях, відібраних у селян, а два – на землях радгоспів [68, арк. 171]. Колишні колгоспники змушені були виконувати трудову повинність, а селяни-одноосібники обкладалися продовольчим податком.

В окремих випадках до роботи в громадських господарствах окупаційна місцева адміністрація залучала все сільське населення, яке проживало в 20-кілометровій зоні довкола. Практикувалася також роздача в оренду окремим родинам землі та майна цих господарств із розрахунку по одній корові, одній свині та 10 овець на сім'ю. Як орендну плату селяни мали щоденно здавати 3–6 л молока від корови, сметану, сир, масло, яйця тощо. Після збору врожаю в них відбирали збіжжя (за винятком продовольчої пайки, яка становила 10 кг зерна на одного члена родини щомісячно). Крім того, кожне село повинне було здавати на потреби окупаційної влади певну кількість м'яса, сала та інших продуктів. За зрив цих поставок окупанти розстрілювали винних, часто вдавалися до масових репресій у волинських селах [346, 171–173].

В умовах окупації волинське село піддалося руйнуванню і безпрецедентному грабунку. Так, за час війни й окупації було знищено

52 362 селянські двори, посівні площі скоротилися на 103 тис. га. Було повністю зруйновано 30 МТС, а їх майно або знищили, або вивезли до Німеччини. У селян окупанти відібрали 293 897 голів ВРХ, 55 847 коней, 200 218 овець, 210 521 свиню, 27 299 ц зерна. У колгоспах знищено 1 087 промислово-виробничих приміщень, 545 тваринницьких будівель, 1 365 інших господарських споруд, відібрано 31 625 ц зерна і муки, 5 280 ц картоплі, 3 368 ц овочів, 8 147 голів ВРХ, тисячі голів іншої худоби, знищено та вивезено до Німеччини 54 082 одиниці сільськогосподарського інвентарю [68, арк. 5].

Таким чином була знищена організаційна й матеріально-технічна основа створених у передвоєнні роки колгоспів та радгоспів. Тому після визволення Волині з-під німецької окупації відбудову колгоспно-радгоспної системи довелося розпочинати фактично з нуля.

Після звільнення області від німецьких загарбників у жовтні 1944 р. бюро Волинського обкому партії та виконком обласної ради прийняли постанову, яка мала на меті відновити землекористування селянських господарств. Вона передбачала повернення земель, незаконно відібраних окупантами, у користування волинських селян. Було встановлено граничну норму землекористування на один двір: у більшості районів вона становила 10 га, у поліських районах – 15 га на двір. Всі лишки землі відрізалися і передавалися в земельний фонд для розподілу між безземельними та малоземельними селянами. Наділи понад установлену норму могли залишатися у багатодітних селянських родин, які обробляли їх своєю працею [109, 166–167].

Відразу після вигнання окупантів у Волинську область було скеровано оперативні групи партійних та радянських працівників, на яких покладалося завдання забезпечити відбудову народного господарства, у тому числі й села. До їх складу також були включені працівники органів НКВС. Одним із ключових завдань у сільському господарстві було відновлення наявних до війни колективних господарств і завершення колективізації в цілому.

Однак відновити колгоспи і налагодити їх продуктивну роботу відразу після визволення області було справою надзвичайно складною: не вистачало сільськогосподарського інвентарю, тягової сили, насіння під озимі зернові, робочих рук. Переважна більшість волинських селян, отримавши землю, віддали перевагу індивідуальному господарюванню. Тому місцеві органи влади на цьому етапі вдалися до організаційних заходів із підбору сільського активу для майбутньої колективізації та створення колективних осередків у вигляді сільських земельних громад та супряг як традиційних форм взаємодопомоги в середовищі сільської бідноти. Так, до червня 1945 р. у Волинській області було організовано 29 315 кінних супряг, які надавали допомогу сім'ям загиблих військовослужбовців, інвалідам війни, сиротам у 35 833 господарствах. Було також створено 622 кузні, які відремонтували 57 357 плугів, 63 439 борін, 209 сівалок та багато одиниць іншої техніки.

Практичні кроки щодо відновлення у Волинській області довоєнних колгоспів та створення нових були здійснені у 1945 р. Першою в області була відновлена сільськогосподарська артіль ім. Леніна в с. Любитові Ковельського району у квітні 1945 р. В ній було усупільнено 100 га землі, 20 коней, 14 плугів та іншого реманенту, організовано молочно-товарну ферму [245]. До осені 1945 р. у Волинській області налічувалося 13 колгоспів, статuti яких було прийнято на загальних зборах. У них об'єдналося 447 господарств – 1 449 осіб, у тому числі 722 працездатних [55, арк. 1, 1а]. Більшість із них були невеликими господарствами. Наприклад, у паспорті артілі ім. Сталіна в с. Озерянах Турійського району, яку було організовано 7 квітня 1945 р., зазначалося, що в артіль вступили 12 господарств (33 особи). У їх користуванні було 52,5 га землі, шість плугів, 18 борін, сім робочих коней. Артіль «Червона зірка» в Устилузі також об'єднала 12 господарств (39 осіб), які господарювали на 106 га землі й мали у своєму розпорядженні чотири плуги, чотири борони та 14 коней [475, 126].

Щодо поліських районів, то колгоспи в них стали створювати значно пізніше. Наприклад, у Ратнівському районі перший колгосп – «Нове життя» – було створено у квітні 1947 р. Його матеріальну основу становили 42 га землі, два воли, шість плугів, п'ять борін і сім возів [303, 82]. У Камінь-Каширському районі перший колгосп утворився в с. Тоболах улітку цього ж року [303, 148].

Як і до війни, у сільгоспартілі вступали переважно бідняки, заможні селяни господарювали індивідуально. Темпи колективізації були низькими. Селяни-одноосібники не бажали вступати до колгоспів через низьку ефективність їх господарювання, відсутність матеріальних стимулів, адже оплата праці була мізерною, а робота – фактично примусовою. Крім того, в умовах боротьби влади з оунівським підпіллям, вступ селян до колгоспу міг розцінюватися оунівцями як підтримка радянського режиму, і люди не йшли до колгоспів, боячись їхнього покарання. Наприклад, у с. Холоневі Горохівського району на пропозицію написати заяву до колгоспу селянин К. Никонюк відповів, що не хоче першим подавати заяву до колгоспу, бо за це оунівці можуть убити. Те ж саме заявила місцева активістка Є. Братко [489, 109]. З огляду на це радянські та партійні органи за підтримки співробітників органів НКВС і НКДБ вдавалися до репресивно-каральних заходів, силою змушуючи селян вступати до колгоспів. Для проведення колективізації за селами закріплювали уповноважених від районних державних і партійних органів, яких «посилили» представниками міліції. Під загрозою фізичної розправи вони примушували писати заяви, шантажували арештами, відбором землі й усього майна.

Загалом динаміка колективізації волинського села в перші повоєнні роки виглядала так (див. табл. 4.1.2) [69, арк. 17].

Таблиця 4.1.2

Колективізація у Волинській області в 1945–1950 рр.

Роки	Кількість колгоспів	Кількість дворів	% до загальної кількості дворів
1945	13	471	0,3
1946	16	592	0,4
1947	239	13442	8,1
1948	972	112096	67,6
1949	1059	155018	93,5
1950	999	163644	98,7

Як видно із таблиці, у 1945–1946 рр. у колективні господарства у Волинській області було об'єднано лише трохи більше тисячі селянських дворів. На цьому етапі репресивно-каральні акції щодо одноосібників застосовувалися в поєднанні з намаганням заохотити селян до вступу в колгоспи наданням новоствореним господарствам фінансової та матеріально-технічної допомоги у вигляді кредитів, насінневих позик, створення МТС тощо.

Переломним у темпах колективізації на Волині став 1947 р. Березневий 1947 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію «Про заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів західних областей, Ізмаїльської та Закарпатської областей», яка зобов'язала обкоми посилити роз'яснювальну роботу серед одноосібників, долаючи опір куркульства, всіма способами підтримувати ініціативу бідняцько-середняцьких мас в організації колгоспів [252].

Саме цього року адміністративний тиск на селян досяг апогею. Крім репресивних акцій, влада вдалася до жорстких економічних санкцій щодо одноосібників. Постановою Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1947 р. більш ніж на 50 % були збільшені поставки сільгосппродукції з так званих куркульських господарств, скоротився термін її здачі, іншою постановою запроваджувалися додаткові податки на прибуток із цих господарств. Для прикладу, селяни сіл Білашевого та Повурська Ковельського району

Т. Антонюк і А. Ващук змушені були подати заяви до колгоспу після того, як їм встановили податок у розмірі близько 2 тис. крб. [489, 111].

Поряд з економічними санкціями проти селян-одноосібників партійні та колгоспні активісти разом із уповноваженими працівниками органів МДБ вдавалися до шантажу, погроз, фізичного насилля, судових розправ. У господарів силою відбирали худобу та реманент і віддавали їх до колгоспу, незаконно конфісковували господарські приміщення, селян часто брали під арешт і зі зброєю в руках змушували писати заяви про вступ до колгоспу. Б. О. Ярош наводить у своїй монографії факти жорстокого побиття мешканців сіл Комарового і Боровичів Колківського району групою активістів під керівництвом працівника місцевого райкому партії Будка [489, 114]. Справді, від місцевих селян доводилося чути розповіді не лише про побиття, а й про тортури, коли непокірним на голови насаджували металеві відра і били по них палицями доти, доки людина непритомніла або погоджувалася вступити до колгоспу.

Відомі випадки, коли селян засуджували на тривалі терміни ув'язнення за відмову вступати до колгоспу, як це було в с. Гранатові Локачинського району, де депутата місцевої сільської ради В. Собіпана на основі акта, складеного головою сільради та уповноваженим райвиконкомом, у вересні 1948 р. засудили на 10 років ув'язнення в сталінських таборах [241].

Особливо жорстокий тиск чинився на заможних селян, яким за випробуваною раніше практикою навішували ярлик «куркуля». Починаючи від 1946 р., по районах складали списки куркулів. Наприклад, у цьому ж році виконком Камінь-Каширського району затвердив список у складі 70 господарств, а 16 липня 1947 р. було затверджено черговий список із 60 господарств. Часто у такі списки потрапляли селяни, які нажили свій статок важкою працею, а їхні земельні наділи не перевищували встановлених норм користування. Так, мешканець с. Нуйна цього району А. Г. Лесик мав 7,25 га землі, одного коня, четверо овець і солomorізку, а Г. К. Давидюк із с.

Тоболів – 6 га землі, 0,15 га пасовища, дві корови, одного вола, одного вулика, січкарню, плуга і борону. При цьому в обох господарствах на утриманні було по четверо непрацевдатних членів родини [304, 120].

Незалежно від розмірів до куркульських відносили господарства, у яких використовували сезонну працю найманих робітників. Для прикладу, у Головнянському районі господарство М. П. Косяк віднесли до куркульських через наявність молотарки, до якої наймали людей, родина Д. К. Калитки з дев'яти осіб, яка мала 8 га земельних угідь, також була розкуркулена за використання на сезонно-польових роботах найманої праці. Зазвичай заможних селян паралельно зі звинуваченнями в саботажі колгоспного будівництва звинувачували в підтримці українського національно-визвольного руху. Серед заходів з остаточної ліквідації оунівського підпілля на західноукраїнських землях спеціальною постановою від 10 вересня 1947 р. було заплановано масове примусове виселення членів підрозділів ОУН та їхніх родин, посібників учасників національного руху та їхніх родин, куркулів, націоналістів та їхніх родин. 21–26 жовтня 1947 р. органами МВС і МДБ було проведено акцію, внаслідок якої із західних областей було депортовано 26 518 родин у кількості 78 531 особи, у тому числі з Волинської області 2 716 сімей (8 938 осіб), серед яких було чимало куркулів та середняків [459, 136–137]. Сільські активісти при підтримці репресивно-каральних органів розорювали садиби депортованих, майно передавали колгоспам та радгоспам, хоча траплялися випадки, коли частину майна привласнювали посадовці сільських рад та керівництво колгоспів.

Репресивні заходи проти волинських селян у 1947 р. дали свої результати. Лише за 10 місяців 1948 р. у Волинській області було організовано 702 колгоспи [489, 114]. А впродовж 1948–1949 рр. у колгоспи об'єдналися понад 90 % селянських господарств. Хоча слід зазначити, що багато із них були створені з численними порушеннями, у тому числі й так званої «колгоспної демократії», яку вихваляли агітатори. Це виявилось, зокрема, у такому:

– порушенні принципу добровільності у процесі колективізації, застосуванні репресивно-каральних акцій щодо селян-одноосібників, які не хотіли вступати у колгоспи;

– призначенні партійними і державними органами голів та членів правління колгоспів замість їх обрання загальними зборами, як це передбачав колгоспний статут;

– численних порушеннях колгоспним керівництвом статутних положень, зловживанні владою тощо.

У відповідь на насильницькі дії під час колективізації волинське селянство чинило опір, який набував різноманітних форм:

– відмова писати заяву про вступ до колгоспу та віддавати в колективне користування майно, худобу, реманент;

– масовий забій худоби як протест проти її усупільнення в колгоспах;

– ведення заможними селянами антиколгоспної агітації;

– подання скарг в районні органи влади на посадовців, які неправомірно відбирали у селян майно, насильно записували їх до колгоспів;

– приєднання селян до оунівського підпілля для збройного опору колективізації. Наприклад, якщо станом на 1 січня 1947 р. в Камінь-Каширському районі було шість груп ОУН–УПА в складі 25 осіб, то з початком колективізації на кінець 1947 р. їх налічувалося вісім, а учасників – до 40 осіб [304, 127]. Однією з форм боротьби з колективізацією було нищення колгоспних садиб та майна. Так, наприкінці 1948 р. було спалено колгоспні приміщення в селах Бузаках, Хотешові, Черчі, Тоболах, Ворокомлому цього ж району [304, 148].

Слід також зауважити, що однією з причин опору колективізації на Волині була поява тут жертв голоду 1946–1947 рр. із Наддніпрянщини. У пошуку шматка хліба сюди прибували селяни східних та центральних областей, і волиняни давали їм дах над головою, ділилися, чим були багаті.

Розповіді прибульців наочно демонстрували всі «переваги» колгоспного ладу.

У 1950 р. при рості темпів колективізації кількість колгоспів порівняно з 1949 р. зменшилася. Це пояснюється тим, що більшість утворених колгоспів були невеликими, ефективність їх господарювання – низькою. Багато з них перебувало в злиденному стані: бракувало інвентарю, тяглової сили (траплялися випадки, коли для проведення посівної кампанії через брак коней використовували колгоспних корів). Тому в середині 1950 р. вийшла низка партійних та державних постанов, які націлювали на укрупнення колгоспів через злиття дрібніших господарств. Хоча, як свідчать документи, укрупнення колгоспів на Волині розпочалося раніше.

Паралельно із об'єднанням одноосібників у колгоспи відбувалася ліквідація хутірських господарств і переселення їх мешканців у села. Після завершення Другої світової війни у Волинській області на хуторах мешкало 75 014 родин [489, 116]. Ліквідацію хутірських поселень влада мотивувала необхідністю створення сприятливих умов для організаційно-господарського укрупнення колгоспів, раціоналізації землекористування, потребою наблизити хуторян до соціально-культурних осередків тощо. Однак, на наш погляд, окрім соціально-економічних причин ліквідації хуторів були й політичні: на хуторах часто базувалися групи українського руху опору. Причому повстанці знаходили підтримку і притулок не лише на віддалених хуторах у лісистій місцевості Волинського Полісся, а й в південних районах. Зокрема мешканці колишніх хуторів Томашевщина і Нагоренщина, розташованих біля нинішнього с. Променя Луцького району, зокрема й мої батьки, згадують про те, що оунівці часто зупинялися в них на хуторах, під час облав переховувалися в окремих господарів, влаштовували на їхніх обійстях криївки.

На перших порах всіляко заохочувалося добровільне переселення з хуторів, зокрема через надання грошової допомоги, забезпеченням будматеріалами. Однак більшість хуторян не хотіли залишати

облаштованих, насиджених місць. Тоді влада та колгоспне керівництво вдалися до насильницьких методів. Особливо цей процес активізувався після опублікування постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 2467 від 12 серпня 1950 р. Волинський облвиконком спільно з обкомом партії ухвалили графік, згідно з яким у 1950 р. з хуторів мало бути відселено 8 тис. дворів, а в 1951 р. – 25 тис. дворів. Станом на 1951 р. по області з хуторів було відселено 17 246 господарств, із них 14 631 в наявні населені пункти, 1 158 у східні області, 145 у нові села. У процесі переселення було розібрано 17 246 будинків, із них 15 479 перевезено на нові місця [475, 127].

Для ліквідації хуторів були створені спеціальні будівельні бригади, які робили хутірські будівлі непридатними для життя (руйнували печі, розбирали покрівлю та стіни, вибивали вікна й двері). Унаслідок цього мешканці змушені були перевозити свої помешкання у села. Насамперед хуторян скеровували в ті села, де вже були створені колгоспи. Окрім того, мешканців деяких хуторів переселяли в інші області. Наприклад, у 1952–1953 рр. 479 сімей загальною чисельністю 2 847 осіб із Камінь-Каширського району було переселено в Одеську, Дніпропетровську та Херсонську області [304, 129]. Загалом на 1 квітня 1953 р. з Волинської області на Південь України було примусово переселено 1 152 сім'ї, у тому числі 245 до Дніпропетровської області, 372 – до Херсонської, 268 – до Миколаївської [489, 114].

На наш погляд, ліквідація хуторів, зокрема й на Волині, була великою помилкою влади. Адже на хуторах було добре налагоджене господарство, окрім традиційних землеробства і тваринництва, було високорозвинене садівництво, городництво, бджільництво. У перші повоєнні роки хуторяни справно платили податки, виконували покладені на них обсяги заготівель сільськогосподарської продукції та сировини. Саме хутори могли стати економічною основою аграрного устрою, принаймні допоки не зміцнилися колгоспи, більшість із яких переживала великі труднощі. Крім того, хутори

мали право на існування як традиційно складений спосіб життя для багатьох селянських родин.

У цілому колективізацію на Волині фактично було завершено до кінця 1951 р., бо, за архівними даними, станом на 25 липня 1951 р. поза колективними господарствами залишалося лише 83 одноосібних господарства на площі 103 га [69, арк. 49]. Загальний відсоток об'єднаних у колгоспах господарств становив 99,5 %. На 1 січня 1952 р. у Волинській області функціонувало 664 колгоспи, у яких було об'єднано 163 036 дворів. У їх користуванні перебувало 1 432 900 га землі, у тому числі 638 100 га орної [70, арк. 68, 73].

Проте не вся селянська земля усуспільнювалася в колгоспах. Для особистого постановою Ради Міністрів УРСР № 514 від 8 березня 1949 р. «Про розмір присадибних ділянок в колгоспах в західних областях УРСР». Згідно з постановою колгоспникам надавалися підсобні ділянки в розмірі від 0,25 до 0,5 га без урахування землі під житловими спорудами. Селянам, які на час вступу до колгоспу не мали землі та переселенцям із хуторів, виділялося до 0,25 га. Для не членів колгоспів, що проживали в селі (пенсіонерів, службовців, робітників), відводилося до 0,15 га, включаючи площу житлових приміщень. Спеціалістам, які працювали в сільському господарстві й проживали в селі, передбачалося надання ділянок до 0,25 га, включаючи площі під житловими приміщеннями [69, арк. 68]. Таким чином сформувався новий, соціалістичний уклад на селі: селяни працювали в колгоспах, які стали для них основним місцем роботи, і вели невелике особисте підсобне господарство, що разом забезпечувало їхній добробут.

На межі 1940–1950-х рр. при підтримці держави зміцнюється матеріально-технічна база колгоспів. У 1948–1950 рр. їх основні виробничі фонди зросли у понад п'ять разів. За цей час у колгоспах споруджено 8 817 виробничих об'єктів, придбано на власні кошти 124 вантажівки, 685 сівалок, понад 1 тис. жаток та іншого сільгоспінвентарю. МТС і радгоспи в 1949–

1950 рр. отримали 956 тракторів, 523 молотарки, 523 локомотиви, що піднесло їх енергоозброєність порівняно із 1948 р. у 10 разів [314, 145–146].

Крім того, держава спрямувала значні фінансові та матеріальні ресурси на підтримку волинських колгоспів. Так, за повоєнне п'ятиріччя на їх потреби було відпущено 2 447 400 крб, надано насінневу позику, поставлено значну кількість мінеральних добрив, техніки та реманенту. Для зміцнення кадрового потенціалу колективних господарств на Волинь за цей період було направлено 2 552 фахівці із різних галузей сільського господарства, із них 2 421 випускник технікумів та вузів [381, 114]. Проте цього було недостатньо, бо освітній і фаховий рівень колгоспного керівництва був дуже низький. Станом на 1953 р. із 589 голів колгоспів лише троє мали вищу і 54 середню освіту, а фахову сільськогосподарську підготовку – лише 41 [491, 60].

Слід зазначити, що в процесі повоєнної колективізації значну допомогу селяни отримували від сільської кооперації, яка активно долучилася до відбудовних процесів фактично відразу після визволення Волині з-під німецької окупації. Уже 25 березня 1944 р. першим організаційним засіданням відновлює свою роботу Волинська облспоживспілка, обравши президію на чолі з А. А. Усенком [64, арк. 2]. Вона активно взялася за відновлення кооперативної мережі, і в результаті на 13 червня 1944 р. було організовано 12 райспоживспілок, зібрано 558 тис. крб внесків від 8 тис. пайовиків, у визволених районах відкрито 152 торгові точки. Зусиллями кооперативу населенню було завезено 390 т солі, 530 ящиків сірників, 28 тис. штук зошитів, на 102,9 тис. крб мила, на 92,4 тис. крб швейних виробів тощо [64, арк. 3, 4].

Найважливішими функціями споживчої кооперації, які безпосередньо впливали на добробут волинських селян, було забезпечення їх товарами повсякденного попиту і заготівля в населення сільськогосподарської продукції та сировини. Так, у 1945 р. через роздрібну торгівлю населенню було реалізовано на 1 583 тис. крб солі, на 294 тис. крб чаю, на 888 тис. крб

швейних виробів, на 371 тис. крб шкіряного і на 116 тис. крб гумового взуття, на 557 тис. крб галантерейних виробів тощо. За цей же період у селянських господарствах було заготовлено 7 040 т картоплі, 7 295 т овочів, 1 192 тис. шт. яєць [65, арк. 25, 27]. Крім того, заготконтори приймали від населення шкіри великої рогатої худоби, свиней та дрібних домашніх тварин, гриби, ягоди, фрукти, вторинну сировину. Для багатьох волинських селян, які отримували мізерну, переважно натуральну платню в колгоспах, це було чи не єдине джерело грошових прибутків, хоч і невеликих. Ці кошти вони могли використати для відбудови власного господарства, на придбання будматеріалів та інших необхідних товарів.

У 1946 р. обсяги заготівлі за ринковими цінами становили: картоплі – 500,8 %, м'яса – 143,9 %, яєць – 102,5 %, фруктів і насіння овочевих – 245,4 % від запланованого. Водночас план по молоку був виконаний лише на 5,3 %, по птиці – на 18,7 %, по овочах – на 28,4 % [66, арк. 4]. Слід зауважити, що закупівельні ціни були вищими від заготівельних. Продаж селянами своєї продукції через кооперативну мережу давав можливість отримати додаткові грошові прибутки, що рятувало їх від злиденного існування. Однак у міру укріплення колгоспної системи сільська кооперація втрачала свої позиції і первинний соціально-економічний сенс.

Отож у формуванні колгоспно-радгоспної системи на Волині можна виділити два етапи. Перший – 1940-й – червень 1941 р. – початок колективізації. На цьому етапі місцеві органи влади та партійні органи вдавалися переважно до заходів агітаційно-пропагандистського та організаційного характеру. Як наслідок, напередодні радянсько-німецької війни лише незначна частина волинських селян, переважно незаможних, почали об'єднуватися в колгоспи, причому багато з цих господарств перебували на початкових стадіях юридичного оформлення. Другий етап – 1944–1951 рр. – став головним і завершальним. Для нього були характерними переважання репресивно-каральних заходів, застосування жорстких економічних санкцій з боку держави, що остаточно зламало опір

одноосібників і на початок 1950-х рр. у колгоспах було об'єднано 99,5 % селянських дворів. Таким чином у волинському селі було запроваджено колгоспно-радгоспний лад, який більш ніж на чотири десятиліття став основою аграрної системи в господарсько-економічному комплексі Волинської області.

Для з'ясування загального стану сільського господарства Волинської області слід проаналізувати зведені показники головних його галузей – рослинництва і тваринництва. Дані про розвиток рослинницької галузі в 1940-му і 1950-му рр. подано в таблиці 4.1.3 [119, 32; 34; 36; 48]:

Таблиця 4.1.3

Становище в рослинницькій галузі Волинської області в 1940 і 1950 рр.

	1940			1950		
	всі госп-ва	колгоспи	радгоспи	всі госп-ва	колгоспи	радгоспи
	Посівні площі (тис. га)					
Зернові	682,5	11,9	13,1	628,9	539,9	5,5
Цукр. буряки	0,5	-	-	8,3	8,3	
Картопля	95	0,9	0,5	82,7	33,8	0,6
Овочі	10,3	-	0,2	6,0	2,2	0,2
	Валовий збір (тис. ц)					
Зернові	5 439	93	134	4 871	4 391	61
Цукр. буряки	117	-	-	1 876	1 876	-
Картопля	11 944	90	59	10 948	2 382	64
Овочі	1 315	-	14	764	232	8

Систематизовані у таблиці дані показують, що за посівними площами і валовому збору зернових, картоплі та овочів рослинницька галузь на

Волині в 1950 р. не досягла довоєнного рівня. Значно зросло лише виробництво цукрового буряка. Напередодні війни колгоспи і радгоспи продукували мізерну частку рільничої продукції. Однак станом на 1953 р. колгоспи стали основними виробниками зернових культур і цукрових буряків. Це пов'язано з тим, що у процесі колективізації в одноосібників відібрали землю й основна частина посівних площ сконцентрувалася в колгоспах. Частка радгоспів у виробництві рослинницької продукції суттєво не змінилася і була незначною.

Щодо розвитку тваринництва, то його характеризують насамперед кількістю поголів'я худоби. Для визначення ролі й місця різних типів господарств у цій галузі варто розглянути показники по кожному з них (див. табл. 4.1.4).

Таблиця 4.1.4

Поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах (тис. голів) [119, 70]

Роки	ВРХ	У т. ч. корови	Свині	Вівці та кози	Коні
1941	3,9	1,8	1,6	1,2	8,3
1946	0,7	0,3	0,3	0,3	0,7
1947	0,7	0,3	0,5	0,5	0,8
1948	3,9	1,6	1,8	2,0	13,3
1949	14,6	3,6	5,2	7,1	80,5
1950	61,5	10,2	29,1	33,8	98,8
1951	102,1	16,8	66,1	59,2	104,9
1952	140,1	27,0	86,1	91,2	101,4
1953	155,1	33,2	96,8	110,9	95,9

За даними таблиці можна констатувати різке зменшення поголів'я худоби в колективних господарствах за час війни (1946–1947 рр.). У середньому воно скоротилося майже у вісім разів. Однак, починаючи з

1948 р., поголів'я усіх видів почало стрімко зростати. Це свідчить про те, що в колгоспах і радгоспах тваринницька галузь також починає збільшувати свою частку. Слід зазначити, що в перші повоєнні роки значна частина худоби утримувалася в особистих господарствах волинських селян, причому і колгоспників, і одноосібників (табл. 4.1.5).

Таблиця 4.1.5

Поголів'я худоби в особистих підсобних господарствах населення

(тис. голів) [119, 74]

Роки	ВРХ	У т. ч. корови	Свині	Вівці та кози	Коні
1941	409,7	284,4	336,6	187,4	198,5
1946	195,2	148,1	74,2	100,0	119,2
1947	237,2	154,8	114,5	112,8	129,7
1948	270,5	156,6	113,6	125,1	114,8
1949	260,5	154,0	127,8	119,0	27,5
1950	239,8	153,7	177,0	83,8	7,0
1951	232,1	147,5	197,7	73,5	2,3
1952	216,4	141,2	157,1	79,2	1,5
1953	200,9	135,3	97,6	70,5	0,7

Щоб визначити співвідношення різних категорій господарств у розвитку тваринництва у Волинській області, систематизовані дані зведено в порівняльній таблиці 4.1.6 [119, 69 - 74].

Таблиця 4.1.6

Порівняльна таблиця поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах та господарствах населення в 1946-му і 1953 р. (тис. голів)

	1946			1953		
	Всього	Колгосп. госп-ва	Підсоб. госп-ва	Всього	Колгосп. госп-ва	Підсоб. госп-ва

ВРХ	196,8	0,7	195,2	358,4	155,1	200,9
у т. ч. корови	149,0	0,3	148,1	169,7	33,2	135,3
Свині	75,5	0,3	74,2	198,4	96,8	97,6
Віці і кози	100,9	0,3	100,0	182,5	110,9	70,5
Коні	123,0	0,7	119,2	102,1	95,9	0,7

Дані таблиці свідчать, що у перші повоєнні роки переважна більшість ВРХ і свиней утримувалася в господарствах населення. Однак, якщо порівняти частку різних видів худоби в колективних господарствах у 1946 і 1953 рр., то вона значно зросла. На наш погляд, раптовий стрибок у 1949–1953 рр. можна пояснити насамперед прискоренням колективізації і усупільненням селянської худоби. Бо саме після 1948 р. кількість худоби, особливо ВРХ, у господарствах селян почала зменшуватися і до 1953 р. поголів'я скоротилося з 270,5 тис. голів до 200,9 тис голів [107, 102], тобто майже на четвертину.

Отже, ні в рослинництві, ні у тваринницькій галузі у Волинській області на початок 1950-х рр. довоєнного рівня досягти не вдалося. Колективізація хоч і завершилася, однак поряд із колгоспами ще досить важливу роль відігравав індивідуальний сектор, особливо у тваринницькій галузі.

Попри оптимістичні заяви партійно-радянського керівництва СРСР та республіки про те, що на початок 1950-х рр. сільське господарство в цілому досягло довоєнного рівня і продовжує нарощувати обсяги виробництва, в аграрному секторі в цей період проявився ряд тривожних тенденцій: скорочення обсягів хлібозаготівель, що загрожувало продовольчій безпеці держави, стримувало формування страхового зернового фонду; споживання населенням продуктів харчування було далеким від раціональних норм; економічна слабкість багатьох колгоспів і радгоспів робили проблематичним подальше піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва. Щодо Волинської області, то, серед головних проблем

розвитку сільського господарства на початку 50-х років ХХ ст. були слабкість матеріально-технічної та фінансової бази господарств, відставання тваринницької галузі, у якій поголів'я худоби не досягло навіть довоєнного рівня [381, 120].

Попри всі зусилля державних та партійних органів аграрний сектор залишався найслабшою ланкою народного господарства. Висвітлюючи повоєнний розвиток волинського села, більшість авторів удавалися до аналізу загальних економічних показників, які демонструють позитивну динаміку: ріст посівних площ, збільшення виробництва валового сільськогосподарського продукту тощо. Проте за цими показниками приховувалося напівзлиденне існування селянина-колгоспника, який був найбільш експлуатованою верствою в державі. Дуже влучно, на наш погляд, деякі дослідники називають селян цього періоду «пасинками соціалізму». І справді, заходи держави щодо села нагадувала вже знайому радянську політику «воєнного комунізму»: обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції (зерна, м'яса, молока тощо) в державний фонд, причому не лише з колгоспів, а й з індивідуальних селянських господарств.

Оплата праці членам колективних господарств нараховувалася у трудових днях. Трудодень – один із винаходів соціалізму, який приховував відверту експлуатацію сільських трудівників. Колгоспник працював упродовж року, не отримуючи платні, і лише наприкінці року колгоспна адміністрація визначала кількість трудових днів, які він відпрацював, і нараховувала на них оплату, причому лише частину у грошовому вимірі, а частину – в натуральному. Траплялося, що посеред року колгоспник брав аванс, наприклад зерном, із розрахунку, що в кінці року цей аванс вирахують із зароблених ним трудових днів, а решту доплатять. Проте після колгоспних бухгалтерських обрахунків виявлялося, що не йому мають доплатити, а він опинився в боргу перед колгоспом. Так, наприклад, у колгоспах поліської зони станом на 1953 р. колгоспники заборгували колгоспам 13,4 тис. ц. зерна і 814,7 тис. крб грошми [57, арк. 2]. Попри

відсутність будь-якого матеріального стимулювання люди працювали, виконуючи встановлені для них обсяги робіт. З одного боку, до цього їх спонукала жорстка колгоспна дисципліна з ідеологічним підтекстом, з іншого – традиційна ментальність: землю потрібно обробляти, а худобу доглядати.

Світовою господарською практикою доведено, що основним матеріальним стимулом для працівника має бути адекватна оплата його роботи. Селяни ж отримували мізерну платню за важку й виснажливу працю, оскільки фонд заробітної плати в колгоспах формувався за залишковим принципом: спочатку господарство мало розрахуватися з державою, віддавши обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції та повернувши позики, оплатити послуги МТС, створити насінневий та фуражний запас, і лише те, що залишалось, виплатити на трудодні.

За даними обласного управління сільського господарства, в 1952 р. в колгоспах Волинської області на одного працездатного вироблено в середньому 205,5 трудодня. На трудодень було виплачено 60 коп. грішми і 1,416 кг зерна [56, арк. 3, 6]. Тобто, якщо один колгоспник у середньому відпрацював 205,5 трудодня на рік, то його середня річна заробітна плата становила 290 кг зерна і трохи більше 120 крб грішми.

Проте були колгоспи, у яких середня кількість трудоднів на одного працівника в 1952–1953 рр. була значно нижчою. Наприклад, у колгоспі ім. Леніна Заболоттівського району вона становила 121 трудодень, у колгоспі «Нове життя» Головнянського району – 87 трудоднів [58, арк. 1]. Відповідно й натуральна та грошова оплата тут були мізерними. В окремих господарствах області колгоспники отримували лише натуральну оплату.

Головною причиною такої ситуації були надто високі норми поставок і дуже низькі заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Так, на осінь 1950 р. за 1 ц пшениці держава платила від 7,05 до 10,6 крб, за 1 ц жита – 3,9 – 6,4 крб, за 1 ц яловичини – 16,8–24,6 крб, за 1 ц свинини – 70 крб [342, 138]. Тобто 1 кг пшениці у середньому коштував близько 9 коп.,

1 кг жита – близько 5 коп., 1 кг яловичини – 20,2 коп., кілограм свинини – 70 коп. Крім обов'язкових поставок, колгоспам доводився план «добровільного» продажу сільськогосподарської продукції. Тут діяли не заготівельні, а закупівельні ціни. Вони були дещо вищими, але значно поступалися ринковим цінам.

Крім того, значна частина вирощеного в колгоспах врожаю йшла на натуроплату за послуги МТС. На вироблений робітником МТС у колгоспі трудовдень він отримував не менше 3 кг зерна. За надані МТС послуги колгоспам доводилося віддавати понад третину врожаю.

Загалом заробітна плата, яку отримували волинські колгоспники, не могла задовольнити потреби їхніх сімей ні в грошах, ні в продуктах харчування. Якоюсь мірою компенсувати ці потреби могли прибутки з їхніх присадибних ділянок. Однак і ці прибутки були мізерними через низку обставин.

По-перше, індивідуальне господарство колгоспника суворо обмежував колгоспний статут, згідно з яким господар міг утримувати одну корову, до двох голів молодняку, одну або, з дозволу правління колгоспу, дві свиноматки з приплодом, до десяти овець і кіз, курей і кролів – без обмеження. Проте утримувати все, що дозволялося, колгоспник не міг, бо урожаю з присадибної ділянки і заробленого зерна на трудовні йому не вистачало. Тож у кращому разі волинський колгоспник міг собі дозволити корову, свиню та кільканадцять курей. Причиною цьому були ще й високі податки: чим більше тварин утримувалося в господарстві, тим більший податок потрібно було сплатити державі.

По-друге, колгоспник не міг вільно розпорядитися тим, що отримував із власного господарства. Адже для кожного двору також визначалися норми обов'язкових поставок, і господар підписував типові зобов'язання. Наприклад, у нашому сімейному архіві збереглося зобов'язання на поставку державі в 1955 р. м'яса, молока, яєць, вовни, шкірсировини і картоплі гр. Дячука М. Н., члена колгоспу «Шлях Леніна» (с. Пілганів Луцького району).

Згідно з цим документом він був зобов'язаний поставити на заготівельні пункти 100 л молока, 30 кг м'яса, 50 шт. яєць, 1 свинячу шкіру, 98 кг картоплі. У разі невиконання поставок нараховувалися недоїмки. За здану продукцію він отримував плату грішми, проте, якщо вирахувати сільськогосподарський податок, обов'язкові страхові платежі, то чистий прибуток від цього був незначним. А сільськогосподарський податок, вирахований із земельної ділянки розміром 0,25 га, становив 125 крб.

Отже, основний виробник сільськогосподарської продукції – селянин-колгоспник – був приречений на напівголодне, злиденне існування, що жодним чином не стимулювало його до високопродуктивної праці. Самі ж колгоспи були загнані в глухий кут державною грабіжницькою політикою.

Ситуація в сільському господарстві на початку 1950-х рр. ставила під загрозу не лише колгоспно-радгоспний лад, а й у цілому радянську господарську систему з усіма не лише економічними, а й політичними наслідками. Ця обставина об'єктивно спонукала до вироблення державою нового аграрного курсу. Для цього потрібно було, по-перше, здійснити об'єктивний, неупереджений аналіз попередньої політики щодо села та виявити основні причини накопичення кризових явищ у сільському господарстві і, по-друге, визначити ефективні шляхи його реформування. Саме такі завдання був покликаний вирішити вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС.

Сьогодні навряд чи варто ставити питання про можливість радикальної зміни партійним і державним керівництвом СРСР аграрного курсу в тих умовах, хоча автори «Історії українського селянства» стверджують, що «у той час у Радянського Союзу ще була можливість обрати «китайський шлях» розвитку, тобто одним розчерком пера ліквідувати колгоспи й повернутися до приватного сільськогосподарського виробництва, яке законсервувало себе у вигляді присадибного господарства» [318, 411–412]. На наш погляд, цю можливість можна розглядати із суто теоретичного погляду. Аналіз офіційних партійних

документів свідчить, що на той час існування радянського колгоспного ладу взагалі не ставилося під сумнів. Ось якими словами розпочинається постанова пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» від 7 вересня 1953 р.: «Соціалістичне сільське господарство СРСР... є найбільшим і найкраще механізованим господарством у світі. Воно незаперечно довело свої переваги перед дрібнотоварним селянським господарством, а також перед великим капіталістичним сільськогосподарським виробництвом». Далі зазначалося, що «...соціалістичне сільське господарство довело свою велику життєву силу, свою здатність у дедалі зростаючих розмірах забезпечувати населення продовольством, а легку і харчову промисловість – сировиною» [117, 383–384].

Поряд із успіхами соціалістичного будівництва на селі пленум вказав і на низку суттєвих недоліків у сільському господарстві: низьку продуктивність основних галузей, особливо тваринництва, відставання у виробництві окремих видів сільгосппродукції, що не давало можливості повною мірою задовольнити потреби населення в продуктах харчування, а легку і харчову промисловість забезпечити сировиною, тощо. Щодо головних причин, які призвели до відставання аграрного сектору, у постанові пленуму відзначалися «насамперед порушення в сільському господарстві принципу матеріальної заінтересованості працівників у розвитку виробництва, у збільшенні його доходності – одного з корінних принципів соціалістичного господарювання» [117, 385], порушення принципу правильного поєднання особистих і громадських інтересів в артілі, незадовільне використання техніки, недостатнє забезпечення села кваліфікованими кадрами, і, що цілком закономірно, найважливішою причиною названо «незадовільне керівництво колгоспами, МТС і радгоспами з боку партійних, радянських і сільськогосподарських органів» [117, 387].

На підставі аналізу ситуації, яка склалася в сільському господарстві країни, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС у своїй постанові накреслив комплекс заходів, спрямованих на кардинальне піднесення ефективності та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Із загального контексту постанови можна виділити такі основні напрями оптимізації роботи аграрного сектору:

– стимулювання матеріальної зацікавленості суб'єктів господарювання у результатах праці (зменшення обов'язкових державних поставок як для колгоспів, так і для окремих господарів, підвищення заготівельних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, запровадження прогресивних форм оплати праці різних категорій сільських трудівників);

– збільшення капіталовкладень у сільське господарство;

– зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів і МТС;

– забезпечення всіх ланок та підрозділів аграрного сектору кваліфікованим персоналом.

Згідно з настановами пленуму впродовж 1953–1958 рр. державні заготівельно-закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію збільшилися у кілька разів, зокрема на зерно – у сім разів, на картоплю – у вісім, на тваринницьку продукцію – у 5,5 разу [268, 156]. Це сприяло тому, що грошові доходи волинських колгоспів зросли від 37,2 млн крб у 1955 р. до 74 млн крб у 1958 р., тобто майже удвічі; їх неподільні фонди відповідно зросли від 28,3 млн крб до 77 млн крб, а вартість основних засобів виробництва за цей період збільшилася від 24,7 млн крб до 68 млн крб. [107, 128].

Це позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва у Волинській області. Валовий збір зернових і зернобобових зріс від 321,5 тис. т у 1955 р. до 326,1 тис. т у 1958 р., цукрових буряків – від 398,5 тис. т до 881 тис. т, картоплі – майже удвічі, досягнувши 1 202 тис. т. Виробництво м'яса за цей період зросло від 38,2

тис. т до 48,9 тис. т, молока – від 263,3 тис. т до 385,1 тис. т [158, 53; 78]. Підвищення закупівельних цін, зменшення податків робили більш прибутковими індивідуальні господарства волинських колгоспників, що стимулювало збільшення поголів'я худоби в селянських дворах. Так, якщо поголів'я великої рогатої худоби в 1953 р. становило 200,9 тис. голів, то в 1958 р. – 271,4 тис., свиней – відповідно 97,6 тис. голів у 1953 р. і 204,6 тис. у 1958 р. Фізичний обсяг продажу на колгоспних ринках м. Луцька м'яса і сала в 1958 р. порівняно з 1950 р. зріс майже у 2,5 разу, а молока і молокопродуктів – більше ніж утричі [107, 102, 219]. За статистичними даними, грошові доходи на один колгоспний двір у Волинській області за цей же період зросли від 618 до 4 585 крб [308, 158]. Упродовж 1953–1958 рр. значно збільшилися капіталовкладення в сільське господарство Волині, що передусім відбилося на зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. Так, парк тракторів у сільському господарстві області зріс від 3 677 у 1954 р. до 5 069 у 1958 р., комбайнів відповідно від 539 до 687 [107, 124].

Від 1953 р. в області почали проводити цілеспрямовану роботу для забезпечення кваліфікованими кадрами колгоспів, радгоспів та МТС. Так, уже до березня 1954 р. до колгоспів переїхало 693 спеціалісти, у МТС – 698 [314, 175].

Таким чином, унаслідок оперативних заходів союзних, республіканських та місцевих партійно-державних органів, починаючи з 1954 р., в аграрному секторі Волині намітилися значні зрушення, і основні показники розвитку сільського господарства до кінця 1950-х рр. демонстрували позитивну динаміку.

Наприкінці 1950-х рр. курс на реформування тривав, хоча наслідки окремих заходів мали досить суперечливий характер. Наступними важливими кроками були рішення лютого і червневого 1958 р. пленумів ЦК КПРС. На лютовому пленумі було розглянуто питання про реорганізацію машинно-тракторних станцій (МТС) у ремонтно-тракторні

(РТС) і продаж їхніх тракторів та інших машин колгоспам. У березні цього ж року Верховна Рада СРСР прийняла відповідний закон. На вересневому пленумі прийнято постанову про скасування, починаючи з 1958 р., обов'язкових для колгоспів поставок сільськогосподарської продукції і заміну їх державними закупівлями. Скасовувалася також натуроплата колгоспів за послуги МТС і РТС, із господарств списували всю заборгованість, яку вони мали з обов'язкових поставок, контрактацій та натуроплати [118, 324].

Унаслідок реорганізації МТС на Волині колгоспи придбали 4 667 тракторів, 632 зернових комбайни, понад 8 тис. посівних і ґрунтообробних машин [314, 76]. З одного боку, це зміцнило господарську самостійність колгоспів, а з іншого – великі матеріальні витрати послабили їхнє фінансове становище, оскільки ціни за техніку, хоча й не нову, були дуже високими. Окремі економічно слабкі господарства через відсутність необхідних коштів взагалі не змогли придбати техніки, що значно ускладнило умови їх господарювання, знизило продуктивність виробництва.

Щодо державних закупівель, то ціни на сільськогосподарську продукцію були збільшені, однак не до такої межі, щоб забезпечити прибутковість сільськогосподарського виробництва. Ціни на тваринницьку продукцію не завжди досягали її собівартості. Крім того, із 1 січня 1959 р. майже удвічі були підвищені ціни на сільськогосподарську техніку та її ремонт, непомірно високими для колгоспів були й ціни на паливно-мастильні матеріали [318, 437]. Нееквівалентний обмін між державою і селом погіршив економічне становище колгоспів, послабив матеріальне стимулювання колгоспників.

Негативно на сільськогосподарському виробництві Волині позначилася й «кукурудзяна кампанія», яка розпочалася в державі після відвідин М. Хрущова США у 1959 р. У волинських колгоспах уже наступного 1960 р. посівні площі під кукурудзу на зерно зросли більш ніж удвічі, а в 1961 р. – у понад десять разів; під кукурудзу на силос та зелений

корм – зросли від 52 тис. га у 1958 р. до 109,3 тис. га у 1960 р. [107, 39–40]. Це призвело до скорочення посівних площ під пшеницю, жито, технічні культури і, відповідно, до зниження їх валового збору.

Щодо приватного сектору, то, починаючи з 1959 р., держава знову повернулася до політики обмежень: в одному господарстві можна було утримувати лише одну корову, одне теля до восьми місяців, двоє свиней, до десятка домашньої птиці [416, 245]. Як наслідок, в особистих підсобних господарствах населення у Волинській області в 1960 р. порівняно з 1959 р. поголів'я ВРХ скоротилося на 44,5 тис. голів, або на 16,3 %, свиней – на 48,3 тис. голів, або на 20,6 %, овець і кіз – на 10,9 тис. голів, або на 20,5 % [107, 102]. Це призвело до зниження товарності сільськогосподарського виробництва, адже селяни стали менше продавати молока, м'яса, птиці, яєць тощо, що негативно вплинуло на продовольчий ринок.

Загалом від 1959 р. до середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва у Волинській області, як і по всій УРСР, почали уповільнюватися. Це було ознакою того, що аграрна політика партійно-державного керівництва потребувала нових коректив.

Щоб мати уявлення про динаміку розвитку сільського господарства Волинської області у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., потрібно проаналізувати становище в основних його галузях, тобто в рослинництві і тваринництві. Головним показником розвитку рослинницької галузі є валовий збір основних сільськогосподарських культур (див. табл. 4.1.7) [107, 52–53].

Таблиця 4.1.7

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у 1955–1964 рр.

(тис. т)

Роки	Зернові	Цукр. Буряки	Картопля	Овочі
1955	3 277	3 958	6 375	601

1956	2 709	5 264	10 635	925
1957	3 870	8 375	11 920	1 115
1958	3 320	8 810	12 052	1 149
1959	3 239	7 836	10 814	861
1960	3 161	8 312	11 472	1 248
1961	3 529	5 500	9 452	1 215
1962	3 329	5 368	8 089	1 700
1963	3 529	5 708	8 799	1 232
1964	3 555	10 666	11 091	1 404

Як свідчать дані таблиці, виробництво рілньничої продукції було відносно стабільним, якщо врахувати залежність цієї галузі від кліматичних умов. Особливо помітно у другій половині 1950-х рр. збільшилося виробництво цукрових буряків, картоплі та овочів. Це стало можливим завдяки інтенсифікації виробництва, адже загальні посівні площі за цей період не зросли, а навіть дещо зменшилися: від 682,1 тис. га у 1955 р. до 669 тис. га у 1964 р. [158, 47]. Різке падіння виробництва картоплі в 1961–1963 рр. було зумовлено значним зменшенням площ, виділених під цю культуру. Про інтенсифікацію рослинництва свідчить також поступове підвищення урожайності основних культур. Так, порівняно із 1955 р. у 1964 р. урожайність зернових у колгоспах зросла від 7,5 до 10,8 центнерів із гектара, цукрових буряків – з 159 до 210, картоплі – з 37 до 95, овочів – з 65 до 110 ц/га [107, 62–65].

Щодо тваринницької галузі, то її стан значною мірою залежав від поголів'я різних видів худоби, що, зокрема, відображено у таблиці 4.1.8 [107, 98]:

Поголів'я худоби у Волинській області в 1955–1964 рр. (тис. голів)

Роки	ВРХ	У т.ч. корів	Свині	Вівці і кози	Коні
1955	473,2	226,8	448,4	289,8	86,4
1956	484,8	234,9	447,4	237,8	82,2
1957	430,8	227,2	334,7	192,1	78,7
1958	500,7	238,6	393,3	255,9	76,7
1959	532,1	253,3	442,8	226,1	74,3
1960	550,3	254,9	414,5	208,3	69,0
1961	583,8	273,2	455,8	182,2	61,7
1962	608,5	275,2	536,9	184,9	56,6
1963	627,5	280,4	499,7	177,8	53,7
1964	617,8	275,7	381,5	129,5	49,2

Отже упродовж 1955–1964 р. стабільно зростало поголів'я ВРХ, зокрема корів. Щодо овець і кіз, то їх поголів'я поступово скорочувалося, і вівчарство як тваринницька галузь стало спеціалізацією лише окремих господарств. Цілком закономірно зменшувалася кількість коней, оскільки з механізацією робіт вони дедалі менше використовувалися як тяглова сила. Слід звернути увагу на зміну певних тенденцій в утриманні худоби. Якщо на середину 1950-х рр. основна частка ВРХ утримувалася в підсобних господарствах, то з 1959 р. вона перемістилася до колгоспів і радгоспів. Як зазначалося вище, однією з причин цього стали обмеження на утримання худоби в домашніх господарствах. Однак основна частина корів та свиней і надалі утримувалася в господарствах населення. Наприклад, якщо в 1964 р. в колгоспах і радгоспах перебувало на утриманні 125,8 тис. корів, то в підсобних господарствах – 147,7 тис., свиней відповідно 164,1 тис. і 207,4 тис. [107, 98; 102].

Загальний приріст поголів'я худоби став головною передумовою для збільшення м'яса і молока. Так, якщо в 1955 р. виробництво м'яса становило

38,2 тис. т, то у 1964 р. – 50,3 тис. т, молока, відповідно, – 263 тис. т і 353,4 тис. т. Тобто за 10 років приріст у виробництві м'яса становив 31,7 %, молока – 34,4 %. Знову ж таки варто підкреслити, що в повоєнне двадцятиріччя саме індивідуальний сектор, а не колгоспи і радгоспи, був основним товаровиробником у тваринницькій галузі. Якщо в 1955 р. в колгоспах вироблялося 11,2 тис. т м'яса і сала, то в особистих підсобних господарствах населення – 26,1 тис. т, тобто більше ніж удвічі. У 1964 р. це співвідношення майже вирівнялося, але все одно колгоспи відставали. Така ж ситуація була і з виробництвом молока. У 1955 р. в господарствах населення вироблялося майже втричі більше молока, ніж у колгоспах і радгоспах [107, 118 - 119].

Отже, на початок 1950-х рр. у сільському господарстві Волинської області остаточно утвердилася колгоспно-радгоспна система й воно було інтегроване в народногосподарський комплекс УРСР і СРСР. Його розвиток повністю визначався партійно-урядовою політикою держави. Попри певні успіхи післявоєнного відбудовного періоду в аграрному комплексі держави назріла низка негативних тенденцій, які в повній мірі проявилися й на Волині.

Починаючи з 1953 р., керівництво Комуністичної партії і держави впроваджує ряд реформ, покликаних подолати відставання аграрного сектору, піднести ефективність та продуктивність сільськогосподарського виробництва. Реалізація аграрної політики, визначеної вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС сприяла деяким позитивним зрушенням у сільському господарстві країни та регіонів. До кінця 1950-х рр. у Волинській області зросла продуктивність основних галузей сільськогосподарського виробництва, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, покращився добробут трудівників села. Слід також зауважити, що поряд із колгоспами і радгоспами важливою складовою частиною аграрного сектору Волині були особисті підсобні господарства селян. Упродовж повоєнного

двадцятиріччя саме вони були основними виробниками тваринницької продукції, головним джерелом селянського добробуту.

На межі 50–60-х років ХХ ст. започатковані в 1953 р. реформи втрачають динаміку, дедалі більше виявляється їх безсистемність і непослідовність, що в кінцевому результаті призводить до спаду темпів сільськогосподарського виробництва, зокрема й в аграрному секторі Волинської області. Головною причиною того, що нова аграрна політика дала лише тимчасовий ефект, є те, що реформи не торкнулися економічних, організаційних і, що важливо, ідеологічних основ тогочасного аграрного ладу. Залишилися недоторканими відносини власності, соціалістична планова економіка з адміністративно-командним управлінням і регулюванням, які, незважаючи на очевидну економічну доцільність, загальмували розвиток ринкових відносин як в економіці загалом, так і в аграрному секторі зокрема.

4.2. Розвиток аграрного сектору Волинської області у другій половині 60-х – 80-х роках ХХ ст.

«Хрущовські реформи» в галузі сільського господарства, започатковані у 1953 р., дали певний ефект, хоча він виявився тимчасовим. Як свідчать статистичні дані, у Волинській області зросла продуктивність основних галузей сільськогосподарського виробництва, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, дещо покращився добробут трудівників села. Наприклад, із 1955 р. до 1965 р. виробництво зернових та зернобобових зросло від 321,5 до 486,9 тис. т, цукрових буряків – від 398,5 до 1232,8 тис. т, картоплі – від 635,7 до 1 070,0 тис. т. У тваринництві також сталися помітні зрушення. Так, виробництво м'яса за означений період збільшилося з 38,2 до 57,1 тис. т, молока – від 263,3 до 424,1 до тис. т [158, 53; 78]. На кінець семирічки волинські господарства виконали на 104,3 %

план із продажу м'яса, молока – на 121,8 %, яєць – на 107,4 %, зернових – на 103,4 %, цукрових буряків – на 101,1 % [71, арк. 1, 20, 29, 61, 119].

Однак, якщо розглядати ці реформи не в розрізі регіону, а в загальнодержавному, то на межі 50–60-х років вони втрачають динаміку, щораз більше виявляється їх безсистемність і непослідовність, що в кінцевому результаті призводить до спаду загальних темпів росту сільськогосподарського виробництва. Від 1959 р. до середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва у Волинській області, як і по всій УРСР, почали уповільнюватися. Особливо це було відчутним у тваринницькій галузі, де спостерігається спад поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) від 627,5 тис. голів у 1963 р. до 616,8 тис. голів у 1965 р., поголів'я корів зменшилося відповідно з 280,4 тис. до 277,3 тис. голів, свиней – з 499,7 тис. до 384,2 тис. голів. Чинні обмеження щодо розвитку індивідуальних господарств призвели до того, що в господарствах населення в 1965 рр. кількість корів становила 92 %, а свиней – 90 % порівняно з 1959 р. [107, 97; 102].

У середині 1960-х рр. стала очевидною потреба внесення серйозних змін в урядову аграрну політику. Перші важливі кроки в цьому напрямі були зроблені в листопаді 1964 р. прийняттям низки рішень, які скасували укази щодо обмежень особистих підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. Зокрема постанова президії ЦК КПУ вимагала відновити розміри присадибних ділянок та норми утримання худоби, які існували до внесення змін до Статуту сільськогосподарської артілі і не допускати зменшення присадибної ділянки колгоспників без рішення загальних зборів колгоспу.

На виконання указів і постанов про збільшення присадибних ділянок та норм утримання худоби у Волинській області було передбачено збільшення присадибного господарства для 24 653 колгоспних дворів на загальну площу 3 046 га і для 12 192 дворів робітників та службовців – на 1 092 га. Середній розмір присадибної ділянки колгоспників планували

збільшити до 0,39 га, робітників і службовців – до 0,38 га. Щодо норм утримання худоби, то кількість ВРХ планували довести до 136 голів, а свиней – до 139 голів на 100 господарств [48, арк. 35].

Уже до середини травня 1965 р. поголів'я корів і телиць у господарствах колгоспників, робітників і службовців збільшилося на 24 700 голів, поголів'я свиней – на 35 500 голів. Для допомоги у придбанні худоби було виділено 239 тис. крб позик. Для забезпечення населення випасами та грубими кормами додатково в 1965 р. було виділено 146 тис. га пасовищк 1 23,3 тис. га меліоративного фонду земель держлісфонду [48, арк. 61, 111].

Внаслідок ужитих заходів порівняно з 1965 р. станом на 1 січня 1967 р. в особистих підсобних господарствах населення кількість ВРХ зросла від 238 тис. до 290,5 тис. голів (майже на 18 %), свиней – з 220,1 тис. до 253 тис. голів (майже на 15 %) [107, 102].

Однак головні заходи щодо покращення стану справ у сільському господарстві накреслив березневий 1965 р. пленум ЦК КПРС. Серед основних причин відставання сільського господарства були названі порушення економічних законів розвитку соціалістичного виробництва, принципів матеріальної зацікавленості колгоспників і працівників радгоспів, правильного поєднання суспільних і особистих інтересів, недоліки в організації закупівлі та заготівлі сільськогосподарської продукції, недостатні капіталовкладення в будівництво й зміцнення матеріально-технічної бази, помилки в керівництві сільським господарством [116, 503]. На основі рішень пленуму було прийнято низку конкретних постанов та ухвал економічного й організаційного характеру, які визначили основні напрями розвитку аграрного сектору як загалом у СРСР, так і в окремих республіках та областях.

Найважливішими з них, які безпосередньо вплинули на економічний стан колгоспів і радгоспів, було збільшення капіталовкладень у сільське господарство, списання заборгованості за кредити і куплену в МТС техніку, відстрочення платежів за авансами, підвищення закупівельних цін на

сільськогосподарську продукцію. Так, у 1965 р. було збільшено закупівельні ціни на пшеницю й жито до 76 крб за тонну, або на 15 % більше (у поліських районах до 130 крб), на гречку – на 50 %, на просо – на 64,2 %. З травня цього ж року було встановлено надбавки щодо діючих закупівельних цін на худобу: на ВРХ – 35 %, на свиней – 33 % [318, 482–483]. Було також суттєво змінено практику заготівель і закупок сільгосппродукції: якщо раніше господарствам план доводився на один рік, то віднині встановлювався твердий план закупок зерна на шість років. За здану понад план продукцію встановлювалася надбавка у розмірі 50 % основної закупівельної ціни. Важливим кроком був також перехід до гарантованої грошової оплати колгоспників.

Суттєвим заходом, спрямованим на покращення економічного стану волинських господарств, стало послаблення їх боргової залежності. Так, із колгоспів області було списано заборгованість за довго- і короткотерміновими позичками на суму 13,7 млн крб, а також за придбану в МТС техніку на суму 468 тис. крб. [59, арк. 181].

Збільшення капіталовкладень у сільське господарство області сприяло значному росту основних виробничих фондів колгоспів і радгоспів. Про динаміку їх зростання свідчать такі дані (див. табл. 4.2.1) [49, арк. 273]:

Таблиця 4.2.1

Вартість основних виробничих фондів (у т. ч. худоби) у колгоспах і радгоспах у 1965–1969 рр. (млн. крб)

1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.
185,6	208,6	224,2	245,7	271,6
% до 1965 р.	112,4 %	120,8 %	132,4 %	146,3 %

Як видно із таблиці, у 1969 р. вартість основних виробничих фондів зросла на 46,3 % порівняно з 1965 р. За означений період забезпеченість

колгоспів області основними виробничими фондами із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь зроста від 19,7 тис. до 28,3 тис. крб, або на 43,7 % [49, арк. 274].

За роки восьмої п'ятирічки значно покращилося технічне оснащення волинських господарств. Так, станом на 1 січня 1971 р. майже подвоїлася кількість тракторів, досягнувши 15 059 одиниць проти 8 374 в 1965 р., комбайнів налічувалося 2 222 одиниці проти 1084 у 1965 р. [107, 125; 110, 130] Значно зріс рівень механізації робіт в основних галузях сільського господарства. Для піднесення продуктивності рільництва, починаючи з 1965 р., стрімко зростає постачання мінеральних добрив у колгоспи та радгоспи області. Так, якщо в 1964 р. було внесено 1562 тис. ц міндобрив у фізичній вазі, то в 1965 р. – 2091 тис. ц, а в 1969 р. цей показник було доведено до 2676 тис. ц [49, арк. 11].

Покращення фінансового стану господарств, зміцнення їх матеріально-технічної бази загалом позитивно вплинули на результативність сільськогосподарського виробництва. Основні результати роботи аграрного сектору Волинської області можуть продемонструвати такі показники (див. табл. 4.2.2) [59, арк. 27]:

Таблиця 4.2.2

Показники виконання п'ятирічного плану з виробництва і продажу основних видів сільськогосподарської продукції

Продукція	5-річний план 1966–1970 рр.	Фактично виконано	У відсотках до плану
Виробництво			
зерно (тис. т)	2 460	2 328	94,6
цукровий буряк (тис. т)	5 722	6 904	120,6
льон-волокно (тис. т)	49,8	52,7	106,8

картопля (тис. т)	2 933	2 200	75,0
овочі (тис. т)	331,5	258,6	78,0
м'ясо (тис. т)	224,2	260,2	116,1
молоко (тис. т)	1 072, 3	1 205,5	123,8
яйця (млн шт.)	66,5	83,9	126,2
вовна (ц)	11 259	11 195	99,4
Продаж			
зерно (тис. т)	225	341	151,5
цукровий буряк (тис. т)	5 550,5	6 257	112,7
льон-волокно (тис. т)	47, 0	49,4	105,1
картопля (тис. т)	550	501	92,0
овочі (тис. т)	186,4	212,5	114,0
м'ясо (тис. т)	191,9	244,7	127,5
молоко (тис. т)	748,5	975,1	130,3
яйця (млн шт.)	60,8	69,0	113,5

Як видно із таблиці, за роки п'ятирічки не було виконано план із виробництва зерна, картоплі, овочів і вовни, хоча план продажу було значно перевиконано за всіма показниками, окрім вовни. Щодо такої важливої галузі, як зерновиробництво, то, незважаючи на недовиконання планових показників, у загальних обсягах воно зростало. Якщо в 1961–1965 рр. у Волинській області виробництво зерна становило 1898,5 тис. т, то в 1966–1970 рр. воно було доведене до 2621,4 тис. т. Середньорічний рівень виробництва відповідно зріс з 379,4 тис. до 524,3 тис. т, тобто збільшився на 38,2 %. Заготівля зерна за п'ятирічку також збільшилася з 340,9 до 360,3 тис. т, приріст становив 5,7 %. План закупівель 1970 р. було виконано на 147,3 % [49, арк. 31, 38].

Однак слід зазначити, що собівартість зернових за період 1966–1969 рр. підвищилася: озимих – від 4,31 до 4,82 крб, ярих – від 4,78 до 8,32 крб за

центнер [49, арк. 41]. Це було зумовлено значним збільшенням затрат на виробництво при невеликому рості продуктивності.

Щодо тваринництва, то ряд показників також не вдалося досягти. На початок 1970 р. передбачалося поголів'я ВРХ довести до 420 тис. голів, проте в наявності було 413,7 тис. голів. При завданні законтрактувати в населення 64 тис. голів фактично було знято з контракту 56,8 тис. (86 % до плану). Перевірка виявила, що всупереч вказівці про збереження молодняка ВРХ, в особистих селянських господарствах мали місце факти масового забою телят молочного віку. Лише за I квартал 1970 р. було забито 3 тис. телят вагою до 80 кг [49, арк. 57, 183].

У цілому наприкінці п'ятирічки загальний економічний стан колгоспів демонстрував позитивну динаміку. Так, у 1970 р. порівняно з 1969 р. виробництво валової продукції зросло на 3,4 %, валовий дохід – на 8,3 %, чистий дохід – на 16,3 %, рентабельність – на 9,3 %, фонд оплати праці – на 2,7 % [49, 137]. В окремих господарствах вдалося налагодити ефективне виробництво різних видів продукції, що сприяло збільшенню їх доходів. Наприклад, у колгоспі ім. Ілліча Турійського району на 100 га угідь в 1970 р. було вироблено по 45 ц. молока і близько 100 ц м'яса, вирощено по 13,3 ц льоноволокна з одного гектара, що дало можливість господарству стати мільйонером. Газета «Радянська Волинь» інформувала, що в завершальному році восьмої п'ятирічки мільйонного рубежу досягли також колгоспи «Слава», ім. Фрунзе, ім. Пархоменка цього ж району і всього таких господарств у районі стало 12. В цілому ж у Волинській області упродовж 1966–1970 рр. кількість колгоспів-мільйонерів зростає більше, ніж утричі: з 19 на початку п'ятирічки до 60 на початок 1971 р. [246]. Хоча варто зазначити, що до статистики, наданої колгоспами, слід ставитися критично, адже в ній часто траплялися неточності, перекручення, приписки. Для прикладу, як зазначалося на одному із семінарів бухгалтерів і обліковців, у колгоспі «Дружба» Ковельського району в звітності не було показано 270 га посівної площі, внаслідок чого врожайність «збільшилася» на 4,4 %, у

колгоспі «Перше травня» Ківерцівського району, щоб приховати зменшення валового збору зернових культур, було приписано 921 ц зерна, у дев'яти колгоспах Ківерцівського району було загалом виявлено 240 неврахованих корів, що відповідно «збільшувало» середньорічні надої від корови [58, арк.146]. Усе це впливало на загальні статистичні показники по області й не давало змоги відобразити реальний стан речей.

Поряд із позитивними зрушеннями на кінець 1960-х рр. в аграрному секторі Волинської області намітилася низка негативних явищ. У 1970 р. ряд колгоспів не виконав планових показників із продажу державі сільськогосподарської продукції, зокрема одне господарство із продажу зернових, 215 – картоплі, 96 – овочів, 73 – цукрових буряків, 29 – м'яса, 57 – молока. 20 колгоспів завершили 1970-й рік збитково. Сума збитків становила 1,7 млн крб. У 78 господарствах тваринницька галузь виявилася зовсім збитковою [49, арк. 101, 300]. Основними причинами цього були неефективне використання основних засобів та великі затрати на виробництво продукції. Наприклад, у Ківерцівському районі в 1970 р. порівняно з 1969 р. валової продукції було отримано на 2 млн крб більше, річний приріст становив 9 %. У той же час затрати на виробництво зросли на 17 % [49, арк. 301]. Крім того, у багатьох господарствах збільшення оплати праці випереджало зростання її продуктивності, траплялися грубі порушення режиму економії, розтрата та крадіжки, низькими були рівень організації виробничих процесів та трудова дисципліна.

Попри високі темпи нарощування основних фондів, темпи зростання валової сільськогосподарської продукції значно відставали. Так, якщо в 1969 р. порівняно з 1965 р. основні виробничі фонди з розрахунку на 100 га сільгоспугідь збільшилися на 43,7 %, то виробництво валової продукції в такому ж розрахунку зросло лише на 19 %. Зростання вартості основних фондів також не забезпечив відповідного зростання чистого доходу господарств. Навпаки, у колгоспах у 1969 р. цей показник зменшився на 17,8 % порівняно з 1965 р. А в радгоспах узагалі в 1967 і 1969 рр.

зафіксовано значні збитки [49, арк. 284]. Це означає, що основні виробничі фонди використовувалися незадовільно. Крім того, слід зауважити, що збільшення валового і чистого прибутку відбулося значною мірою за рахунок підвищення закупівельних цін і встановлення 50 % надбавки за продаж державі тваринницької продукції.

Важливим засобом підвищення мотивації праці колгоспного селянства мав стати перехід до гарантованої грошової оплати працівників колгоспів, на що націлювала постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва». Нова система передбачала створення фонду оплати праці в колгоспах із грошових надходжень за вироблену продукцію. Господарствам, які не мали достатніх коштів для створення такого фонду, передбачалося надання позик. Згідно з інформацією Волинського обкому партії вже у другому півріччі 1966 р. фонд гарантованої оплати праці в колгоспах становив 50,8 млн крб, у тому числі грішми 44,1 млн крб. Загалом по області упродовж другої половини року з 361 колгоспу на гарантовану оплату праці перейшли 187 артілей, у т. ч. на грошову – 158 [110, 37].

На виконання постанови у Волинській області вже на початку 1967 р. 228 колгоспів (64 % їх загальної кількості) перейшли на гарантовану грошову оплату на рівні і вище радгоспної. Колгоспам, яким не вистачило власних коштів, було виділено 3,8 млн крб кредитів [59, арк. 18, 19]. Станом на 1 січня 1971 р. 228 колгоспів із 355 перейшли на гарантовану грошову оплату праці. Однак не всі господарства змогли виконати зобов'язання щодо оплати праці. Так, заборгованість за 1970 р. становила 17 105,2 тис. крб, у тому числі 16 354 тис. крб грішми [59, арк. 31].

Оплата людинодня за період 1965–1969 рр. зросла від 2,06 крб до 3,09 крб. Однак у ряді господарств виникла критична ситуація, коли річний валовий дохід значно відставав від фонду оплати. Наприклад, у колгоспі «Більшовик» Любомльського району фонд оплати праці на 46 %

перевищував валовий дохід. Для покриття дефіциту фонду оплати праці господарства змушені були брати кредити. У 1969 р. ці позики становили 14,6 млн крб, що в 4,1 разу більше ніж у 1966 р. [59, арк. 43, 44]. Це створювало додаткові фінансові труднощі для колгоспів, значно обмежувало їх можливості у розширенні виробництва.

Слід зауважити, що систему нарахування заробітної плати у колгоспах навряд чи можна назвати соціально справедливою. Для прикладу, середньомісячна зарплата голови колгоспу становила 229 крб при зайнятості 305 днів у рік, у той час як доярка при зайнятості 333 дні отримувала лише 65 крб, а телятниця при зайнятості 307 днів – 61 крб [59, арк. 184].

Заробітна плата колгоспників не була єдиним джерелом грошових надходжень до сімейного бюджету. Волинські селяни отримували також грошові прибутки від реалізації продукції, виробленої у власних підсобних господарствах. У сукупності це позитивно вплинуло на матеріальний добробут селян, суттєво збільшило їхні заощадження. Так, наприклад, якщо середній розмір внеску в ощадкаси колгоспників та їхніх сімей у 1965 р. становив 242 крб, то в 1970 р. – 659 крб, тобто зріс в 2,7 разу [50, арк. 67]. Окрім того, поряд із грошовою оплатою колгоспники отримували натуральну, зазвичай зерном, що було суттєвою підтримкою для їх підсобних господарств.

Загалом уведення щомісячної гарантованої грошової оплати колгоспникам стало важливим соціальним кроком, однак сама система була недосконалою, у багатьох колгоспах економічно необґрунтованою, що послаблювало ефективність їх господарювання. Ще одним важливим соціальним зрушенням на селі став закон про пенсійне забезпечення колгоспників, що набрав чинності в 1965 р. Щоправда, початковий рівень пенсії становив лише 8 крб, але на кінець восьмої п'ятирічки він сягнув понад 20 крб.

За роки восьмої п'ятирічки значно покращився благоустрій сіл. За 1966–1970 рр. у Волинській області в сільській місцевості було побудовано

17 170 будинків. Хоча в цілому житлову проблему на селі не було вирішено, оскільки 11 333 сім'ї проживали в приміщеннях, не придатних для подальшої експлуатації. У грудні 1970 р. було повністю завершено електрифікацію сіл області. Упродовж п'ятирічки підведено струм до 508 населених пунктів, електрифіковано 86 тис. житлових будинків, 106 колгоспів і дев'ять радгоспів. Для цього енергетики області проклали майже 7 тис. км ліній електропередач [251].

Отже, нова аграрна політика партійно-державного керівництва, започаткована в середині 1960-х рр., привела до певних позитивних зрушень у сільському господарстві Волинської області. Аналіз основних показників виконання плану восьмої п'ятирічки з виробництва та продажу основних видів сільськогосподарської продукції засвідчив суттєве підвищення їх порівняно з попереднім періодом. Покращився фінансово-економічний стан багатьох господарств, зміцнилася їх матеріально-технічна база, дещо поліпшився добробут трудівників села. Однак потенціал, закладений реформами, не був реалізований повною мірою через певні недоліки й прорахунки в організації сільськогосподарського виробництва. За роки восьмої п'ятирічки через незадовільне використання основних фондів не вдалося досягти належного рівня фондівіддачі й забезпечити відповідного зростання ефективності виробництва. Збільшення затрат на виробництво сільгосппродукції випереджало зростання продуктивності праці, що негативно вплинуло на рентабельність та прибутковість господарювання.

1970–1985 рр. увійшли в історію СРСР як період «застою», який супроводжувався накопиченням кризових явищ у суспільно-політичній, економічній та культурній сферах життєдіяльності радянського суспільства. Особливо проблемним виявився цей період для розвитку сільського господарства – однієї з найважливіших галузей економіки. Реформи, започатковані в середині 1960-х рр., додали динамізму в розвитку аграрної галузі, тому 1966–1970 рр. були найкращим п'ятиріччям у розвитку сільського господарства з усіх повоєнних. Однак від початку 1970-х рр.

темпи розвитку сільського господарства Волинської області сповільнюються.

Станом на 1970 р. в області було 356 колгоспів, 13 радгоспів і чотири спецгоспи Міністерства сільського господарства України [49, арк. 243]. Другу важливу складову частину аграрного сектору становили індивідуальні господарства, яких нараховувалося понад 147 тис. У сукупності вони забезпечували виробництво основних видів сільськогосподарської продукції. Щодо рілнничої продукції, то основним її виробником були колгоспи і радгоспи, у тваринництві колгоспно-радгоспна частка значно доповнювалася індивідуальним сектором.

Загалом ефективність діяльності аграрного сектору Волинської області в 1971–1975 рр. можна охарактеризувати на основі аналізу зведених показників валового виробництва основних видів сільськогосподарської продукції (табл. 4.2.4) [158, 53; 78]:

Таблиця 4.2.3

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в 1971–1975 рр. (тис. т)**

Роки	Зернові та зернобобові	Цукрові буряки	Картопля	М'ясо	Молоко	Яйця (млн шт.)
1971	585,6	1 138,9	1 232,2	75,3	535,8	186,4
1972	613,9	1 711,0	1 281,8	80,4	581,0	194,8
1973	545,6	1 340,5	779,2	86,9	626,3	199,9
1974	620,9	1 385,2	996,2	86,1	607,5	212,4
1975	406,8	991,1	898,9	88,3	602,7	212,4

Як свідчать дані таблиці, у зерновиробництві ситуація була нестабільною, мали місце значні коливання їх валового збору, особливо у 1975 р., коли порівняно з попереднім роком виробництво зменшилося на 34,5 %. Причому слід зауважити, що посівні площі під зерновими та

зернобобовими суттєво не зменшувалися, а навпаки, починаючи з 1971 р., стали зростати. Виробництво цукрового буряка і картоплі коливалося залежно від посівних площ. Це видно на прикладі 1975 р., коли площі під цукровими буряками зменшилися на 7,5 %, а під картоплею – на 3,3 % [158, 47]. Однак скорочення виробництва буряка на 28,4 % було спричинене складними погодними умовами. Тваринницька галузь розвивалася порівняно стабільно, про що свідчить динаміка виробництва молока і м'яса.

Аналіз кількісних показників з виробництва сільськогосподарської продукції у Волинській області в 1970–1980-х рр. засвідчує, що за роки дев'ятої п'ятирічки відбувся найбільший спад виробництва в рільничій галузі. Так, підрахунки, зроблені на основі загальних статистичних даних, показують, що виробництво зернових і зернобобових у 1975 р. становило 75,6 %, цукрового буряка – 68 %, картоплі – 69 % порівняно з 1970 р. [158, 53].

Щодо зерновиробництва, то однією з причин його відставання була недостатня кількість техніки та неефективне її використання, дефіцит запчастин. Так, станом на 1 січня 1974 р. колгоспи і радгоспи мали 2 128 зернових комбайнів (на 188 одиниць більше, ніж у попередньому році) і 694 жатки – на 88 одиниць більше. Однак порівняно з 1970 р. у 1974 р. сезонний виробіток на один комбайн зріс із 125 до 138 га. Як зазначено у довідці статуправління Волинському облвиконкому про підготовку техніки до збору врожаю, станом на 1 червня 1975 р. справними були 1 568 зернових комбайнів із 2 128 (74 %), силосних 716 із 836 (86 %), 647 рядкових жаток із 694 (93 %), 1 173 зерноочисні машини із 1 344 (87 %). До роботи не були готові 40 % комбайнів у господарствах Любомльського району, 36 % – Луцького, 31 % – Любешівського районів. Наприклад, у колгоспі «Комуніст» Любешівського району із чотирьох комбайнів не було жодного справного, у колгоспі ім. Карла Маркса справними були три із шести комбайнів [50, арк. 77, 78]. Основними причинами цього були відсутність запчастин, неякісний ремонт тощо.

В окремих господарствах гостро стояла проблема нестачі кваліфікованих механізаторів, через що не можна було забезпечити роботу комбайнів у дві зміни для своєчасного проведення жнив. Наприклад, у Луцькому районі для організації двозмінної роботи під час жнив 1975 р. були потрібні 462 комбайнери, а було лише 236 [50, арк. 79].

Окрім того, при низьких цінах на рільничу продукцію значно виросли ціни на техніку, запчастини та паливно-мастильні матеріали, і господарствам не вистачало коштів на придбання їх у достатній кількості. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок середні відпускні ціни на основні засоби виробництва для сільського господарства зросли на 35 %, а з окремих видів продукції – у 1,5 рази [318, 486–487].

На відміну від рослинництва, тваринницька галузь на Волині в роки дев'ятої п'ятирічки поступово нарощувала виробництво. Підрахунки, зроблені на основі опублікованих статистичних даних, засвідчили, що у 1975 р. виробництво м'яса в забійній вазі зросло на 27 %, молока – на 18 %, яєць – на 19 % [158, 78]. Поголів'я ВРХ у цілому за 1971–1975 рр. зросло на 13,9 % (у тому числі корів на 18,7 %), хоча поголів'я свиней істотно скоротилося – на 30,7 % [60, арк. 37].

Однак на кінець п'ятирічки в господарствах спостерігається спад виробництва тваринницької продукції. Так, валовий надій молока за 12 місяців 1975 р. в колгоспах скоротився порівняно з 1974 р. від 318 354 т до 313 610 т і становив 92 % до плану 1975 р. (у радгоспах – 96 %). Виробництво м'яса за цей період також скоротилося на 3 % і становило 80 % до плану 1975 р. [60, арк. 6–8].

Через несприятливі погодні умови в 1975 р. більшість колгоспів області не забезпечило тваринництво достатньою кількістю кормів, що спричинило недовиконання плану продажу м'яса і, відповідно, недоодержання грошових надходжень. Унаслідок цього 162 колгоспи не змогли сплатити банкам короткотермінові позички [51, арк. 127].

У 1970-х рр. погіршилося й становище особистих селянських господарств. Зменшення частки натуральної оплати праці колгоспників спричинило нестачу кормів для тварин, що призвело до зменшення поголів'я тварин і, відповідно, зниження рівня виробництва молока і м'яса. Станом на 1 січня 1975 р. із 146 461 господарства корів не утримували 34 318 господарств (23,4 %), тобто майже четвертина [50, арк. 72]. Про скорочення поголів'я тварин у господарствах населення свідчать такі дані (див. табл. 4.2.4).

Таблиця 4.2.4

Поголів'я худоби в господарствах населення в 1971–1975 рр.

(тис. голів)

Худоба	1971 р.	1976 р.	1976 р. відносно 1971 р
ВРХ (всього)	243,3	233,1	95,8 % (- 10, 2 тис. голів)
у т. ч. корів	160,6	144,4	89,95 (-16, 2 тис. голів)
Свині	237,7	207,1	87,1 % (-30, 6 тис. голів)
Віці	7,9	3,2	40,5 % (-4, 7 тис. голів)

Унаслідок цього зменшилися обсяги реалізації сільськогосподарської продукції на ринках області. Наприклад, у 1974 р. порівняно з 1970 р. загальний обсяг продажу продукції і худоби на колгоспних ринках скоротився на 11 %, порівняно з 1973 – на 2,2 % [60, арк. 43].

Щодо соціально-побутових умов життя і праці волинських селян, то, попри всі зусилля влади, вони значно відставали від міських. Як наслідок, багато сільських мешканців працездатного віку, особливо молоді, намагалися перебраться до міста. На селі залишалися люди старшого віку, які не могли або не хотіли міняти традиційний уклад, що призвело до «старіння села». У результаті, як свідчать підрахунки, зроблені на основі архівних даних, за період 1970–1975 рр. кількість дворів колгоспників

зменшилася на 1 109, кількість працездатних колгоспників – відповідно на 8,5 тис. осіб[61, арк. 1, 161].

Зменшення обсягів виробництва та реалізації продукції особистими підсобними господарствами сповільнило зростання матеріального добробуту колгоспного селянства Волині. Про це опосередковано може свідчити той факт, що за роки дев'ятої п'ятирічки середній внесок в ошадкаси колгоспників та їхніх сімей зріс лише на 34 %, у той час як за роки восьмої п'ятирічки – у 2,7 разу [50, арк. 67]. Заробітна плата в колгоспах залишалася низькою і не могла стати дієвим матеріальним стимулом. Наприклад, у 1975 р. заробітна плата тракториста становила 74 крб на місяць, доярки – 91 крб, телятниці – 84 крб, інженера – 109 крб. Значно вищу зарплату мали голови колгоспів (231 крб) та головні спеціалісти (167 крб.) [59, арк. 184].

У звітній доповіді Волинського обкому компартії на XVII обласній партконференції було зазначено, що за роки дев'ятої п'ятирічки в області досягнуто збільшення обсягів та продажу сільськогосподарської продукції. У 1971–1975 рр. середньорічне виробництво валової продукції в колгоспах і радгоспах порівняно з восьмою п'ятирічкою зросло на 9,6 %: зерна – на 11,3 %, льоноволокна – на 16 %, м'яса – на 24,6 %, молока – на 24 %. Основні виробничі фонди в сільському господарстві зросли на 23 %, енерогоозброєність – на 22 %. Господарствам області поставлено техніки у 1,5 разу більше ніж за попередню п'ятирічку, мінеральних добрив – більше на 710 тис. т [110, 208]. На перший погляд результати господарювання ніби втішні. Однак, як бачимо, ріст обсягів капіталовкладень у сільське господарство області значно перевищує зростання його продуктивності, що свідчить про низьку фондівдачу та екстенсивний шлях розвитку аграрного сектору.

На початок десятої п'ятирічки у Волинській області налічувалося 309 колгоспів і 22 радгоспи. Площа сільськогосподарських угідь становила 1 030,2 га. У своєму користуванні вони мали 8 109 тракторів, 2 024 зернових

комбайни, 5 132 вантажівки. Валова продукція рослинництва становила 256,1 млн крб, у тваринницькій галузі – 350,1 млн крб. Зернових було зібрано 429,8 тис. т, цукрового буряка – 987,6 тис. т, картоплі – 883 тис. т, м'яса (у забійній вазі) вироблено 89,2 тис. т, молока – 588,8 тис. т.

Виробництво основних видів продукції рослинництва і тваринництва у Волинській області в роки десятої п'ятирічки характеризується такими показниками (табл. 4.2.5) [158, 53; 78].

Таблиця 4.2.5

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в 1976–1980 рр. (тис. т)**

Рік	Зернові та зернобобові	Цукрові буряки	Картопля	М'ясо	Молоко	Яйця (млн шт.)
1976	712,1	1 077,8	1 293,5	82,5	594,4	195,0
1977	683,8	1 454,4	1 242,1	95,8	683,4	217,4
1978	760,6	1 696,6	1 370,5	101,2	704,0	219,3
1979	585,1	839,0	1 437,3	100,2	660,0	214,0
1980	476,2	588,2	734,2	89,6	605,1	216,1

Роки десятої п'ятирічки (1976–1980 рр.) для сільського господарства Волинської області позначилися значним уповільненням темпів приросту валового виробництва сільськогосподарської продукції, а в окремих галузях спостерігався навіть спад виробництва порівняно з 1975 р. Так, у тваринницькій галузі приріст виробництва м'яса (у забійній вазі) в 1980 р. становив 1,5 % щодо 1975 р., молока – 0,4 %, яєць – 1,7 %. У рільництві зросло лише зерновиробництво (на 17 %), виробництво цукрового буряка скоротилося на 41 %, картоплі – на 19 % [158, 53; 78].

За роки десятої п'ятирічки в колгоспах області продуктивність праці порівняно із середньорічною за 1971–1975 рр. зросла на 26 % [52, арк. 206]. Однак не всі волинські господарства домоглися таких результатів, частина з

них відставала за багатьма показниками. Так, на 1977 р., як зазначено у додатку № 6 до постанови ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР, у Волинській області нараховувалося 146 відсталих господарств [51, арк. 159–163]. Тобто відстаючі господарства становили майже половину від загальної кількості колгоспів та радгоспів, які функціонували в області на початку десятої п'ятирічки.

Незважаючи на значні капіталовкладення, на збільшення поставок техніки та матеріальних ресурсів у сільське господарство, його продуктивність залишалася низькою. На кінець 1970-х рр. очевидною стала неспроможність аграрного сектору виконувати свою основну функцію – забезпечувати населення продовольством. Тому не випадково на XXVI з'їзді КПРС (23 лютого – 3 березня 1981 р.) було ухвалено низку заходів, скерованих на піднесення сільськогосподарського виробництва і вирішення продовольчої проблеми. На розвиток і вдосконалення агропромислового комплексу передбачалося виділити майже третину всіх капіталовкладень у народне господарство [169, 22].

На листопадовому (1981 р.) пленумі ЦК КПРС було підкреслено, що продовольча проблема є головною проблемою нової п'ятирічки і в господарському, і в політичному сенсі. Згодом на квітневому (1982 р.) пленумі було прийнято союзна Продовольчу програму, відповідно до якої були розроблені республіканські й обласні програми, зокрема й продовольча програма Волинської області. Відповідно до цієї програми передбачалося забезпечити стійке збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшення продовольчого постачання населення та зростання внеску області у продовольчий фонд держави. У межах області планувалося реалізувати ці завдання за рахунок поглиблення спеціалізації за окремими напрямками: північні та центральні райони області мали створити умови для розвитку молочно-м'ясного скотарства, свинарства у поєднанні з льонарством і картоплярством; Горохівський і Володимир-Волинський райони основну увагу мали приділити зерновиробництву й буряківництву,

виробництву м'яса й молока; у Луцькому та Рожищенському районах господарства орієнтувалися на розвиток льонарства, буряківництва, молочно-м'ясного скотарства і свинарства. На розвиток агропромислового комплексу області передбачалося збільшити на 25 % щорічні капіталовкладення порівняно з попередньою п'ятирічкою [314, 186–187].

Окрім того, Продовольча програма передбачала підвищення від січня 1983 р. закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, систему доплат за неї низькорентабельним та збитковим господарствам, державні доплати і допомоги на житлове та соціально-культурне будівництво на селі. Важливим кроком для підтримки селянських підсобних господарств мало стати збільшення натуральної оплати праці в господарствах. У програмі також ставилося завдання ширшого впровадження економічних стимулів у виробництві, удосконалення розподільчих відносин, упровадження колективного підряду.

На виконання намічених планів у сільське господарство Волинської області було мобілізовано значні фінансові та матеріальні ресурси. Так, за 1981–1984 рр. для всього комплексу робіт, спрямованих на розвиток аграрного сектору, використано 694 млн крб капіталовкладень, що в середньому за рік на 25,4 % більше від рівня 1976–1980 рр. На початок 1985 р. вартість основних фондів колгоспів і радгоспів становила 1 434,8 млн крб, тобто за роки одинадцятої п'ятирічки вона збільшилася на 37,5 %. Енергоозброєність праці в сільському господарстві за цей період зросла на 41,4 % [250].

Роки одинадцятої п'ятирічки в цілому позначилися піднесенням продуктивності основних галузей сільськогосподарського виробництва на Волині. Про це свідчать такі статистичні дані (див. табл. 4.2.6) [158, 53; 78].

Таблиця 4.2.6

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в
1980–1985 рр. (тис. т)**

Рік	Зернові та зернобобові	Цукрові буряки	Картопля	М'ясо	Молоко	Яйця (млн шт.)
1981	523,2	762,7	1348,7	84,0	592,1	216,1
1982	624,4	792,6	1169,1	85,3	626,1	223,1
1983	714,9	899,4	1241,6	88,8	700,2	241,5
1984	791,9	899,5	1210,9	91,9	727,4	242,1
1985	719,4	866,2	1242,3	97,3	752,8	250,7

Як видно із таблиці, особливо значним був приріст виробництва сільськогосподарської продукції в 1983–1984 рр. У 1984 р. на Волині середній урожай зернових досяг 27,7 ц/га. Причому в лісостеповій зоні, зокрема в Іваничівському районі, було зібрано по 36,8 ц/га, у перехідній зоні Рожищенського району – 28,8 ц/га, у Маневицькому районі (поліська зона) – 29,9 ц/га. Найкращі показники продемонстрував колгосп ім. ХХІІ з'їзду КПРС Володимир-Волинського району, у якому врожайність зернових становила 47,7 ц/га [314, 187]. Середньорічні заготівлі зерна в поточній п'ятирічці порівняно з минулою збільшилися на 37 %, картоплі – на 26 %, овочів – на 11,7 %, м'яса – на 1,8 %, молока – на 7 %, яєць – на 17 % [250]. Однак у 1985 р. суттєво знизилася виробництво зернових та зернобобових, цукрового буряка. У загальному статистичному звіті про фактичний збір урожаю сільськогосподарських культур по Волинській області за 1985 р. зазначено, що середньорічні валові збори зернових культур в одинадцятій п'ятирічці порівняно з десятою зросли на 4,3 %, картоплі – на 2,2 %, овочів – на 3 %, водночас цукрових буряків зменшилися на 20,7 %, льону – на 4,2 %, кормових коренеплодів – на 3,1 % [62, арк. 2].

У тваринницькій галузі в роки одинадцятої п'ятирічки спостерігалася досить стабільне збільшення обсягів виробництва. План закупівель м'яса на останній рік п'ятирічки було виконано на 107,8 %, молока – на 105,8 %. Щодо м'яса, то колгоспи цей план виконали на 106,3 %, радгоспи – на 108,8 %, господарства населення – на 125,1 % [63, арк. 1–4]. Це свідчить про

те, що індивідуальні господарства швидшими темпами нарощували обсяги виробництва продукції. На продуктивність останніх позитивно вплинуло збільшення натуроплати, що зміцнило їх кормову базу. Наприклад, Маневицький район уже до середини 1984 р. виконав річний план заготівлі продукції тваринництва. З особистих підсобних господарств селяни району продали державі 1 428 т молока, 926 тис. шт. яєць, 131 т м'яса [248].

Хоча слід зауважити, що для розвитку тваринницької галузі на Волині не було створено належних умов. Так, за роки 10–11 п'ятирічок забезпеченість господарств концкормами становила 65–70 % від потреби, навіть в урожайному 1985 р. вона не перевищила 80 %. Питома вага низькопродуктивних корів у господарствах області на 1986 р. становила 24 %, тобто майже четвертину [53, арк. 5, 6]. Розвиток тваринництва на Волині ускладнювала й система планування «згори», яка, ігноруючи місцеву специфіку та реальні можливості господарств, доводила завищені показники держзакупівель на рослинну продукцію, особливо зерно, що підривало їх кормову базу.

Загалом за роки одинадцятої п'ятирічки середньорічне валове виробництво сільськогосподарської продукції у Волинській області порівняно з десятою зросло на 13,6 %, продуктивність праці – на 24,3 %. Слід зауважити, що позитивний вплив на продуктивність праці справило застосування нових форм організації праці, орієнтованих на підвищення матеріальної зацікавленості працівників. Однією з них став колективний підряд. Наприклад, у радгоспі ім. XXV з'їзду КПРС на початку 1984 р. на колективний підряд перейшли три бригади телятниць, механізований загін, який підрядився вирощувати картоплю, кормові буряки і кукурудзу, три бригади садівників. У кожній з бригад мав визначатися коефіцієнт трудової участі кожного працівника і залежно від нього встановлювався розмір оплати. Таким чином долався принцип «зрівнялівки» і заробітна плата залежала від кінцевого результату [255]. У цьому ж році хороші результати показала механізована ланка, яка за методом колективного підряду

працювала на вирощуванні картоплі в дослідному господарстві «Рокині». Механізатори зібрали по 249 ц картоплі з гектара, що на 30 % більше ніж попереднього року [249]. Згодом досвід таких бригад був поширений у багатьох господарствах області. Окрім бригадного, використовувався сімейний підряд, коли кількох членів однієї родини укладали підрядні договори на догляд за худобою на котрійсь із ферм, на вирощування зернових або інших культур на окремих площах.

На перший погляд, в аграрному секторі відбулися позитивні зрушення. Однак за цими показниками приховувалися серйозні ознаки кризових явищ: майже на третину зменшилося виробництво продукції на один карбованець основних фондів, значно зросли виробничі затрати і, відповідно, собівартість продукції, що негативно позначилося на економічних умовах господарювання. Так, у 1985 р. кожне третє господарство області було низькорентабельним.

Щодо виконання господарствами Волинської області продовольчої програми в XI п'ятиріччі, то за окремими показниками не вдалося досягти запланованих результатів. За попередніми підрахунками, на кінець п'ятирічки державі не додано 1,3 млн т цукрових буряків, 17 тис. т льоноволокна, 9 тис. т м'яса. Найбільше відставання з виробництва цукрових буряків було зафіксоване в господарствах Турійського, Локачинського та Ковельського районів, з льоновиробництва – в Любомльському, Любешівському та Маневицькому районах, м'яса – в Локачинському, Турійському і Любомльському районах [250].

У цілому незначне покращення кількісних показників не змінило статусу аграрного сектору як найбільш нестабільної і слабкої ланки господарського механізму. Негативну динаміку демонстрували середньорічні темпи зростання обсягів виробництва основних видів продукції, знижувалася рентабельність та фондівіддача. Стрімкими темпами зростали ціни на техніку та запчастини, будівельні матеріали, нафтопродукти та іншу промислову продукцію, яка постачалася сільському

господарству. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок вони подорожчали на 35–150 %. Це спричинило підвищення собівартості продукції, яка в 1970–1985 рр. порівняно з восьмою п'ятирічкою виросла в 2–3 рази, тоді як продуктивність праці – лише на 38 % [318, 487].

Загалом, на наш погляд, відтворити реальний стан речей у сільському господарстві як України в цілому, так і Волинської області зокрема заважає деяке маніпулювання статистикою при подачі матеріалів про обсяги капіталовкладень у сільське господарство, його матеріально-технічне забезпечення тощо. Всі показники поточного періоду розглядаються лише порівняно з попереднім, демонструючи зростання в абсолютному вимірі. Але в жодній статистиці вони не подаються у співвідношенні до реальних потреб сільського господарства. Наприклад, у звітах про виконання господарських планів інформується про щорічне зростання поставок господарством техніки та міндобрив, але, як з'ясується у 1980-х рр., реальні потреби в них були задоволені лише на третину, а то й менше [419, 19].

Проблеми з виконанням Продовольчої програми в межах держави спонукали до пошуків нових рішень і додаткових засобів для покращення стану справ у сільському господарстві. У цьому контексті важливі рішення були ухвалені на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС, який започаткував курс на перебудову. Окрім традиційних кроків, скерованих на зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектору, було задекларовано курс на перебудову економічних відносин на селі в напрямі розширення самостійності господарств, посилення участі селян в управлінні, використання різних форм господарювання, зокрема таких, як оренда, підряд, створення окремих структурних підрозділів у межах діючих господарств тощо.

Із 1986 р. у Волинській області проголошено курс на інтенсифікацію всіх галузей рослинництва і тваринництва. Основна увага акцентувалася на збільшенні зерновиробництва за рахунок упровадження нових технологій.

На дванадцяту п'ятирічку в області було розроблено цільову комплексну програму «Агрокомплекс», яка містила дев'ять підпрограм, що охоплювали всі галузі АПК. Головним її завданням було забезпечити максимальне використання інтенсивних факторів розвитку, на основі досягнень науково-технічного прогресу і економії матеріально-технічних ресурсів докорінно підвищити ефективність виробництва. У 12-й п'ятирічці намічалось довести середньорічний валовий збір зернових не менше як до 900 тис. т при середній врожайності зернових до 30 ц/га [249].

Мобілізація фінансових, матеріально-технічних та організаційних ресурсів дали позитивний ефект. У дванадцятій п'ятирічці господарства Волинської області забезпечили доволі значний приріст і рослинницької, і тваринницької продукції (див. табл. 4.2.7) [158, 53; 78].

Таблиця 4.2.7

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в
1986–1990 рр. (тис. т)**

Рік	Зернові та зернобобові	Цукрові буряки	Картопля	М'ясо	Молоко	Яйця (млн шт.)
1986	855,2	1 111,7	1 569,7	104,2	769,4	260,0
1987	1034,6	1 104,5	1 344,6	110,0	800,6	260,7
1988	686,7	1 025,7	712,4	119,0	837,6	259,8
1989	963,8	1 279,9	1 249,2	110,9	832,7	316,6
1990	922,0	1 168,1	1 198,4	108,2	848,1	311,4

Підрахунки, зроблені на основі даних таблиць 4.2.6 і 4.2.7, показують, що в 1986 р. порівняно з 1985 р. зросло валове виробництво усіх видів продукції: зернових і зернобобових – на 8 %, цукрових буряків – на 28,3 %, картоплі – на 26,4 %, м'яса – на 7 %, молока – на 2,2 %, яєць – на 3,7 %. У цілому загальний обсяг продукції сільського господарства збільшився на 11,4 %, продуктивність праці зросла на 12 % [251].

Наступний, 1987 рік позначився ще більшими здобутками в сільському господарстві Волинської області. Як бачимо, вперше і, як з'ясувалося, єдиний раз за роки існування колгоспно-радгоспного ладу Волинь перейшла мільйонний рубіж збору зернових і зернобобових. Місцеве партійно-державне керівництво відрпортувало про дострокове виконання планів двох років п'ятирічки із продажу державі основних видів продукції. Крім того, понад план було реалізовано 166 тис. т зерна, 177 тис. т картоплі, 62 тис. т цукрових буряків, 7 тис. т овочів, 38 тис. т молока і понад 21 тис. т м'яса. Було також значно перевиконано план продажу яєць і вовни [254].

Того року урожайність зернових перевищила 37 ц/га. У колгоспах Луцького, Іваничівського, Володимир-Волинського, Горохівського і Локачинського районів подолали рубіж 40 ц/га, а 30 господарств області – 50-центнерний показник. У колгоспах ім. XXII з'їзду КПРС Володимир-Волинського, «Ленінський шлях» та «Іскра» Іваничівського і в радгоспі «Волинський» Луцького районів урожайність зернових перевищила 60 ц/га [314, 189].

Однак уже з 1988 р. у Волинській області розпочинається падіння обсягів виробництва зерна і м'яса, із 1989 р. – цукрових буряків. Надалі зростало лише виробництво картоплі і яєць, а показники по молоку залишалися приблизно на однаковому рівні. Це слугувало сигналом того, що імпульс, наданий розвиткові аграрного сектору в 1985 р., послаблювався і вичерпувався потенціал колгоспно-радгоспної системи. Причому, як з'ясувалося, вона виявила неспроможність подальшого розвитку не лише в конкретних часових межах, а й загалом.

У другій половині 1980-х рр. на сільському господарстві Волині, як і всієї України, згубно позначився пресинг низьких державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, які іноді були навіть нижчими її собівартості. Наприклад, виробництво 1 л молока у колгоспі обходилося в 1 крб, а держава закуповувала його по 30 копійок, а кілограм зерна коштував

9 копійок – дешевше, ніж пляшка мінеральної води. У 1989 р. закупівельна ціна на м'ясо в Україні становила 1 896 крб за тонну при реальній собівартості 1 964 крб. У той же час ціни на комбайни та іншу техніку зросли у понад 2,1 разу, на трактори – більш як утричі [416, 282 - 283].

Попри щорічне декларування збільшення капіталовкладень у сільське господарство, вони були недостатніми. Державні інвестиції в агропромисловий комплекс були значно меншими його питомої ваги у створенні національного доходу. Щоб забезпечити розширене виробництво, колгоспи змушені були брати великі кредити, що призвело до великої їх заборгованості перед державою наприкінці 1980-х рр.

Ці обставини поставили багато колгоспів і радгоспів на межу виживання, що потребувало корекції урядового аграрного курсу на загальнодержавному рівні. На необхідність внесення кардинальних змін в аграрну політику в загальнодержавному масштабі було вказано на березневому 1989 р. пленумі ЦК КПРС. У досить ґрунтовній доповіді тодішній генсек М. Горбачов зазначив, що «Пленум повинен виробити і запропонувати народові таку аграрну політику, реалізація якої зможе відродити селянина як господаря землі, надійно розв'язати продовольчу проблему [112, 3].

Ознаками кризи аграрної системи були названі її нездатність забезпечити населення продуктами харчування, унаслідок чого держава змушена була проводити великі закупки зерна, м'яса, овочів, цукру і т. д. за кордоном, відставання від розвинутих країн за продуктивністю праці й урожайністю полів, продуктивністю тваринницької галузі, за різноманітністю та якістю продуктів харчування.

У доповіді М. Горбачова чи не вперше у другій половині ХХ ст. було зроблено досить критичний ретроспективний аналіз аграрної політики партії і держави, на основі якого сформульовано певні висновки та уроки. Головними з них є такі: аграрна політика має бути спрямована на створення таких виробничих відносин, які б забезпечували селянинові міцне

становище господаря на землі; аграрний сектор не може успішно розвиватися без встановлення економічно обґрунтованих та справедливих відносин між містом і селом; командно-адміністративні методи не можуть бути прийнятними як в економіці загалом, так і в сільському господарстві зокрема; справжнє відродження села і піклування про людину на селі мають бути основними засадами аграрної політики [112, 15–16].

Виходячи з цього, було визнано необхідність перебудови економічних відносин на селі, забезпечення рівноправності різних форм власності (на той момент соціалістичної), запровадження найрізноманітніших форм господарювання: колгоспів, радгоспів, агрофірм, особистих підсобних господарств, особливо селянських господарств-товаровиробників, які базуються на особистій праці, створення умов для розгортання товарно-грошових відносин. На наш погляд, цю стратегію було взято на озброєння при визначенні основних напрямів аграрних реформ у багатьох пострадянських країнах.

Після рішень пленуму новий імпульс на Волині одержали такі форми господарювання як індивідуальний та бригадний підряди, широко почав практикуватися сімейний підряд. За умовами підряду працівник, бригада або кілька членів родини брали на себе зобов'язання обслуговувати певний виробничий підрозділ у колгоспі, наприклад корівник або телятник, земельну площу, відведену під вирощування певної сільськогосподарської культури. Вони самі вирішували, як вести господарство, намагалися мобілізувати всі резерви для підвищення продуктивності праці й отримання максимального прибутку. Головним стимулом для працівників ставала матеріальна зацікавленість у результатах праці. На кінець 1980-х рр. у Волинській області створюються й перші фермерські господарства [286, 163].

Однак оренда і підряд не стали масовим явищем. Загалом на оренду перейшла лише десята частина працівників села [318, 492]. Головними чинниками, які стримували розвиток цих форм господарювання, були

невирішеність багатьох юридичних питань, застарілість та необґрунтованість норм оплати праці, адміністративне втручання в роботу орендних колективів керівництва колгоспів. Продемонструвавши певні локальні успіхи, нові форми господарювання не порушили основ колгоспно-радгоспної системи, і не змогли зупинити поглиблення її кризи.

Отже, у 1970–1980-х рр. сільське господарство Волинської області розвивалося в напрямі загальних тенденцій, характерних для всього аграрного комплексу УРСР. У господарствах області почали сповільнюватися темпи росту обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продуктивності праці. Хоча винятком цього періоду є перші два роки дванадцятої п'ятирічки, які продемонстрували найвищі показники зростання. Далі головні показники темпів росту аграрного виробництва пішли на спад. Система планування й управління сільським господарством «згори» в межах адміністративно-командної системи звела до мінімуму господарську самостійність місцевих органів управління та суб'єктів господарювання. Нехтування економічними методами призвело до накопичення кризових явищ в аграрному секторі. У загальнодержавних масштабах це проявилось в падінні ефективності сільськогосподарського виробництва, відставанні від розвинутих країн за кількісними та якісними показниками розвитку сільського господарства, у загостренні продовольчої проблеми.

Отже, після приєднання Волині до складу УРСР тут було здійснено третю від початку ХХ ст. хвилю аграрних перетворень. Її основний зміст полягав у об'єднанні одноосібних селянських господарств у колективні (колгоспи). При цьому скасовувалося право приватної власності на землю і вона переходила у державну власність. Селянам надавалися присадибні ділянки для ведення особистих підсобних господарств (зазвичай 0,25 га), а решта земель передавалася в користування колгоспів. Надлишок худоби, особливо коней, та сільськогосподарський реманент одноосібники також мали віддати до колгоспів. У цілому реформа позбавляла волинських селян

основних засобів виробництва, руйнувала звичний життєвий та господарський уклади, тому переважна їх більшість не хотіла вступати до колгоспів. З огляду на це місцеві органи влади застосовували насильницькі методи колективізації.

Колективізація на Волині проходила у два етапи. Перший – 1940-й – червень 1941 р. – початок колективізації. На цьому етапі переважали заходи агітаційно-пропагандистського та організаційного характеру, надавалася матеріальна та технічна допомога новоствореним господарствам. Однак лише незначна частина волинських селян, переважно незаможних, вступила до колгоспів, причому багато з цих господарств перебували на початкових стадіях юридичного оформлення. Під час війни фактично всі вони припинили існування. Другий етап – 1944–1951 рр. – став головним і завершальним. Для нього були характерні переважання репресивно-каральних заходів, застосування жорстких економічних санкцій з боку держави проти тих господарів, які не хотіли вступати до колгоспів. На початок 1950-х рр. у колективних господарствах було об'єднано 99,5 % селянських дворів.

У розвитку сільського господарства Волинської області умовно можна виділити два періоди: перший – друга половина 40-х – перша половина 60-х років і другий – друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.

Перший період характеризується тим, що в цей час остаточно сформувалися виробнича структура аграрного комплексу Волинської області, організаційна та матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. в умовах повоєнної відбудови сільське господарство краю перебувало в критичному становищі. При мінімальній підтримці села держава вимагала у повному обсязі обов'язкових поставок зерна та іншої сільськогосподарської продукції і від колгоспів, і від селянських підсобних господарств. При високих нормах поставок і дуже низьких заготівельних цінах на продукцію як колгоспи, так і селяни перебували на межі виживання. Колгоспники отримували мізерну

зарплату, і то здебільшого в натуральній формі. Колгоспи в цей період трималися за рахунок примусової праці селян. Брак фінансової та матеріальної підтримки з боку держави, грабіжницька політика заготівель, відсутність стимулів до праці зумовили значне відставання сільського господарства

Починаючи з 1953 р., партійно-державне керівництво країни здійснило низку реформ, покликаних подолати відставання аграрного сектору, піднести ефективність та продуктивність сільськогосподарського виробництва. Реалізація аграрної політики, визначеної вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС, сприяла деяким позитивним зрушенням у сільському господарстві області. Однак на межі 50–60-х років ХХ ст. в аграрному секторі Волині розпочався спад. Його причинами стали погіршення економічного стану колгоспів через зниження цін на сільськогосподарську продукцію і підвищення на техніку, паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива тощо. Згубно на загальне виробництво продукції тваринництва вплинула державна політика обмеження підсобних господарств на селі. Гальмівним чинником була також тодішня командно-адміністративна система управління, яка повністю ігнорувала дію законів ринкової економіки в народному господарстві загалом і в аграрному секторі зокрема.

Наступний етап розпочався з реформ середини 1960-х рр., які мали на меті запровадити економічні важелі в планування, управління та виробництво в сільському господарстві, лібералізувати відносини між державою та колгоспами і радгоспами. Позитивно на стан волинських колгоспів і радгоспів вплинули збільшення капіталовкладень, списання заборгованості за кредити і куплену в МТС техніку, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Важливим стимулом для праці і джерелом підвищення добробуту колгоспників став перехід до гарантованої грошової оплати. Це привело до певних позитивних зрушень у сільському господарстві Волинської області, про що свідчать високі

показники виконання плану восьмої п'ятирічки. Однак покращення загального економічного стану волинських господарств значною мірою відбулося за рахунок факторів екстенсивного характеру – збільшення капіталовкладень, матеріальних ресурсів, збільшення закупівельних цін тощо. Усе це штовхало сільське господарство Волині на шлях екстенсивного розвитку, що стало однією з причин накопичення кризових явищ у 1970–1980-х рр.

Для розвитку сільського господарства Волинської області в 1970–1980-х рр. були властиві суперечливі тенденції. Якщо аналізувати кількісні показники з виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, то окремі з них були порівняно стабільними, а деякий спад в окремих галузях у дев'ятій і десятій п'ятирічках було зупинено на початку 1980-х рр., і для одинадцятої п'ятирічки характерне зростання, особливо з початком реалізації Продовольчої програми.

За три п'ятирічки аграрний сектор області одержав значні ресурси в капіталовкладеннях, техніці, добривах тощо. Однак віддача від цього була низькою. Основні фонди використовувалися незадовільно і нераціонально, що не дало змоги досягти належного рівня фондівіддачі. Посилення нееквівалентного обміну між містом і селом призвело до зростання затрат на виробництво сільськогосподарської продукції, збільшення її собівартості, що негативно вплинуло на економічний стан господарств області, значна частина з яких стала збитковими і низькорентабельними. Це свідчило про загострення кризи колгоспно-радгоспної системи і вказувало на потребу внесення чергових коректив у державну аграрну політику.

Оцінюючи економічну ефективність колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва на прикладі Волинської області, варто зазначити таке:

– з економічного погляду колгоспи і радгоспи були малоефективними, оскільки упродовж понад сорока років вони не змогли вийти на рівень виробництва сільськогосподарської продукції, який би в достатній мірі

забезпечив населення продовольством. При відносно сталих посівних площах під основними сільськогосподарськими культурами (див. додаток № 7) їх виробництво не було стабільним (див. додаток № 8). Щодо тваринницької галузі, то у Волинській області, починаючи з середини 1950-х рр., її розвиток демонстрував позитивну динаміку (див. додатки № 9, № 10), хоча темпи росту виробництва продукції, особливо м'яса, були невисокими;

– за показниками, які визначають ефективність сільськогосподарського виробництва (урожайність основних культур, виробництво продукції на 100 га угідь, продуктивність тваринницької галузі тощо), колективні господарства значно відставали від аналогічних у зарубіжних країнах;

– колгоспно-радгоспна система виявила конкурентну неспроможність через високу собівартість і низьку якість сільськогосподарської продукції;

– на наш погляд, вона не змогла б функціонувати без індивідуального сектору, тобто підсобних селянських господарств, які виробляли значну частку продукції для внутрішнього ринку.

У соціальному вимірі колгоспно-радгоспну систему не можна вважати справедливою, оскільки вона була побудована на експлуатації колгоспного селянства, якому за тривалий час не було забезпечено гідного рівня життя та належних соціальних стандартів.

Водночас слід зауважити, що ця модель вирішила кілька важливих проблем соціального характеру, найважливішою з яких є трудова зайнятість сільського населення, і на певних етапах сприяла комплексному розвитку сільських територій.

У соціально-психологічному аспекті тривале функціонування колгоспно-радгоспної системи на Волині породило низку негативних явищ та процесів:

– важкі умови праці й побуту, низька престижність сільської праці, значний розрив між містом і селом в оплаті праці, рівні соціального захисту,

медичного обслуговування, освіти, культури та ін. зумовили те, що протягом десятиліть відбувалося витіснення із сільського соціуму інтелектуально розвиненої та соціально активної його частини до міст;

– колективна праця зазвичай породжувала колективну безвідповідальність. Основна маса колгоспного селянства була перетворена на простих виконавців волі керівництва, що виховувало в них безініціативність, інертність, безгосподарність, поступово пригнічувало почуття господаря на землі і врешті вбило у багатьох селян здатність до самостійної підприємницької діяльності, у чому можна переконатися сьогодні, коли багато волинських селян відмовляється від можливості отримати землю і самостійно на ній господарювати.

РОЗДІЛ 5. РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ВОЛИНИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО РОЗВИТКУ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

5.1. Визначення стратегії та формування нормативно-правової бази аграрної реформи в Україні. Реформування аграрного сектору Волині у 1991–2000 рр.

Після проголошення незалежності України головним завданням у соціально-економічній сфері стало проведення радикальних реформ, спрямованих на побудову ринкової економіки, яка б стала матеріальною основою суверенітету і безпеки держави, гарантом її стабільності, запорукою добробуту громадян. У спадок від Радянського Союзу Українській державі дісталася планова економіка з тотальним одержавленням засобів виробництва, державним монополізмом і командними методами управління яка, вичерпавши потенціал екстенсивного розвитку, довела цілковиту неспроможність соціалістичної економічної моделі. У зв'язку з цим з початку 1990-х рр. в Україні розпочалася хвиля реформ, які охопили всі галузі економіки.

Оскільки сільське господарство України було одним із головних секторів національної економіки, то першочерговим завданням економічних перетворень стало реформування українського села. Слід зауважити, що вироблення стратегії реформи відбувалося в складних умовах і часто реформаторські концепції, пропоновані різними політичними силами, опиралися не так на економічне, як на політичне та ідеологічне підґрунтя. Основними питаннями, навколо яких точилася гостра полеміка, були такі:

- яка форма власності повинна утвердитися на селі;
- роль і місце держави в аграрній економіці;
- формування ринку землі і чи земля має стати повноцінним товаром, тобто предметом купівлі-продажу;

– про форми, розміри і засади створення господарств в аграрному секторі;

– про глибину реформування: чи достатньо реформувати проблемні ланки в чинній системі, чи вдатися до системних реформ.

У пошуку відповіді на ці запитання в реформаторських колах утворилося три напрями: радикальний, поміркований та консервативний. Радикали, вказуючи на цілковиту неспроможність колгоспно-радгоспної системи, апелюючи до світового економічного досвіду, наполягали на якнайшвидшому впровадженні ринкових механізмів, в основі яких має бути приватна власність на землю та засоби виробництва. Представники поміркованої течії відкидали раптовий варіант «шокової терапії» і відстоювали поступову реорганізацію колективних господарств із паралельним створенням умов для розвитку інших форм господарювання, у тому числі й на засадах приватної власності. Щодо консерваторів, то вони заперечували ідею приватної власності на землю, виступали за збереження колективних господарств, хоча і не заперечували потреби їх модернізації, доводили переваги великотоварного виробництва. На їхній погляд, реформування сільськогосподарської галузі, як і всієї економіки, має здійснюватися через поступову трансформацію чинної економічної моделі в ринкову.

Слід також зауважити, що в умовах глобалізації економіки та з огляду на потребу інтеграції України у світову економічну систему, українські реформатори змушені були взяти до уваги й рекомендації західного співтовариства. Західні експерти та політики вказували на потребу реструктуризації всієї економіки України, для чого слід було скасувати державний контроль над цінами, відкрити внутрішні ринки для міжнародної торгівлі, провести роздержавлення і приватизацію. На наш погляд, це теж вплинуло на визначення стратегічних орієнтирів аграрної реформи в Україні, оскільки приватна власність на землю згодом таки декларується як основа аграрних перетворень.

Якщо говорити про початок реформи, то очевидно, що в основу її проведення було покладено поміркований підхід. Однак поступово він еволюціонує в напрямі створення реальних умов для перебудови аграрного сектору України на ринкових засадах, про що свідчить процес формування нормативно-правової бази для її реалізації. Щодо характеру реформування, то, на наш погляд, можна цілком погодитися з думкою відомого історика та політика В. М. Литвина, який зазначив, що воно мало «стихійно-послідовний характер. Стихійний тому, що всі державні рішення, закони, політичні програми, що ухвалювалися і приймалися протягом 1990–2008 рр., визначалися в процесі реформування, а кожен етап планувався як останній. Після кожного етапу ставало очевидним, що такі заходи недостатні і зберігається потреба продовжувати та поглиблювати зміни» [348, 168].

У процесі аграрних трансформацій в Україні дослідники виділяють два етапи: перший – 1991–1999 рр. і другий – від 2000 р. і донині. Головною подією, яка їх розділяє, став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р.

Розглядаючи перший етап, варто звернути увагу на процес формування правової бази реформи, яка створила передумови для роздержавлення і приватизації землі, заклала основи для демонтажу колгоспно-радгоспної системи і формування нової структури аграрного комплексу. Предметом аналізу також стануть процес структурних змін, викликаних реформою на Волині, загальні соціально-економічні показники розвитку волинського села в 1991–1999 рр.

Слід зауважити, що курс на реформування аграрних відносин був задекларований ще наприкінці 1980-х рр., коли на хвилі так званої «перебудови» в Україні, як і на всій території СРСР, робилися спроби організувати сільськогосподарське виробництво на основі нових виробничих відносин – оренди, підряду, але без порушення організаційно-

економічних основ колгоспно-радгоспної системи. Окремі колективи, підрозділи укладали договори, які підвищували мотивацію їхньої праці, із правлінням колективних господарств і навіть демонстрували непогані успіхи. На цей період припадає і зародження перших фермерських господарств, які потенційно могли стати альтернативою колективним. Однак ці локальні та безсистемні заходи не могли радикально вплинути на стан аграрного сектору, дедалі очевиднішим ставало те, що для подолання кризових явищ у сільському господарстві потрібні більш докорінні та системні зміни.

На початку 90-х років ХХ ст. курс на реформи в аграрному секторі було продовжено, і в цьому контексті надзвичайно важливе значення мало їх законодавче забезпечення. Одним із перших важливих кроків у цьому напрямі після проголошення Декларації про державний суверенітет України став Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., у якому чи не вперше передбачалося надання агропромисловим виробникам права вільного вибору форм власності та напрямів трудової і господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці. Одним із пунктів цього закону передбачалося створення системи аграрного законодавства [197].

Певні орієнтири в реформуванні аграрної системи визначила і постанова Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу». Вона націлювала на створення умов для виникнення різних типів господарств, що базувалися б на різних формах власності, у тому числі селянських (фермерських) господарств [198].

Проте на початковому етапі аграрна політика не була спрямована на радикальну перебудову аграрних відносин, швидше вона мала на меті адаптувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових умов, не порушуючи її основ. Ряд постанов і законів націлював на створення альтернативних колгоспам господарств, зокрема фермерських. Так, 20 грудня 1991 р.

прийнято Закон «Про селянське (фермерське) господарство», що гарантував рівноправність фермерським господарствам поряд із державними, колективними, орендними та іншими підприємствами [199]. Це дало поштовх до активізації фермерського руху, однак із середини 90-х років він іде на спад. Основними причинами цього були недосконалість законодавства, відсутність ефективного механізму виділення земель під фермерські господарства, брак державної підтримки, у цілому несприятлива економічна ситуація. Отож на цьому етапі фермерські господарства не змогли суттєво вплинути на стан справ у сільському господарстві.

Реалізацію попередніх законів і формування багатоукладності в аграрному секторі значною мірою стримувала неврегульованість форм власності на землю. У зв'язку з цим 30 січня 1992 р. президент України Л. М. Кравчук підписав Закон України «Про форми власності на землю» [200], згідно з яким в Україні було визначено три форми власності: державна, колективна і приватна. Всі форми оголошувалися рівноправними. Згодом право власності на землю, у тому числі й приватної, було закріплене в Конституції України.

На початку 1990-х рр. значна частина політиків, які визначали стратегію аграрних перетворень у державі, і далі намагається відстоювати колективні форми господарювання на селі. У лютому 1992 р. завдяки їх підтримці Верховна Рада ухвалила Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [201]. Колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) отримували рівні права з іншими суб'єктами господарювання. Щодо відносин власності, то закон визначав, що земля, інші основні та оборотні засоби виробництва, грошові та майнові внески його членів, вироблена ними продукція і доходи є об'єктами права колективної власності підприємства. Суб'єктом права власності у підприємстві є підприємство як юридична особа, а його члени – в частині майна, яку вони одержують при виході з підприємства. Тобто можливість отримання земельної частки при виході з КСП не передбачалася. На

практиці виконання цього закону часто зводилося лише до зміни вивіски колишніми колгоспами та радгоспами.

Загалом відчувалося, що аграрній реформі бракувало динаміки, і значною мірою це можна пояснити відсутністю в ній ключових ринкових елементів, особливо у відносинах власності. Важливим кроком, який впровадив ринкові важелі у процес реформування аграрного сектору, став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. В Указі зазначалося, що «приватизація земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій є першочерговим заходом у здійсненні земельної реформи в Україні». Основними його положеннями були такі:

- земля, яка перебувала в користуванні колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), передавалася їм тепер у власність, тобто передбачалось роздержавлення землі;

- земля, передана у власність КСП, ділилася на земельні частки (паї) і кожен член господарства міг отримати сертифікат на право приватної власності на свій пай;

- власник паю міг вільно розпорядитися ним (продати, подарувати, обміняти тощо). Крім того, кожен член КСП отримав право безперешкодно вийти з нього, та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай), що засвідчувалося державним актом на право приватної власності на землю [306, 276].

Таким чином, як головний стратегічний напрям реформи було визначено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і створення господарств різних типів і форм, які базуються на приватній власності на землю та засоби виробництва. У цілому цей указ мав досить революційний характер і міг суттєво прискорити реформу. Виділення земельних часток мало стимулювати зміцнення індивідуальних господарств, прискорити процес

формування фермерського укладу. Проте реалізацію цього Указу стримувала та обставина, що не було чітко визначено процедури паювання.

Відповідний указ Президента України з'явився 8 липня 1995 р. [260]. У ньому зазначалося, що паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність КСП, сільськогосподарським кооперативам, акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших сільськогосподарських державних підприємств. Згідно з Указом для паювання в діючих сільськогосподарських підприємствах створювалися комісії з числа їх працівників. Рішення щодо обчислених розмірів земельних часток приймали районні державні адміністрації, які й мали видавати сертифікати на пай. Право на отримання паю мали члени діючих сільгоспідприємств, у тому числі пенсіонери, які раніше працювали в них. У указі визначалося, що паювання буде проводитися без виділення земельних часток у натурі (на місцевості). Однак якщо власник паю виявить бажання вийти зі складу КСП чи інших сільськогосподарських формувань, то за його заявою здійснювалося виділення паю в натурі і райдержадміністрація мала видати державний акт на право приватної власності замість сертифікату. Окремий пункт указу передбачав також створення резервного земельного фонду для передачі у приватну власність чи користування працівників соціальної сфери на селі та особам, які виявили намір вести господарство.

Відповідно до обласної програми здійснення земельної реформи і приватизації землі в 1996 р. було завершено передачу земель у колективну власність суб'єктам колективної власності – колективним сільськогосподарським підприємствам, виконано підготовчі роботи до грошової оцінки сільськогосподарських угідь і до проведення другого етапу – паювання.

Проте у другій половині 1990-х рр. паювання колективних господарств на Волині відбувалося повільно. З одного боку, цей процес свідомо гальмувала частина керівництва колективних сільгоспідприємств,

з іншого – безініціативними були самі працівники. Крім того, відчувався брак досвіду у цій справі землевпорядних служб, не було належного кадрового забезпечення та фінансування реформи. Хоча слід зазначити, що в цей час було створено ряд спеціальних структур та організацій, які займалися безпосередньо розпайовуванням КСП. Так, із 1996 р. в області починає працювати корпорація «Ронко», яка за чотири роки реформувала 64 господарства (переважно в Луцькому районі), 14 господарств було реформовано за участю місцевого представництва Міжнародної фінансової корпорації «МФК» [286, 163]. Першим господарством у Волинській області, в якому офіційно було проведено паювання, а селянам видано відповідні земельні сертифікати, стало КСП «Дружба» Луцького району. Після паювання воно було реорганізовано в об'єднання землевласників [47, арк. 41]. До осені 1996 р., як зазначив тодішній голова облдержадміністрації Б. Клімчук в інтерв'ю газеті «Волинь», у Волинській області було реформовано 355 колгоспів із 358 [211].

Згідно з архівними документами станом на 1 листопада 1996 р. в області налічувалося 399 суб'єктів колективної власності. Із них 383-м було видано державні акти на посвідчення права колективної власності на землю. Цю акцію було завершено практично у всіх районах, окрім Ківерцівського, Старовижівського та Маневицького, де залишалося в стадії реорганізації по одному-два підприємства. Найповільніше передача землі в колективну власність відбувалася в Ратнівському районі, де відповідні акти отримали 13 із 23 суб'єктів. У 112 сільськогосподарських підприємствах Волинської області проведено паювання, у 81 – роботи щодо уточнення грошової оцінки. Сертифікати на земельний пай було видано у 68 господарствах. Їх отримали 34 990 громадян області [47, арк. 54, 55].

Як бачимо, лише частина колишніх членів колективних господарств отримали сертифікати на землю та частку майна. Однак видача державних актів громадянам про право власності на землю затягувалася. Темпи робіт із виготовлення та видачі державних актів стримували висока вартість

оформлення необхідних документів, недостатня роз'яснювальна робота серед населення, неналежна забезпеченість відповідних служб кваліфікованим персоналом.

Перед багатьма українськими, зокрема й волинськими селянами, яким указ давав можливість отримати земельні паї у приватну власність, цілком логічно виникало питання: як ними розпорядитися? Це ж питання турбувало й ініціаторів реформи. Цікаві міркування щодо подальших кроків у процесі реформування аграрних відносин в Україні висловив колишній Президент України, автор Указу від 10 листопада 1994 р. Л. Д. Кучма в книзі «Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні». Він зазначив, що після видання цього Указу постав ряд проблем, зокрема, як після паювання КСП забезпечити цілісне використання розпайованої землі. Вихід було знайдено в оренді землі. «Отже, паювання землі як підготовчий етап приватизації та оренда землі як спосіб об'єднання земельних паїв – це два стовпи нашої земельної реформи. Оренда давала змогу об'єднувати земельні ділянки у великі масиви для їх ефективного використання», – зазначає Л. Кучма [343, 177]. Дійсно, оренда стала досить поширеною на Волині, однак наприкінці 1990-х рр. для основної маси власників паїв, які здали їх в оренду, орендна плата не стала відчутним джерелом господарської спроможності та добробуту.

Здавання паїв в оренду частково могло розв'язати поставлену проблему, хоча варто було взяти до уваги й інші варіанти, наприклад кооперування. На наш погляд, паювання землі та майна КСП створювало реальні матеріальні й організаційні передумови для кооперування, і цей шлях міг бути ефективніший. Наприклад, у Чехії, Угорщині та Словаччині найпоширенішою формою господарювання є сільськогосподарські кооперативи, які ґрунтуються на приватній власності на майно та землю їх членів. Досвід їх організації показав, що це був найпростіший шлях продовжувати виробничу діяльність аграрного сектору після приватизації землі й майна. Крім того, такий спосіб трансформації дав змогу уникнути

загострення проблеми зайнятості сільського населення. Так, в Угорщині залишилися працювати в оновлених кооперативах 95 % працівників.

У класичному розумінні кооператив – це добровільне об'єднання громадян для спільної господарської діяльності. Кожен із них, вступаючи в кооператив, уносить свою частку – пай (грошовий, майновий, земельний). Отриманий кооперативом прибуток розподіляється пропорційно розміру вступного паю: у кого він більший, той відповідно отримує більшу частку доходу.

Проте який би шлях не обирався, після Указу Президента 1994 р. потрібно було підготувати законодавчу базу для кожного з них. Так, у 1997 р. було ухвалено Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [202], а в 1998 р. – Закон України «Про оренду землі» [203].

Перший із них давав визначення понять «сільськогосподарська кооперація», «сільськогосподарський кооператив», «член кооперативу» тощо. Стаття 2 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачала створення кооперативів двох видів – виробничих та обслуговуючих. Виробничі кооперативи здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва задля одержання доходу, а обслуговуючі спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації. Залежно від виду діяльності обслуговуючі кооперативи поділялися на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні. У цій же статті зазначалося, що «обслуговуючі кооперативи, здійснюючи обслуговування членів кооперативу, не ставлять за мету отримання прибутку» [202, 684]. Інші статті визначали умови створення та реєстрації кооперативу, порядок членства, структуру управління, регламентували майнові, земельні та фінансові питання, трудові відносини та різні сфери діяльності. Закон України «Про оренду землі» визначав поняття оренди землі та її правові засади, регламентував умови договору оренди землі та орендну плату, права й обов'язки орендодавців та орендарів тощо.

На час ухвалення цих законів практично неможливо було врахувати всі деталі та нові обставини, які виникали в процесі аграрної реформи, тому згодом у них вносилося багато змін. У цілому вони створювали загальні умови для реформування сільського господарства України на ринкових засадах, хоча реформа просувалася повільними темпами.

Новим каталізатором реформування земельних відносин став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. Цей Указ передбачав реформування протягом грудня 1999 р. – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Згідно з Указом усім членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств та інших типів господарств, заснованих на приватній власності. Підприємства, установи та організації, які використовували землю для сільськогосподарських потреб, в обов'язковому порядку мали укласти договори оренди земельних та майнових паїв і встановити орендну плату в натуральній або грошовій формі, причому плата за оренду земельного паю визначалася в розмірі не менше 1 % вартості цього паю [306, 439–442]. Указ також містив низку положень, спрямованих на підтримку особистих підсобних селянських та фермерських господарств, націлював на прискорення формування необхідної інфраструктури аграрного ринку, зобов'язував забезпечити протягом 2000–2002 рр. видачу в установленому порядку державних актів на право приватної власності на землю всім охочим власникам сертифікатів на земельний пай. По суті, цей указ забезпечив остаточне утвердження приватної власності на землю і майно як основної засади ринкової трансформації аграрного сектору України.

Для Волині реалізація аграрної реформи мала особливо важливе значення, адже сільське господарство становило невід'ємну частину господарсько-економічного комплексу краю. На 1991 р. сільське населення області становило 530,5 тис. осіб, або 49,8 % усього населення [144, 4]. Із реформуванням аграрного сектору на Волині пов'язувалося вирішення багатьох проблем не лише економічного, а й соціального характеру.

До середини 1990-х рр. у Волинській області структуру агроформувань за формами господарювання не було чітко визначено. Колгоспи під вивіскою КСП й надалі функціонували як основні колективні суб'єкти господарської діяльності. Окремі з них були реорганізовані в агрофірми, товариства, кооперативи тощо. Організаційну перебудову аграрного сектору Волині здебільшого стримували повільні темпи паювання. Однак поступова реорганізація колективних господарств у цілому визначила дуалістичний характер організаційної структури сільськогосподарських товаровиробників і в ній утвердилися корпоративний та індивідуальний сектори.

Корпоративний сектор був представлений державними та приватними сільськогосподарськими підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами та іншими формуваннями, які мали статус юридичної особи. До індивідуального сектору належали фермерські господарства, які безкоштовно отримали землю і виробляли продукцію задля отримання прибутку та господарства населення – домогосподарства, що здійснювали сільськогосподарську діяльність для задоволення власних потреб та з метою виробництва продукції на продаж.

На початку 1990-х рр. найважливішим було питання пошуку альтернативи колгоспам і радгоспам. Опираючись на зарубіжний досвід, що свідчив про досить високу ефективність фермерства, волинські господарники роблять спробу створення власних фермерських господарств. Щодо формування фермерського укладу, то, можливо, з психологічного погляду, волинські селяни були більшою мірою готові до цього, ніж в інших

регіонах, адже на Волині ще пам'ятали традиції одноосібного господарювання в міжвоєнний період і в перші повоєнні роки. Крім того, тут уже сформувався певний досвід фермерства, ведення господарства на умовах оренди та підряду, набутий на межі 80–90-х років. Так, ще в 1988 р. утворилося перше фермерське господарство у с. Доротищі Ковельського району, яке очолив колишній орендар місцевого колгоспу М. Онищук, згодом у сусідньому радгоспі «Облапський» утворили фермерські господарства О. Миронюк, Я. Скулинець, М. Ліфончук та П. Чирко [286, 163].

Після проголошення курсу на реформування аграрного сектору в період незалежності перші селянські фермерські господарства на Волині виникають у 1991 р. Одними із перших були господарства фермерів С. Чабана та М. Собуцького в с. Коршеві Луцького району, згодом фермерськими осередками стали села Чаруків, Лаврів, Одереди цього ж району, смт Іваничі, смт Локачі, активно цей рух підтримали у Горохівському, Володимир-Волинському та Ковельському районах. Хоча на початковій стадії аграрної реформи практика фермерства тільки започатковувалася і виникало багато проблем організаційного характеру, на кінець року у Волинській області було зареєстровано 63 фермерські господарства [474, 62].

До середини 90-х років кількість фермерських господарств стрімко зростала: у 1992 р. їх уже нараховувалося 321, у 1993 р. – 531, у 1994 р. – 576, у 1995 р. – 595 [168, 2]. На цей період під них було виділено 9 086 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 8 160 га ріллі, що з розрахунку на одне господарство становило відповідно 15,3 га і 13,7 га [157, 64]. Здебільшого це були господарства сімейного типу, іноді їх засновували кілька родин.

Незважаючи на кількісне зростання фермерських господарств, їх питома вага у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції у Волинській області на 1995 р. була незначною: зернові культури – 1,4 %;

цукрові буряки – 4,1 %; картопля – 0,3 %; овочі – 1,2 %; м'ясо – 0,3 %; молоко – 0,2 % [157, 68].

Із 1995 р. динаміка чисельності фермерських господарств набуває зворотного характеру. До 1999 р. їх кількість зменшилась на 94 одиниці й становила 501 господарство [168, 2]. Однак попри зменшення кількості фермерських господарств у другій половині 1990-х рр. збільшувалася загальна площа землі, відведена під фермерські господарства, зростали їх середні розміри. Наприклад, якщо в 1995 р. на одне фермерське господарство припадало 15,4 га сільгоспугідь, у тому числі 13,7 га ріллі, то в 1998 р. – 17,2 і 15,5 га відповідно [144, 10–11].

Несприятлива кон'юнктура на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції, зростання диспаритету цін на аграрну та промислову продукцію і паливно-мастильні матеріали ускладнювали господарювання фермерів. Як наслідок, у 1995–2000 рр. знижуються їх показники у виробництві продукції рослинництва (див. табл. 5.1.1) [168, 6]:

Таблиця 5.1.1

Виробництво продукції рослинництва у фермерських господарствах у 1995 і 2000 рр.

	1995 р.	2000 р.	% до 1995 р.
Посівна площа (га)			
Зернові культури	4 891	4 806	98,3
Цукрові буряки	1 263	869	68,8
Картопля	226	334	147,8
Овочі	108,1	185,3	171,4
Валовий збір (т)			
Зернові культури	11 196	8 546	76,3
Цукрові буряки	24 609	12 331	50,1
Картопля	1 846	3 812	206,5

Овочі	1 349	1 703	126,2
Урожайність (ц /га)			
Зернові культури	23,4	18,4	78,6
Цукрові буряки	205	183	89,3
Картопля	82	122	148,8
Овочі	142	120	84,5

Як бачимо, у структурі виробництва рослинної продукції у фермерських господарствах зменшилися посівні площі і, відповідно, виробництво зернових та цукрового буряка, натомість значно збільшилося виробництво картоплі і овочів. Це пояснюється тим, що волинські фермери переорієнтовуються на задоволення потреб населення і картоплю постачають у східні та південні області України, на місцеві ринки, налагоджують прями поставки цієї продукції місцевим закладам громадського харчування, соціальним закладам та ін.

Щодо урожайності основних сільськогосподарських культур у фермерських господарствах, то вона була низькою. Для підвищення ефективності землеробства фермерам не вистачало коштів на мінеральні добрива, сільськогосподарську техніку та реманент. Станом на 2000 р. у 528 господарствах волинських фермерів налічувалося 439 тракторів, 140 комбайнів 281 плуг, 246 культиваторів, 191 сівалка і 248 тракторних причепів [168, 8]. Тобто, як бачимо, забезпеченість технікою фермерів була низькою: на одне господарство не припадало навіть по одиниці котрогось із названих її видів.

У розвитку тваринницької галузі в господарствах волинських фермерів у 1995–2000 рр. також спостерігається спад. Про це свідчать такі дані (див. табл. 5.1.2) [168, 6–7]:

Тваринництво у фермерських господарствах у 1995 і 2000 рр.

	1995	2000	% до 1995 р
Кількість поголів'я (голів)			
ВРХ	974	686	70,4
у тому числі корови	584	369	63,2
Свині	1 468	875	59,6
Вівці та кози	217	114	52,5
Птиця усіх видів	5 995	4 300	71,7
Виробництво продукції тваринництва			
М'ясо усіх видів (ц)	2 610	1 515	58,1
Молоко (ц)	14 400	9 558	66,4
Вовна (ц)	4	1	25
Яйця усіх видів (тис. шт.)	265	220	83

Зменшення поголів'я та спад виробництва продукції тваринництва у фермерських господарствах зумовлений кількома факторами: по-перше, частина господарств переорієнтувалася на картоплярство й овочівництво, що давало швидший прибуток; по-друге, зменшення виробництва зернових спричинило послаблення кормової бази для тваринництва; по-третє, тваринництво на той час було низькорентабельним, а то й збитковим.

Загальне падіння обсягів виробництва у фермерських господарствах призвело до того, що їх частка у продукуванні основних видів сільгосппродукції в області станом на 2000 р. була незначною: зернових та зернобобових – 1,7 %, цукрових буряків – 2,5 %, картоплі – 0,3 %, овочів – 1,5 %, м'яса і молока – 0,2 % [158, 116–119].

Це пояснюється низкою чинників і організаційного, й економічного характеру: недосконалістю нормативно-правової бази та механізму формування земель запасу, відсутністю належного досвіду організації господарств фермерського типу, погіршенням загальних умов

господарювання, великим ризиком банкрутства через несприятливу кон'юнктуру ринку. Крім того, негативно на розвиток фермерських господарств вплинула застаріла матеріально-технічна база (у більшості випадків волинським фермерам діставалася стара, списана у колгоспах техніка), труднощі з придбанням палива, мастил, запчастин, добрива тощо. У середині 90-х років значно погіршилося фінансування аграрної реформи, що також гальмувало розвиток фермерства. Так, якщо в 1994 р. на проведення реформи виділялося 11 % потрібних коштів, то в 1995 р. – лише 7 %, а в наступні роки ще менше [318, 533]. Загалом відсутність матеріальної та фінансової підтримки були однією із головних причин низької ефективності роботи фермерських господарств, а в окремих випадках зумовила їх занепад.

Окрім того, якщо розглядати фермерський рух у межах всієї України, то на першому етапі реформи для нього були характерними стихійність, відсутність чіткої державної програми дій, розрахованої на перспективу, невизначеність з боку держави щодо фермерського укладу. На наш погляд, потрібно було розробити загальнодержавну програму розвитку фермерства, як це було зроблено в зарубіжних країнах. Прикладом у цьому міг послугувати досвід США, де ще на початку 1930-х рр. було розроблено фермерську програму, яка діє донині. Основними її складниками було регулювання цін на продукцію фермерських господарств та їхніх прибутків, збереження природних, у тому числі земельних ресурсів, фундаментальні наукові дослідження в галузі сільського господарства, забезпечення фермерів кредитами, страхування врожаїв, субсидування продажу фермерами сільськогосподарської продукції тощо. Так, у 1990 р. державні субсидії фермерам США становили 40–55 млрд дол., у 1992 р. третина прибутків фермерських господарств була пов'язана із цими субсидіями [344, 731]. Основними аргументами на користь субсидій були такі: фермери належать до порівняно бідних прошарків суспільства; фермерство, особливо сімейне, потрібно підтримувати як «спосіб життя»; ферми піддані впливу

природних факторів, від яких не можна застрахуватися; ціни на товари, які купують фермери, випереджають ціни на продукцію фермерських господарств. Така або подібна програма могла закласти міцну організаційну та фінансову основу розвитку фермерського укладу в Україні, зокрема й на Волині.

У стані глибокої кризи в 1990-х рр. на Волині опинилися колективні сільськогосподарські підприємства. На них болісно позначився процес реорганізації, втрата частини земельного фонду та техніки, загальна фінансово-економічна нестабільність у державі. Як наслідок, у першій половині 90-х років вони зменшують свою частку у випуску основних видів сільськогосподарської продукції. Так, якщо у 1990 р. вона становила 62,9 %, то в 1995 р. – лише 44 % [157, 16]. На кінець 1990-х рр. в області нараховувалося 584 сільськогосподарські формування різних типів, з них 400 колективних сільськогосподарських підприємств [43, арк. 3].

Паювання землі і вихід власників земельних паїв із колишніх КСП, на базі яких зазвичай утворювалися різні види сільгоспідприємств, призвело до скорочення сільськогосподарських угідь останніх. Вони скоротилися від 847,9 тис. га у 1995 р. до 535,6 тис. га у 2000 р., або майже на 37 %. Відповідно в цих господарствах скоротилися площі під основними сільськогосподарськими культурами, що призвело до зменшення обсягів їх виробництва (див. табл. 5.1.3) [157, 35].

Таблиця 5.1.3

Виробництво продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах у 1995 і 2000 рр. (тис. т)

	1995 р.	2000 р.	% до 1995 р.
Зернові і зернобобові	704,0	329,6	46,4
Цукрові буряки	514,1	286,9	55,8
Картопля	26,5	19,3	72,8

Овочі	15,2	9,6	63,2
-------	------	-----	------

Як бачимо, виробництво зернових та зернобобових зменшилося більше ніж на половину. Порівняно з 1995 р. продукція основних видів рослинницької галузі в середньому становила 59,6 %, тобто скоротилася на 40,1 %.

Ще більшим був спад у розвитку тваринницької галузі в цій категорії господарств (табл. 5.1.4) [157, 41; 44].

Таблиця 5.1.4

Розвиток тваринницької галузі в сільськогосподарських підприємствах у 1995 і 2000 рр.

	1995 р.	2000 р.	% до 1995 р.
Чисельність поголів'я (тис. голів)			
ВРХ	467,6	183,7	39,3
у тому числі корови	143,0	63,4	44,3
Свині	110,7	33,1	29,9
Вівці та кози	10,3	1,0	9,7
Птиця усіх видів	654,3	124,7	19,1
Виробництво продукції тваринництва			
М'ясо усіх видів (тис. т)	27,1	12,4	45,8
Молоко (тис. т)	236,8	101,6	42,9
Вовна (т)	27,0	2,1	7,8
Яйця усіх видів (млн шт.)	61,5	7,9	12,8

Катастрофічне зменшення поголів'я худоби (ВРХ на 60,7 %, свиней на 70,1 %) призвело до того, що виробництво м'яса і молока скоротилося більше ніж на половину, птахівництво зменшило яєчну продукцію на

87,2 %, а вівчарство в сільськогосподарських підприємствах фактично припинило існування.

Основними причинами занепаду сільгоспідприємств були такі:

– скорочення площі земельних угідь за рахунок виходу власників земельних паїв із належною їм землею;

– послаблення матеріально-технічної бази. Адже часто пайовики, які виявили бажання виділитися із земельними паями і господарювати одноосібно чи створити власне підприємство, забирали належні їм майнові паї, у тому числі техніку. Так, від 1996 р. до 2000 р. парк тракторів у сільськогосподарських підприємствах скоротився з 12 235 до 8 719, або майже на 29 %, зернозбиральних комбайнів – із 3 201 до 2 607, або на 18,6 %. Порівняно з 1990 р. у 2000 р. це скорочення в середньому склало понад 42 % [164, 112];

– відсутність державної фінансової підтримки і брак внутрішніх інвестицій. Фермер чи власник присадибного господарства вкладали власні кошти на розширення виробництва, а сільгоспідприємства цих коштів не мали. Дорогі кредити робили їх заздалегідь збитковими і ставили на межу банкрутства;

– значне підвищення цін на техніку та її обслуговування, на мінеральні добрива, паливно-мастильні матеріали і водночас низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, робили виробництво багатьох видів продукції збитковим.

Так, у 2000 р. із 478 сільськогосподарських підприємств прибутковими були лише 264, або 55,2 % їх загальної кількості. Рентабельною галуззю було лише рослинництво, особливо зерновиробництво, тваринництво ж було збитковим.

Менш залежними від державної підтримки й макроекономічних чинників виявилися господарства населення. Волинські селяни, як і завжди, головні надії покладали на себе, на працюючі руки членів своїх родин. Саме вони в умовах кризи 1990-х рр. узяли на себе роль головних

виробників і постачальників усіх видів сільськогосподарської продукції та сировини. У 1991 р. у Волинській області було 178 284 особистих підсобних господарства населення, а в 1999 р. їх налічувалося 182 335. Найбільша їх кількість була в Луцькому районі – 16 485, далі йшли Камінь-Каширський (15 116) і Горохівський (14 973) райони [144, 5].

При цьому варто зазначити, що, починаючи з 1991 р., площа сільськогосподарських угідь особистих підсобних господарств почала стрімко зростати. Так, якщо в 1991 р. в їх використанні було 85,9 тис. га землі, то в 1999 р. вона сягнула 212,2 тис. га. Питома вага земель приватного сектору в загальній площі земель усіх товаровиробників за цей період збільшилася з 5,7 % до 16,1 % [144, 7].

Це зумовлено тим, що частина господарів, отримавши земельні паї, почали приєднувати їх до своїх підсобних господарств. Окремі з них долучали лише таку частину паю, яку могли обробити, а решту зазвичай здавали в оренду. На порівняно невеликій ділянці головною тягловою силою для господарів були коні. Тому не випадково за період із 1991р. до 1999 р. їх кількість зросла з 22 328 до 41 650 голів, тобто майже вдвічі [160, 49].

Господарства населення виявилися найбільш стабільним сектором в аграрному виробництві у Волинській області. Попри всі труднощі, викликані реформою, вони не лише не скоротили виробництва, а й зуміли збільшити випуск основних видів сільськогосподарської продукції. Основні показники господарств населення в галузі рослинництва в 1995–2000 рр. можуть проілюструвати такі дані (див. табл. 5.1.5) [157, 35]:

Таблиця 5.1.5

**Виробництво продукції рослинництва в господарствах населення
у 1995 і 2000 рр. (тис. т)**

	1995 р.	2000 р.	% до 1995 р.
Зернові і зернобобові	114,9	173,5	151

Цукрові буряки	83,1	199,4	240
Картопля	595,0	1 174,9	197,5
Овочі	101,5	101,0	99,5

На відміну від фермерських господарств і сільгоспідприємств, у яких зменшився обсяг виробництва зернових та зернобобових, їх приріст у господарствах населення зріс на 51 %, виробництво цукрових буряків збільшилося в 2,4 разу, картоплі – майже удвічі. Виробництво овочів залишилося майже на рівні 1995 р. Цю ситуацію можна пояснити тим, що фермерські господарства за цей час значно збільшили виробництво овочів і стали основними постачальниками на внутрішній ринок, дещо витіснивши з нього господарства населення.

У розвитку тваринницької галузі господарства населення у 1995–2000 рр. також продемонстрували позитивну динаміку (табл. 5.1.6) [157, 41; 45].

Таблиця 5.1.6

Розвиток тваринницької галузі в господарствах населення у 1995 і 2000 рр.

	1995	2000	% до 1995 р
Кількість поголів'я (тис. голів)			
ВРХ	160,2	175,4	109,5
у тому числі корови	136,5	142,2	104,2
Свині	283,0	274,9	97,1
Вівці та кози	25,2	19,0	75,4
Птиця усіх видів	2 481,8	3 092,4	124,6
Виробництво продукції тваринництва			
М'ясо усіх видів (тис. т)	27,0	31,0	114,9
Молоко (тис. т)	327,3	356,6	109
Вовна (т)	39	27,5	70,5

Яйця усіх видів (млн шт.)	137,4	150,6	109,6
---------------------------	-------	-------	-------

Головним їх досягненням було те, що вони не зменшили, а навпаки наростили поголів'я худоби та птиці. Винятком є свині, вівці та кози. Щодо свиней, то їх поголів'я скоротилося лише на 3 % і такі коливання навіть при стабільному розвитку є цілком природними. Зменшення кількості овець та кіз можна пояснити скороченням попиту на їхні м'ясо, шкіру та шерсть. Доволі вагомим виглядає в господарствах населення збільшення виробництва м'яса (на 14,9 %), молока (на 9 %) і яєць (на 9,6 %).

Загалом господарства населення не лише відіграли важливу роль як стабілізаційний фактор в аграрному виробництві на Волині, а й взяли на себе важливу соціальну функцію. Адже в умовах демонтажу колгоспно-радгоспної системи, коли значна частина працездатного сільського населення опинилася без роботи, вони стали єдиним засобом для існування й забезпечили самозайнятність переважної більшості селян.

Проаналізувавши показники виробничої діяльності основних груп сільськогосподарських виробників, слід розглянути зведені показники, які характеризують розвиток аграрного сектору Волинської області загалом. Головним показником, який визначає загальну продуктивність аграрного сектору, є обсяги виробництва продукції сільського господарства. Якщо порівняти показники 1990 і 2000 рр. у постійних цінах 2010 р., то отримуємо такі результати (див. табл. 5.1.7) [164, 106].

Таблиця 5.1.7

Продукція сільського господарства в 1990 і 2000 рр. (млн грн)

Види продукції	1990	2000	у % до 1990 р.
Вся продукція	7 952,5	4 366,1	54,9
Продукція рослинництва	4 095,2	2 620,2	64
Продукція тваринництва	3 857,3	1745,9	45,3

Як бачимо, за десятиріччя випуск усієї продукції скоротився більш ніж на 45 %, у тому числі продукції тваринництва – на 54,7 %, рослинництва – на 36 %. Якщо порівняти показники обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції у Волинській області із середніми по Україні, то на Волині за перше десятиріччя реформи падіння було дещо меншим: майже 45 % проти 51 %.

При цьому варто зазначити, що, починаючи з 1991 р., в аграрному секторі області починає різко мінятися співвідношення часток різних категорій господарств на користь господарств населення. Так, їхня частка у виробництві всієї продукції сільського господарства на Волині у 1991–2000 рр. виросла з 38,5 % до 78,4 %. Натомість частка сільськогосподарських підприємств зменшилася із 61,5 % до 21,6 % [157, 17].

Тепер проаналізуємо ситуацію, яка склалася в головних галузях сільського господарства в 1991–2000 рр., тобто в рослинництві та тваринництві. Показники валового збору продукції рослинництва в усіх категоріях господарств Волинської області в 1991–2000 рр. мали таку динаміку (табл. 5.1.8) [157, 48].

Таблиця 5.1.8

Валовий збір основних сільськогосподарських культур в 1991–2000 рр.

(тис. т)

Роки	Зернові й зернобобові	Цукрові буряки	Картопля
1991	820,4	996,6	872,1
1992	872,0	785,6	1213,1
1993	817,1	733,5	1030,1
1994	715,5	760,8	679,0
1995	818,9	597,2	621,5

1996	542,1	724,0	1172,0
1997	635,6	537,8	797,1
1998	481,2	543,9	936,0
1999	484,0	597,4	952,0
2000	503,1	486,3	1194,2

Підрахунки, зроблені на основі показників, наведених у таблиці 5.1.8, свідчать, що валовий збір зернових та зернобобових у 1999 р. становив 60 % збору 1991 р., збір цукрового буряка – 48,8 %. Щодо картоплі, то порівняно з 1991 р. її валовий збір зріс більше ніж на 9 %, однак упродовж десятиріччя цей показник значно коливався. Наприклад у 1992 р. він виріс до 1 213, тис. т, а у 1995 р. знизився до 621,5 тис. т, що становило відповідно 137,5 % і 70,5 % порівняно з 1991 р. (див. додаток № 11). Зменшення валового збору зернових та цукрових буряків було зумовлене переважно скороченням посівних площ під цими культурами. Адже під зерновими вони скоротилися від 298,7 тис. га до 271,8 тис. га, під цукровими буряками – від 37,1 тис. га до 29,4 тис. га [108, 82–83]. Під картоплею площі практично не змінювалися. У 2000 р. питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції рослинництва становила 22,5 %, а господарств населення – 77,5 %.

Різне зменшення обсягів виробництва цукрових буряків у 1992–1993 рр. також було зумовлене низькими закупівельними цінами на цукросировину. У 1992 р. спеціалісти бурякосійних підприємств області провели розрахунки очікуваних витрат на вирощування цукрових буряків, у результаті було зроблено висновок, що закупівельна ціна 2 340 крб за тонну продукції базисної цукристості не забезпечує умов для розвитку галузі в області. Було також підраховано, що в технологічному ланцюзі від посіву буряків до випуску готової продукції (цукру) основна частина доходів «осідає» на заводах – переробниках цукросировини і загальна маса їх прибутку є у 2,2 разу більшою, ніж у виробників [46, арк. 10].

Окрім того, як інформував голова Волинської обласної державної адміністрації В. Блаженчук тодішнього прем'єр-міністра Л. Кучму у листі від 19 жовтня 1992 р., постійний неконтрольований ріст цін на енергоносії, техніку, обладнання, запчастини й добрива зумовили високу собівартість цукрового буряка. Виручені кошти від його реалізації не покривають затрат на його виробництво, оплату належних господарствам жому, патоки і цукру. У зв'язку з цим обласна адміністрація повідомляла про можливе скорочення посівів цукрових буряків у 1993 р. [46, арк.18].

Серед технічних культур зросло лише виробництво олійних культур, зокрема й озимого ріпаку. Водночас спостерігався занепад льонарства – галузі, яка у свій час була «візитною карткою» Волинського Полісся. Від 1995-го до 2000 р. площі під цією культурою зменшилися від 12,1 тис. до 0,4 тис. га, а збір відповідно – від 5 071 тис. до 142 тис. т [157, 30].

Виробництво овочевої продукції загалом також зменшилося від 116,7 тис. т у 1995 р. до 110,6 тис. т у 2000 р. Хоча мав місце доволі значний приріст у виробництві капусти і невеликий – у виробництві моркви та столового буряка. В основному він був досягнутий за рахунок спеціалізації окремих фермерських господарств на вирощуванні овочевих культур та збільшення площ, виділених під них [157, 31].

Слід зазначити, що головним засобом для розвитку рільничої галузі є земельні угіддя. З огляду на це в середині 1990-х рр. у Волинській області були значні резерви для збільшення обсягів виробництва продукції землеробства. Станом на 1996 р. рівень освоєння земельного фонду в області становив 56 %, тоді як у середньому по Україні – понад 70 %. Розораність сільськогосподарських угідь становила 64 %, тоді як середній показник по Україні становив близько 80 %. Наприклад у Тернопільській, Житомирській та Рівненській областях розораність угідь коливалася від 71 до 84 % [47, арк. 40].

Розглядаючи технологічний бік справи, слід також зауважити, що виробництво продукції рослинництва не вдалося перевести на інтенсивну

основу. Урожайність основних культур залишалася низькою. Наприклад, у 2000 р. на Волині з гектара збирали по 19,4 ц зернових, що становило 60,2 % збору 1990 р. Урожайність цукрових буряків за цей період знизилася на 41,9 %, картоплі – на 4,4 %, овочів – на 33,7 % [164, 127]. Це можна пояснити тим, що зі згортанням тваринництва зменшилося внесення органіки під зернові, технічні та овочеві культури. Наприклад, якщо в Іваничівському районі в 1990 р. на гектар вносилося по 17 т органіки, то на початку 2000-х рр. – менше 4-х т [213]. Подорожчання мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин зробило їх недоступними для багатьох сільських товаровиробників. Так, у 1995 р. господарства області отримали добрив і захисту в 1,6 разу менше ніж в 1994 р. і майже в 5 разів менше проти 1990 р. Якщо в 1990 р. на 1 га посівної площі вносилося 240 кг поживних речовин, то в 1995р. лише 83 кг [47, арк.42, 43].

До того ж на виробництві продукції рослинництва негативно позначилося погіршення стану ґрунтового покриву У Волинській області, зокрема, зменшився вміст гумусу та мікроелементів у ґрунтах через згортання робіт, пов'язаних із реконструкцією меліоративних систем та створення полезахисних смуг. На середину 1990-х рр. середньостатистичний показник вмісту гумусу у ґрунті становив 1,8 % при нормі 2–2,5 %. Для підтримки позитивного балансу гумусу відповідно до визначених норм потрібно вносити не менше 18–20 т органічних добрив на гектар ріллі, тоді як у 1995 р. їх внесено лише по 8 т, а в Старовижівському, Любешівському і Турійському районах – лише по 5 т [47, арк. 43].

Крім того, переважна більшість землеробської техніки була застарілою, часто несправною, що призводило до великих втрат під час збору урожаю.

Деструктивним чинником було також прогресуюче старіння та скорочення машинно-тракторного парку, яке лише в 1999 р. становило близько 10 %. Незадовільне технічне забезпечення господарств призвело до скорочення посівних площ, максимального спрощення технологій вирощування

сільськогосподарських культур, порушення термінів проведення сезонних робіт, що, у свою чергу, стало причиною зменшення урожайності та скорочення валового виробництва рільничої продукції [145, 16–17].

Об'єктивними чинниками, які також стримували розвиток рільничої галузі, були вкрай несприятлива економічна кон'юнктура, особливо в 1992–1993 рр., коли відбулося безпрецедентне зростання цінового диспаритету, недосконала система закупівель основних видів продукції. Так, у 1992 р. Міністерство фінансів і Міністерства сільського господарства та продовольства розробили положення про механізми формування й економічне стимулювання державного замовлення на поставку до державних ресурсів сільськогосподарської продукції та сировини. Воно визначало, що обсяги замовлення формуються «зверху» і доводяться до областей, ті визначають його обсяги по районах, а районні адміністрації ділять їх між виробниками усіх форм власності. А далі товаровиробникам надавалося право вільного вибору партнерів, тобто посередників на поставку до держресурсів їх продукції. Заготівельники видавали господарствам аванс – 50 % на законтрактоване зерно і 25 % на іншу продукцію. Окрім того, господарствам, які отримали держзамовлення, забезпечувалася пріоритетна поставка палива, мастил, запчастин, добрив тощо [47, арк. 5].

Така система призвела до багатьох негативних наслідків для волинських аграріїв: по-перше, в умовах інфляції середини 1990-х рр. господарства недоотримували значні кошти від заготівельників. Від цього часу почала формуватися практика, коли основні прибутки від реалізації продукції отримують не безпосередні виробники, а посередники, що підриває економічне становище аграрного сектору; по-друге, на місцях держзамовлення розподілялося нерівномірно й непрозоро, унаслідок чого частина господарств його або не отримала, або отримала менші обсяги. Це означало, що такі господарства самостійно мали забезпечувати свої потреби в матеріально-технічних ресурсах, не могли отримати ліцензії на вивезення

своєї продукції за межі України. В умовах браку коштів, тотального дефіциту та дорожнечі на паливно-мастильні матеріали частина волинських виробників змушена були скорочувати виробництво.

В умовах браку фінансів багато господарств почали переходити на бартерні розрахунки, при яких диспаритет цін міг бути ще більшим, бо сільськогосподарську продукцію брали в селян за цінами нижчими від собівартості, а техніку, добрива й пальне постачали за ринковими, а то й більшими цінами. Зазвичай зерно, цукор та м'ясо сільські товаровиробники міняли на бензин, дизпаливо, запчастини. Так, восени 1992 р. керівництво області зверталось до Міністерства сільського господарства і продовольства з клопотанням про отримання ліцензії на вивіз у Росію 1 тис. т м'яса з фондів області в обмін на 1 тис. т бензину [47, арк. 27]. Іноді бартерні операції здійснювалися через посередників, тоді ціновий диспаритет був ще відчутнішим. Бартерний товарообмін широко практикувався упродовж 1990-х рр. у межах усієї України. Якщо в 1995 р. на умовах безгрошового розрахунку було реалізовано 12 % загального обсягу зерна, то в 1999 р. – 33,7 %. На цей період через бартерні угоди реалізовувалося понад половину насіння соняшнику, 43 % цукру [318, 564]. Шкідливість бартерних операцій полягала в тому, що безгрошові розрахунки позбавляли суб'єктів господарювання обігових коштів, що не давало можливості розвивати виробництво, поглиблювали різницю цін між аграрною та промисловою продукцією і цим значно знижували прибутки господарств.

Щодо тваринницької галузі в області у 1991–1999 рр., то одним із головних показників, який характеризує її розвиток є кількість поголів'я худоби в господарствах усіх типів (табл. 5.1.9) [157, 56].

Таблиця 5.1.9

Поголів'я худоби у 1991–1999 рр. (тис. голів)

Роки	ВРХ	у т. ч. корови	Свині
------	-----	----------------	-------

1991	866,6	303,9	451,0
1992	812,4	286,5	412,1
1993	759,9	248,9	403,5
1994	666,4	278,7	387,7
1995	627,8	279,5	393,7
1996	582,8	272,2	353,0
1997	498,2	248,6	338,9
1998	446,1	232,8	337,2
1999	406,2	219,1	346,7
2000	359,1	205,6	308,0

За підрахунками на основі наведених даних бачимо, що за десять років загальне поголів'я ВРХ скоротилося більше ніж на 58 %, зокрема поголів'я корів зменшилося на 32,3 %, свиней – на 31,7 % (див. додаток № 12). У зв'язку зі стрімким скороченням поголів'я худоби спостерігалось поступальне падіння обсягів виробництва м'яса і молока, що відображено в таблиці 5.1.10 [157, 61].

Таблиця 5.1.10

Виробництво м'яса й молока у 1991–1999 рр. (тис. т)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
М'ясо	102,2	89,2	78,5	69,3	54,1	51,7	50,0	51,1	44,7
Молоко	773,6	643,5	582,6	533,0	564,1	538,9	487,6	491,3	470,5

За 1991–1999 рр. зниження виробництва м'яса склало 56,3 %, молока – 39,2 %, що в середньому становило 47,7 % (див. додаток № 13). Тобто можна говорити про загальну деградацію тваринницької галузі у Волинській області за перше десятиріччя аграрної реформи в Україні.

Раптовий спад виробництва м'яса і молока загострив ситуацію на внутрішньому продовольчому ринку. У 1992 р. питома вага свинини в загальному обсязі виробництва м'яса становила 10–11 % замість необхідних 20 %. У IV кварталі цього ж року в області склалася вкрай напружена ситуація із забезпеченням населення тваринним маслом. Станом на 1 січня 1993 р. його дефіцит становив 863 т. Це змусило керівництво області клопотати перед урядом держави про дозвіл на використання з держрезерву 352 т цієї продукції для задоволення внутрішніх потреб [45, арк. 21].

Зменшення обсягів виробництва м'яса і молока на Волині у 1991–2000 р. було продиктоване кількома головними чинниками: по-перше, у більшості господарств виробництво продукції тваринництва при діючих закупівельних цінах стало збитковим і товаровиробники переорієнтовувались на більш прибуткові галузі, зокрема зерновиробництво, вирощування цукрового буряка, ріпаку, сої; по-друге, зубожіння населення призвело до падіння його купівельної спроможності, що, у свою чергу, стало причиною зменшення споживання в області м'яса й молока на душу населення. Так, у 1999 р. річне споживання м'яса порівняно з 1991–1995 р. скоротилося з 44,9 до 34,1 кг, тобто на 24 %, молока – з 323,7 до 277,2 кг, або на 16 % [108, 189]; по-третє, продукцію тваринництва з місцевого ринку почав витісняти неконтрольований імпорт м'ясо-молочних продуктів. Ураховуючи прикордонне розташування Волинської області, комерційні структури заповнили місцеві ринки дешевою продукцією, зазвичай низької якості. Статистичні довідники подають інформацію, що в 1995–1998 рр. обсяги імпорту продукції тваринництва зросли з 341,7 тис. до 1061,7 тис. дол. США, тобто більше ніж утричі [108, 189]. Ці дані базуються на офіційних джерелах, а, враховуючи те, що частина продукції ввозилася контрабандним способом, її обсяги були значно більшими. Підтвердженням цьому можуть бути повідомлення, які час від часу з'являлися у місцевій пресі, про затримку на українсько-польському кордоні великих партій

продуктів тваринництва іноземного походження, які намагалися ввезти в Україну без належного митного оформлення [218].

Про різке падіння продуктивності сільськогосподарського виробництва у Волинській області на першому етапі реформи свідчать також такі показники, як виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу та на 100 га сільськогосподарських угідь. Так, якщо в 1990 р. в області на одну особу вироблялося продукції на 7 459 грн, у тому числі на 3 841 грн продукції рослинництва і на 3 618 грн продукції тваринництва, то у 2000 р. ці показники становили 4 096 грн, 2 458 грн і 1 638 грн, тобто зменшилися відповідно на 45 %, 26 % і майже на 55 %. Виробництво сільськогосподарської продукції на 100 га сільгоспугідь відповідно зменшилося з 471,8 тис. грн у 1990 р. до 435,3 тис. грн. Особливо зменшився цей показник у тваринницькій галузі – з 359,8 тис. грн до 174,1 тис. грн, або більше ніж удвічі [164, 110–111].

Загалом, якщо розглядати лише економічний бік проблеми, то аналіз основних показників розвитку сільського господарства Волинської області свідчить, що реалізація аграрної реформи в перше десятиріччя призвела до цілковитого занепаду волинського села. Однак, крім погіршення економічної ситуації, реформування супроводжувалося погіршенням соціально-побутової сфери на селі:

– по перше, реорганізація колгоспів і радгоспів, формування нових колективних суб'єктів господарської діяльності призвела до скорочення зайнятого в сільськогосподарському виробництві населення. Так, середньорічна чисельність працівників у сільському господарстві скоротилася від 149 тис. осіб у 1990 р. до 79,3 тис. осіб у 2000 р., тобто майже на половину [108, 257]. Таким чином, частина сільського населення залишилася без роботи. Знайти роботу в інших сферах було дуже важко. Адже кількість лише зареєстрованих безробітних у Волинській області в 1990–2000 рр. зросла від 5 609 до 34 282 осіб [108, 256]. Безробіття

породжувало такі негативні соціальні явища, як пияцтво, ріст побутової злочинності тощо;

– по друге, втрата роботи, погіршення загальної економічної ситуації, зокрема й в аграрному секторі призвели до масового зубожіння селянства. На кінець першого етапу реформи 90 % сільського населення опинилося за межею бідності [167, 16]. Середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві у 2000 р. становила лише 68 грн, у той час як у промисловості – 201 грн, у будівництві – 156 грн, у торгівлі – 184 грн. Зарплата сільськогосподарських працівників була найнижчою серед усіх категорій, зайнятих у різних галузях економіки та в соціальній сфері [108, 273];

– по-третє, аграрна реформа супроводжувалася занепадом закладів соціально-побутової та культурної сфери на селі, значним погіршенням благоустрою сіл. Це було зумовлено тим, що одні підприємства, які їх утримували або надавали допомогу, були розформовані, інші опинилися у фінансовій скруті і не мали на це відповідних коштів. На наш погляд, фатальні наслідки для соціальної інфраструктури села мала постанова уряду, прийнята в 1996 р., про передачу від сільгосппідприємств у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, дитячих дошкільних закладів, шкіл, закладів охорони здоров'я і т. п. З одного боку, це полегшило становище підприємств, а з іншого – прирекло передані об'єкти на поступовий занепад, оскільки ця передача не супроводжувалася відповідними поповненнями місцевих бюджетів фінансовими ресурсами, потрібними для утримання цих закладів. У зв'язку з цим від 1990 р. до 2000 р. кількість дитячих дошкільних закладів у сільській місцевості Волинської області зменшилася від 332 до 240, а кількість дітей у них, відповідно, від 11,6 тис. до 3 тис., кількість клубних закладів – від 893 до 634 [160, 14].

Отже, перший етап реформування призвів до цілковитого економічного та соціального занепаду волинського села. Цей «провал» у

сільському господарстві Волині в 1991–1999 рр. можна пояснити такими причинами:

- нестабільність і невизначеність стратегії реформ, зволікання з формуванням законодавчої бази для ринкових перетворень в аграрному секторі;

- інерційність ментальності і самого селянства, і керівництва як на державному, так і на місцевих рівнях; небажання окремих керівників колгоспів та радгоспів реформувати господарства;

- брак фінансової та матеріальної підтримки з боку держави, відсутність ефективної цінової політики щодо сільськогосподарської продукції;

- скорочення основних засобів у сільському господарстві Волинської області. Так, посівні площі з 1990 р. до 2000 р. скоротилися від 706,9 тис. га до 574,7 тис. га, або майже на 19 %. За цей період відбулося значне скорочення парку основних видів сільськогосподарської техніки. Наприклад, у сільськогосподарських підприємствах кількість тракторів зменшилася від 15 907 до 8 280, зернозбиральних комбайнів – від 4 260 до 2 467 одиниць [108, 82];

- чинники макроекономічного характеру: інфляція і гіперінфляція, що призвело до великого диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та цін на техніку, паливно-мастильні матеріали тощо. Наприклад, якщо в 1990 р. 1 т солярки коштувала 0,2 т пшениці, то в 2003 р. – 4,6 т, тобто у 23 рази дорожче.

Наприкінці 1990-х рр. обласна влада визнала ситуацію в сільському господарстві кризовою. Для виходу аграрного комплексу з кризового стану було розроблено спеціальну програму «Волинь–2010», у якій окреслювалися головні завдання та орієнтири в аграрній сфері на 2000–2010 рр.

5.2. Волинське село на початку XXI ст.: головні тенденції соціально-економічного розвитку

Досвід реалізації аграрної реформи в 1991–2000 рр. засвідчив, що багато питань, пов'язаних із земельними відносинами, структурною перебудовою сільського господарства і подоланням у ньому кризових явищ, потребували чіткішого законодавчого врегулювання. У цьому аспекті важливим документом став новий «Земельний кодекс України», який набув чинності з 1 січня 2002 р. У ньому було чітко визначено категорії земель за цільовим призначенням [114], детально розроблено комплекс питань, пов'язаних з правом власності на землю. Прикінцеві положення Кодексу також націлювали на розробку нормативно-правових актів, які стосувалися землеустрою [114, 89]. Однак за десять років незалежності так і не було законодавчо врегульовано питання формування земельного ринку, головним складником якого є купівля-продаж землі сільськогосподарського призначення. Так, у пункті 15 перехідних положень Кодексу було зафіксовано, що «громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 р. продавати, або іншим способом відчужувати належні їм ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб» [114, 93]. Як відомо, це положення діє і донині.

Наступними важливими нормативно-правовими актами, які вплинули на сучасну структуру аграрного сектору, стали прийняті в 2003 р. Закони України «Про особисте селянське господарство» [205] та «Про фермерське господарство» [206]. Вони чітко визначили поняття особистого селянського господарства та фермерського господарства, порядок надання та розмір земельних ділянок, права та обов'язки їх членів, регламентували різні аспекти створення та діяльності цих господарств.

Загалом у 1990-х – на початку 2000-х рр. під аграрну реформу в Україні було закладено достатню нормативно-правову основу. Протягом 1991–2003 рр. Верховна Рада України прийняла близько 150 законів, Президент України видав близько 200 указів, Кабінет Міністрів та інші органи виконавчої влади ухвалили 2 500 нормативних актів, які стосувалися аграрної реформи в Україні [348, 168]. Переважна більшість із них передбачали державну підтримку як корпоративного сектору, так і особистих селянських та фермерських господарств. Однак на практиці ця підтримка була недостатньою і суттєво не вплинула на стан справ у сільському господарстві України, яке й надалі перебувало в кризовому стані. Більшість сільських товаровиробників намагалися самотужки долати повсякденні труднощі. Аби виправити ситуацію, влітку 2004 р. було ухвалено Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», який набрав чинності з 1 січня 2005 р. [207]. Закон передбачав державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції та їх страхування, створення Аграрного фонду та Фонду аграрних страхових субсидій (ФАСС), бюджетну та кредитну підтримку сільськогосподарських виробників.

Загалом аграрне законодавство в процесі реформування сільського господарства України зазнавало значного впливу політичної кон'юнктури, а особливо політизованими були питання власності на землю та формування ринку землі. Відчувалася відсутність чіткого курсу в державній аграрній політиці. Основні концептуальні напрями цього курсу окреслені в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». У ст. 1 цього закону зазначалося, що основні засади державної аграрної політики спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки й базуються на національних пріоритетах, ураховуючи потребу інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору [208, 14]. Стаття 2 визначала мету державної аграрної політики як гарантування продовольчої безпеки держави,

перетворення сільського господарства на високоефективний та конкурентоспроможний сектор економіки, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації [208, 14]. Серед шляхів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики вказувалося на розширення і вдосконалення нормативно-правового забезпечення розвитку земельних відносин, формування відповідних інституційних засад, посилення державної підтримки аграрної реформи. У сфері земельних відносин, окрім заходів організаційно-технічного характеру, закон передбачав активізацію ринкових елементів, зокрема формування інфраструктури ринку землі та створення системи земельного іпотечного кредитування.

Отже, аграрне законодавство 2000-х рр. остаточно визначило сучасну виробничу структуру аграрного сектору, у якій головне місце посідають приватні та державні сільгосп підприємства, фермерські та особисті селянські господарства. Діяльність кожної категорії забезпечена відповідною нормативно-правовою базою – Законами України «Про особисте селянське господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про фермерське господарство». Законодавчо забезпечено і розвиток сільськогосподарської кооперації.

Корпоративний сектор в аграрній структурі Волинської області представляють сільськогосподарські підприємства – самостійні статутні об'єкти, які мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства задля одержання прибутку. У 2011 р. до цієї категорії належали такі підприємства (див. табл. 5.2.1) [164, 103].

Таблиця 5.2.1

Кількість діючих підприємств у сільському господарстві за організаційно-правовими формами господарювання у 2011 р.

	Одиниць	У відсотках до загальної кількості
--	---------	------------------------------------

Всього підприємств	939	100,0
Виробничі кооперативи	92	9,8
Господарські товариства	137	14,6
Державні підприємства	8	0,8
Приватні підприємства	80	8,5
Фермерські господарства	578	61,6
Підприємства інших форм господарювання	44	4,7

У структурі корпоративного сектору чисельно переважають фермерські господарства та господарські товариства, які в сукупності становлять 76,2 % загальної кількості сільськогосподарських підприємств. Найбільша кількість фермерських господарств нині зареєстрована у Горохівському районі – 101, у Ковельському – 81, Володимир-Волинському – 73, Локачинському – 61. У Луцькому районі майже половину господарств становлять господарські товариства та приватні підприємства – 36 і 18 відповідно. Виробничі кооперативи найбільше поширені в Ківерцівському, Ратнівському, Маневицькому, Турійському, Любешівському та Камінь-Каширському районах. У них зосереджена половина сільськогосподарських кооперативів області [164, 104].

Упродовж останніх п'яти років у структурі сільськогосподарських підприємств відбулися певні зміни. Так, порівняно з 2005 р. їх загальна кількість зменшилася з 1 023 до 939. Частково це пояснюється зміною їх статусу та об'єднанням окремих господарств з метою налагодити великотоварне виробництво. За цей час більше ніж удвічі скоротилася кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів, що ж до фермерських господарств, то їх кількість збільшилася на 40 одиниць і їхня частка в структурі підприємств зросла від 52,6 % до 61,6 % [158,34].

Щодо розподілу діючих сільгоспідприємств за розміром сільськогосподарських угідь, то станом на 2011 р. переважну більшість у Волинській області становили господарства площею до 50 га – 56 % від загальної кількості. Господарств площею 50–100 га нараховувалося 70 (7,5 %), досить численну групу представляли господарства від 100 до 500 га – 137, або 14, 6 % від загальної кількості. Господарств із земельним банком 1 000–5 000 га було 58 (6,2 %) і понад 5 000 га – усього п'ять господарств (0,5 %) [164, 115].

Особливістю структури аграрного сектору Волинської області є те, що в ньому не відбулося різкого збільшення рівня концентрації земельних ресурсів у великих господарствах. Упродовж останніх трьох років площа сільськогосподарських угідь господарств понад 1 000 га зросла лише на 5 %. Однак, на наш погляд, є всі підстави вважати, що від середини 2000-х рр. на Волині зміцнюються позиції підприємств, які представляють великомасштабне аграрне виробництво на основі концентрації землі і капіталів. Цілком імовірно, що частина з них інтегрована в структури агрохолдингів, які діють в Україні, однак у статистиці це не відображено. В окремих дослідженнях наводяться дані про те, що у Волинській області до 25 % сільськогосподарських земель контролюють холдинги. Це невисокий показник. Для порівняння: у Рівненській та Львівській областях агрохолдинги контролюють 25–50 % сільськогосподарських угідь, у Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Хмельницькій областях – понад 50 % [167, 16].

У процесі ринкових трансформацій аграрного сектору Волинської області широкий доступ до земельних ресурсів і можливість виробництва сільськогосподарської продукції отримали господарства населення. Господарства населення – це сукупність осіб (або одна особа), які разом проживають і ведуть господарство. Для сільськогосподарського виробництва вони використовують землі, відведені їм під особисте підсобне господарство, колективне садівництво і городництво, сінокосіння та

випасання худоби, ведення товарного виробництва. У 2003 р. було прийнято Закон України «Про особисте селянське господарство», який визначив правові, організаційні, економічні та соціальні основи ведення такого типу господарства. Особисте селянське господарство визначалося як господарська діяльність, яка здійснюється без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають в сімейних або родинних відносинах і проживають разом з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі в галузі сільського зеленого туризму. Згідно із законом для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 га, передані фізичним особам у власність або в оренду. Окрема стаття передбачала, що розмір особистого селянського господарства може збільшуватися при отриманні в натурі (на місцевості) земельного паю [204, 232].

В 2005 р. у Волинській області нараховувалося понад 183 тис. господарств населення, а середня площа такого господарства становила 3,22 га. Крім того, майже 50 тис. господарів приєднали до особистих господарств належні їм земельні паї і господарювали самостійно без реєстрації як юридична особа [275, 148]. В останні роки простежується тенденція до зменшення загальної кількості господарств населення. На початок 2009 р. в аграрному секторі Волині нараховувалося 163 503 особистих селянських господарства, які займали площу 306,6 тис. га [158, 39].

У цілому під дією ринкових трансформацій у Волинській області склалася така структура аграрного виробництва, у якій і корпоративний сектор, й індивідуальні господарства зайняли свої ніші: великі сільськогосподарські підприємства виробляють комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а господарства населення орієнтовані на наповнення внутрішнього продовольчого ринку.

Основним засобом виробництва в сільському господарстві Волинської області є земельний фонд. Станом на 2011 р. земельні угіддя в його структурі становили 1 048,9 тис. га, з них орні землі – 673,2 тис. га, або 64,2 % угідь [164, 115]. Слід зазначити, що рівень розораності угідь по районах області значно відрізняється: у поліських районах (Ратнівському, Любешівському, Любомльському) він становить 47–49 %, у той час як у Горохівському, Луцькому, Іваничівському та Локачинському районах перевищує 80 %.

Тепер проаналізуємо основні показники діяльності різних типів господарств в аграрному секторі Волинської області у 2000–2010 рр. Серед діючих за різними організаційно-правовими формами підприємств у сільському господарстві Волині кількісно переважають фермерські господарства (61,6 %). Слід зауважити, що після Указу Президента від 3 грудня 1999 р. фермерський рух на Волині пожвавився, оскільки селяни отримали можливість створювати господарства на власних земельних паях. На майнові паї вони могли отримати від колективних господарств реманент, техніку, хоча й не нові, але ще придатні для використання.

Від 2000 р. чисельність фермерських господарств знову починає зростати. Якщо у 2000 р. було зареєстровано 528 господарств цього типу, то у 2005 р. їх кількість зросла до 754, а в 2011-му – до 578. Переважна більшість фермерських господарств створена у районах Лісостепової зони (63,3 % загальної кількості), у Перехідній зоні – 23,2 %, на Поліссі – 13,5 %. Найбільше господарств створено в Горохівському (101), Ковельському (81), Володимир-Волинському (73), Локачинському (61) та Луцькому (49) районах [102, 13–14]. Це пояснюється не лише більш сприятливими природно-кліматичними умовами, якістю ґрунтів, а й більш розвиненою економічною інфраструктурою цих районів, близькістю до ринків збуту і підприємств переробки сільськогосподарської сировини та продукції, наявністю обслуговуючих аграрний сектор підприємств та організацій.

Ще одним важливим кількісним показником, який ілюструє розвиток фермерства на Волині у 2000–2010 рр. є площа сільськогосподарських угідь, зайнятих під фермерські господарства. За цей період вона збільшилася від 11 325 га до 39 900 га, тобто у понад 3,5 рази, а площа ріллі відповідно зросла від 10 428 га до 37 100 га, або в 3,6 разу [158, 111; 164, 115]. Це стало підставою для збільшення виробництва основних видів продукції рослинництва, що відображено в таблиці 5.2.2 [164, 122].

Таблиця 5.2.2

Виробництво продукції рослинництва у фермерських господарствах у 2000–2010 рр. (тис. т)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Зернові	8,5	41,1	39,1	63,6	55,2	43,0
Цукр. буряки	12,3	35,2	55,9	48,9	38,5	60,0
Картопля	3,8	2,8	3,3	4,1	4,5	7,4
Овочі	1,7	3,4	4,3	11,4	7,9	8,1

Як показують дані таблиці, за десятиріччя у фермерських господарствах виробництво зернових збільшилося у понад 5 разів, цукрових буряків і овочів – майже у 5 разів, а картоплі – майже удвічі. Найбільший обсяг виробництва зернових зафіксований у 2008 р. – 63,6 тис. т, овочів – також у цьому році – 11,4 тис. т.

Про розвиток тваринницької галузі у фермерських господарствах свідчать такі дані (див. табл. 5.2.3) [164, 134; 138].

Таблиця 5.2.3

Розвиток тваринництва у фермерських господарствах у 2000–2010 рр.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
	Поголів'я худоби та птиці (тис. голів)					
ВРХ	686	3 646	5 469	5 597	5 258	4 906
у т. ч. корови	369	1 511	2 438	2 102	2 081	2 085
Свині	875	7 964	17 081	19 250	23 311	22 894
Вівці і кози	114	320	349	326	261	239
Птиця	4 300	1 248	1 466	1 205	1 975	1 442
	Виробництво основних видів продукції					
М'ясо (т)	92	503	2 035	2 120	2 059	2 714
Молоко (т)	956	3 784	5 454	5 229	5 198	5 091
Яйця (тис. шт.)	220	106	112	105	118	303
Вовна (ц)	1	9	6	6	6	5

Аналіз показників розвитку тваринницької галузі у фермерських господарствах за десятиріччя, починаючи з 2000 р., дає підстави для таких висновків:

– із 2000 р. припинився спад поголів'я худоби та птиці і в наступні роки утвердилася тенденція до його збільшення. Так, порівняно з 2000 р. у 2010-му кількість поголів'я ВРХ збільшилося у 7,2 разу, корів – у 5,7, свиней – у 26,2, овець і кіз – більше ніж удвічі. Це можна пояснити збільшенням угідь фермерських господарств і зміцненням кормової бази для тваринництва, поглибленням господарської спеціалізації окремих господарств, які починають розвивати м'ясний чи молочний напрям тваринництва або свинарство;

– кількість птиці за окреслений період зменшилася майже утричі. Це зумовлено тим, що на Волині на початку 2000-х рр. виникає ряд спеціалізованих господарств, таких як «Птахокомплекс Губин», птахівничі приміщення якого на понад 2 млн голів м'ясної птиці були розташовані у трьох районах області; модернізований Володимир-Волинський та

Рожищенський птахокомбінати та ін. [102, 13–14]. Вони задовольнили попит на м'ясо та яйця на внутрішньому ринку, а у фермерських господарствах птахівництво стало орієнтуватися на задоволення власних потреб;

– у 2000–2010 рр. фермерські господарства значно збільшили виробництво продукції тваринництва, зокрема м'яса і молока – більше ніж уп'ятеро.

Отже, фермерські господарства почали поступово зміцнювати свої позиції в аграрному секторі Волинської області. Серед господарств, які показували в цей період добрі результати, варто відзначити ФГ «Ковчег» та ФГ «Фасти» Ковельського району, ФГ «Стир» та ФГ «Гал-агро» Горохівського району, науково-дослідне селянське фермерське господарство Є. Колача у Володимир-Волинському районі, ФГ О. Галасуна у с. Чарукові Луцького району та ряд інших. Позитивним, на наш погляд, було й те, що кожен п'ятий фермер на Волині був молодшою людиною, віком до 30 років [216].

Упродовж кількох останніх років хороші результати демонструє фермерське господарство «Ако» в с. Заставному Іваничівського району. Воно спеціалізується на вирощуванні картоплі. У цьому господарстві отримують у середньому по 300–400 ц/га, хоча врожайність деяких сортів значно більша. Власник ферми В. Сорока планує довести площу під картоплю до 300 га, адже в господарстві обладнано два картоплесховища місткістю 8–10 тис. т, що забезпечить надійне і тривале зберігання врожаю [228]. У цьому ж районі зразком ефективного господарювання є господарство «Урожай Плюс» фермера О. Хом'яка. Його площа становить 4 509 га. Господарство спеціалізується на вирощуванні високоврожайних сортів зернових. Фермер також закладає базу під розвиток тваринницького напрямку [231].

У Турійському районі слід відзначити фермерське господарство «Аміла». У його користуванні 2,7 тис. га землі. Господарство

багатогалузеве, однак має певну специфіку: воно отримало офіційний статус племрепродуктора з розведення п'яти порід ВРХ, свиней, овець та коней. У нинішній час тут будується комплекс на 500 корів. У господарстві піклуються про створення комфортних умов для трудівників: тут функціонує власна пекарня, їдальня, будується вісім будинків для своїх працівників [233].

Те, що на Волині можна успішно розвивати фермерство, переконливо доводять іноземці, які переїхали сюди і створили господарства, взявши в оренду землю в місцевих селян. Так, голландець Ерік Довриш заснував у Рожищенському районі ферму «Гірсан», узявши в оренду близько 600 га землі. Ферма спеціалізується на вирощуванні свиней. Нині в господарстві утримується 3 200 голів, а згодом фермер планує його розширити до 5 тис. голів. Це показове фермерське господарство. У ньому є сучасна техніка, застосовуються новітні агротехнології. Фермер із сім'єю живе поряд із фермою. Він досить ощадливий і намагається всі прибутки вкладати у розвиток свого господарства [223].

Отже, фермерський уклад поступово утверджується в аграрному секторі Волинської області. Навіть той невеликий досвід господарської діяльності волинських фермерів переконує у тому, що фермерський рух має великі перспективи. Фермерські господарства здатні піднести ефективність та культуру сільськогосподарського виробництва, їх діяльність сприятиме піднесенню добробуту селян, вирішенню багатьох проблем економічного та соціального характеру у волинському селі.

Наступну велику групу виробників аграрної продукції у Волинській області становлять сільськогосподарські підприємства. Виробничою основою для продукування в аграрній сфері є сільськогосподарські угіддя. Їх площа в сільгосппідприємствах знизилася від 490,2 тис. га у 2000 р. до 175,2 тис. га у 2010 р. Це скорочення позначилося насамперед на виробництві рільничої продукції (табл. 5.2.4) [164, 122].

Виробництво продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах у 2000–2010 рр. (тис. т)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Зернові	329,6	350,0	270,8	362,1	300,8	252,5
Цукр. буряки	286,9	286,7	358,9	242,9	208,0	328,0
Картопля	19,3	9,6	9,5	7,9	7,7	12,0
Овочі	9,6	7,1	9,3	16,7	10,5	10,7

У цій категорії господарств ситуація у виробництві продукції рослинництва суттєво не змінилася. Вона була нестабільною і в кінцевому результаті у 2010 р. вдалося лише по виробництву цукрових буряків та овочів дещо перевищити показники 2000 р. Щодо зернових, то після сприятливого за погодними умовами 2008 р. їх виробництво в сільськогосподарських підприємствах поступово скорочується. Однією з причин є зменшення їх посівів і натомість збільшення посівних площ під експортоорієнтовані технічні культури, зокрема ріпак і сою. Наприклад, за період 2005–2010 рр. посіви ріпаку зросли майже уп'ятеро.

З розвитком рослинництва в цій категорії господарств була тісно пов'язана тваринницька галузь. У 2000–2010 рр. вона характеризувалася такими показниками (див. табл. 5.2.5) [164, 134; 138].

Розвиток тваринництва в сільськогосподарських підприємствах у 2000–2010 рр.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
	Поголів'я худоби та птиці (тис. голів)					
ВРХ	183,7	115,1	94,2	86,1	76,5	67,4
у т. ч. корови	63,4	38,5	34,2	32,5	29,5	28,8

Свині	33,1	43,3	64,3	64,2	74,2	74,5
Вівці і кози	1,0	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5
Птиця	124,7	1 504,7	1 454,4	2 236,4	2 791,9	2 705,5
	Виробництво основних видів продукції					
М'ясо (тис. т)	12,4	19,2	35,3	40,3	45,2	47,5
Молоко (тис. т)	101,6	89,2	80,0	75,3	75,1	71,7
Яйця (млн шт.)	7,9	44,2	16,5	14,4	18,6	18,1
Вовна (ц)	2,1	1,3	0,8	0,8	0,8	0,7

На основі зібраних у таблиці даних можна зробити висновок, що сільськогосподарські підприємства у тваринництві віддали перевагу скоростиглим галузям, зокрема свинарству і птахівництву. Саме за їх рахунок збільшилося виробництво м'яса. Щодо молока, то його виробництво у 2000–2010 рр. скоротилося майже у півтора рази.

У цілому ситуація з виробництвом аграрної продукції в сільськогосподарських підприємствах, крім фермерських господарств, суттєво не змінилася. Їх розвиток стримували нестача обігових коштів, брак внутрішніх і зовнішніх інвестицій, кабальні банківські кредити, зношеність основних фондів. Хоча окремі господарства успішно долають ці труднощі й демонструють високу ефективність та культуру господарювання, сприяючи тим самим добробуту сільських трудівників. Серед сільськогосподарських підприємств прикладом у цьому може бути господарство ТзОВ «П'ятидні» (директор В. Діброва) – одне з найбільших в області. Воно орендує 10,5 тис. га ріллі у понад 3,5 тис. власників земельних паїв на території трьох районів області: Володимир-Волинського, Локачинського та Іваничівського. Застосування сучасних агротехнологій забезпечує високі врожаї зернових (55 ц/га), кукурудзи (90 ц/га), цукрових буряків (500 ц/га). У господарстві використовується сучасна техніка, якої лише в 2011 р. придбали на 15 млн грн. У ТзОВ «П'ятидні» пайовикам виплачують досить високу плату за оренду землі, яка становить 4–5 ц зерна на 1 га, при розрахунку ціни 2 тис.

грн за тону. У господарстві трудиться 440 працівників. На думку директора, можна було б обійтися меншою кількістю, однак із міркувань соціального захисту керівництво не йде на скорочення [232].

У Луцькому районі одним із кращих є господарство «Рать» на чолі з В. А. Шумським. Тут добре розвинена тваринницька галузь. На кінець 2004 р. в господарстві утримували 2 500 голів ВРХ (із них 600 корів) та 1 300 свиней. Щомісяця воно реалізовувало 10–12 т свинини та 25–30 т яловичини. Середньомісячна зарплата працівників у господарстві «Рать» становила на цей час 408 гривень [215]. За результатами господарювання у 2004 р. господарство преміювало своїх працівників двома легковими автомобілями «Славута», двома телевізорами, 16 працівників отримали побутову техніку. Дбаючи про здоров'я трудівників, керівництво господарства щороку виділяє близько 20 путівок на санаторно-курортне лікування. Крім того, на потреби села господарство виділило 250 тис. грн, своїм коштом відремонтувало клуб, придбало іграшки для дитсадка, постійно підтримує місцеву церкву [216]. Станом на 2011 р. СГПП «Рать» наростило виробничі потужності, збільшило кількість ВРХ до 3-х тис., свиней – до 1,5 тис. голів [227]. Підприємство подбало про благоустрій населених пунктів, зокрема були виділені кошти на ремонт доріг, надано матеріальну допомогу мешканцям сіл Ратнова, Коршева і Гіркої Полонки [216].

Упродовж кількох останніх років у цьому ж районі успішно розвиває молочний напрям тваринництва ТзОВ «Городище» (директор А. Никонюк). Підприємство орендує землі на території Луцького та Горохівського районів і навіть на території сусідньої Рівненської області. Останнім його вагомим досягненням стало будівництво в грудні 2011 р. тваринницької ферми в с. Ярвіці Горохівського району вартістю близько 3 млн грн. Тут утримується 380 голів ВРХ, у т. ч. 80 корів. Середньорічні надої від корови сягнули 6 тис. кг. На фермі отримали роботу 22 працівники – мешканці сіл Ярвічки та

Вільхівки. Середня заробітна плата тут становить близько 2 тис. грн щомісяця [235].

У Горохівському районі слід відзначити ПОСП ім. Т. Шевченка (директор А. Турак). Підприємство орендує 2 880 га землі. Воно спеціалізується на виробництві молока. Тут утримують 2000 голів ВРХ, у т. ч. 870 корів. На підприємстві працює близько 300 осіб робітників та службовців. Підприємство «Райдуга» (голова М. Трчевський) також показує добрі результати. У його користуванні 1 280 га угідь, на утриманні перебуває 1 250 голів ВРХ, у т. ч. 260 дійних корів. Тут теж добре розвинута тваринницька галузь [230].

На початку 2000-х рр. важливе місце в категорії сільгоспідприємств посідали сільськогосподарські виробничі кооперативи (СВК). Однак, на наш погляд, сільськогосподарська кооперація на Волині не змогла реалізувати свій потенціал, у той час як світова економічна практика підтверджує ефективність кооперування в сільському господарстві. Якщо брати до уваги участь сільськогосподарських виробників у кооперативах в окремих зарубіжних державах, то в таких країнах, як Швеція, Данія, Норвегія, Нідерланди, Японія кооперативами охоплено 100 % виробників сільськогосподарської продукції. Кооперативи тут зорганізовані за галузевим принципом. Найбільш численною є група кооперативів із заготівлі, переробки та збуту продукції. Наприклад, у Данії вони переробляють 90 % товарного молока, виробляють стільки ж масла і сиру на експорт, у Фінляндії участь кооперативів у забої худоби і виробництві м'ясної продукції сягає 80 % [262, 12].

Слід зауважити, що окремі господарники відразу після розпаювання колгоспів на їх місці зорганізували кооперативи. До 2005 р. у Волинській області постало 214 сільськогосподарських виробничих кооперативів. Окремі з них демонстрували добрі результати господарювання. Наприклад, сільськогосподарський виробничий кооператив «Вільна Україна» (голова В. Шкарадюк) в Іваничівському районі, маючи 13 % районних запасів ріллі,

виробляв 19 % зерна, 41 % цукрового буряка, 37 % молока, 41 % м'яса [219]. У господарстві динамічно розвивалася тваринницька галузь. Тут була добре поставлена селекційна робота, впроваджувався зарубіжний досвід утримування та відгодівлі худоби (наприклад, запозичене в Данії утримування свиней у приміщеннях з глибокою підстилкою). Близько тисячі гектарів землі в кооперативі було відведено під вирощування кормів для худоби. Велика увага в господарстві приділялася утриманню дійного стада корів. У 2006 р. їх кількість зросла до 543 голів, для них було збудовано корівник, на який витрачено 300 тис. грн. У 2005 р. середній надій на одну корову становив 6 026 кг молока [222]. Для порівняння: у Волинській області в 2005 р. середньорічний надій на корову становив 3 239 кг молока [158, 85]. Значною мірою розвитку цього кооперативу сприяла державна підтримка: у 2005 р. господарство отримало 700 тис. грн дотацій за продану державі худобу підвищених вагових кондицій, за селекційну і племінну роботу. Однак «зависли в повітрі» надбавки за продане молоко вищого гатунку, державна допомога на посів зернових у розрахунку 100 грн на гектар [222].

У Любешівському районі успішно налагодив діяльність приватний сільськогосподарський виробничий кооператив «Колос» (голова В. Трушик). Це господарство продукувало елітні сорти насіння зернових і картоплі, мало добре розвинену тваринницьку галузь із племінною справою. У кооперативі було відкрито власну їдальню, міні-пекарню, пилораму, магазин, станцію технічного обслуговування автомобілів. Його керівництво спрямувало діяльність на максимальне задоволення виробничих та соціальних потреб трудівників [219].

Проте переважна більшість кооперативів не змогли налагодити ефективного господарювання, і станом на 2005 р. серед господарств цієї категорії були збитковими 57,2 %. Основними чинниками, які не дали змоги у повній мірі реалізувати потенціал сільськогосподарської кооперації у Волинській області були слабка популяризація кооперативних ідей,

відсутність у місцевих кооператорів організаційного та господарського досвіду, слабка матеріальна база кооперативів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади. У 2008 р. в області нараховувалося 156 сільськогосподарських виробничих кооперативів [158, 35], а на середину 2011 р. їх залишилося лише 92 [164, 103].

Проте саму ідею кооперування сільськогосподарських виробників на сучасному етапі не відкинуто. Особлива увага нині приділяється створенню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» обслуговуючі кооперативи створюються для надання послуг, пов'язаних з виробництвом, переробкою та збутом продукції. Залежно від видів діяльності вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та ін. У разі поєднання кількох видів діяльності кооперативи набувають якості багатофункціональних [306, 328]. Саме на підтримку таких кооперативів скерована згадана вище Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 557. «Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських кооперативів на період до 2015 року». У ній зазначено, що «метою програми є удосконалення правових, соціально-економічних та організаційних умов для створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, формування їх інфраструктури, зняття перешкод на шляху до організованого аграрного ринку особистим селянським, фермерським господарствам та фізичним особам – сільськогосподарським товаровиробникам, підвищення добробуту і зайнятості сільського населення» [261].

Нині у Волинській області зареєстровано понад 30 обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. Питання їх утворення та налагодження ефективної діяльності постійно перебуває в полі зору місцевих органів влади, обласної асоціації фермерів та землевласників, які пов'язують з цими кооперативами вирішення багатьох питань господарсько-економічного та соціального характеру.

На наш погляд, одним із перспективних напрямів розвитку сільськогосподарських підприємств різних типів є їх інтеграція в аграрно-промислові групи, в яких забезпечується виробництво, переробка та реалізація продукції. Прикладом такого підходу у Волинській області може слугувати «Агропромислова група «Пан Курчак». До неї входять приватне підприємство «Західна аграрна компанія», яка спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур, ТзОВ «Віра-1», у якому вирощують свиней, ТзОВ «Агротехніка», що виробляє і реалізує корми, інкубатор, птахокомплекс, підприємство по переробці м'яса і виробництву ковбас та іншої продукції, мережа фірмових магазинів «М'ясна точка». Кожна складова частина групи займає свою нішу в технологічному процесі. Наприклад, ПП «Західна аграрна компанія» вирощує зернові та технічні культури і має їх гарантований збут іншим підприємствам групи, що дає змогу отримувати прибуток. Підприємство орендує понад 5 тис га землі на території Локачинського та Горохівського районів, має сучасний парк сільськогосподарських машин і техніки, що забезпечує підвищення продуктивності праці й зниження собівартість продукції. Крім того, «Агропромислова група «Пан Курчак» намагається залучити до своєї діяльності господарства населення. Так, у 2012 р. було запущено пілотний проект програми «Господар», за яким двом господарям на утримання передано високопродуктивних молочних корів, забезпечено їх доїльними апаратами, холодильним обладнанням. Вироблене господарями молоко підприємство купує по фіксованій ціні – 2,5 грн за кілограм [234]. У разі успіху ця програма, окрім економічного ефекту, матиме важливі соціальні наслідки, оскільки сприятиме вирішенню проблеми зайнятості сільського населення.

На першому етапі реформи найстабільнішим сектором в аграрному комплексі Волині виявилися господарства населення. У 2000–2010 рр. їх частка у виробництві валової продукції сільського господарства і надалі залишалася високою. На початок 2009 р. у Волинській області

нараховувалося 163 503 особисті селянські господарстві, які займали площу 306,6 тис. га [158, 39]. Динаміка виробництва продукції рослинництва в цій категорії товаровиробників мала таку динаміку (див. табл. 5.2.6) [164, 122].

Таблиця 5.2.6

**Виробництво продукції рослинництва в господарствах населення
у 2000–2010 рр. (тис. т)**

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Зернові	173,5	327,0	302,1	354,9	338,9	326,9
Цукр. буряки	199,4	424,4	185,2	58,2	54,4	145,6
Картопля	1 175,0	965,6	890,3	929,0	958,3	974,4
Овочі	101,0	208,1	243,8	217,1	235,0	238,0

Виробництво зернових у господарствах населення у Волинській області зросло здебільшого за рахунок перерозподілу посівних площ. Зменшення площ під кормовими культурами і картоплею на користь зернових особливо помітним було у 2000–2005 рр., коли частка зернових збільшилася на 10,7 %. Натомість питома вага картопляного лану знизилася з 40,3 % у 2000 р. до 24,2 % у 2005 р. У наступному п'ятиріччі виробництво картоплі стабілізувалося. Щодо цукрових буряків, то різке збільшення їх виробництва у 2005 р. зумовлене збільшенням майже удвічі посівних площ – від 9 300 до 18 200 га [102, 8–9]. У наступні роки відбулося зменшення площі під цукровими буряками, особливо у 2008–2009 рр., що призвело до різкого зменшення їх виробництва. Так, у 2008 р. в господарствах населення під цю культуру було виділено лише 2 400 га [158, 50]. Збільшення виробництва овочів також частково зумовлене поступовим зростанням залучених площ. Якщо раніше в селянських господарствах овочі вирощувалися в основному для задоволення власних потреб, то у другій половині 2000-х рр. селяни збільшують площі під моркву, столовий буряк та капусту для продажу їх заготівельним організаціям.

Важливу роль у діяльності господарств населення відіграло тваринництво. Продаж м'яса, молока та молочної продукції давав можливість селянам отримувати хай невеликі, але порівняно стабільні надходження до родинного бюджету. У 2000-х рр. в індивідуальних селянських господарствах спостерігається піднесення рівня товарності тваринницької галузі, оскільки селяни орієнтуються не лише на задоволення власних потреб, а й постачають свою продукцію на ринки. Охарактеризувати розвиток тваринництва в господарствах населення можна на основі таких показників (табл. 5.2.7) [164, 134; 138].

Таблиця 5.2.7

Розвиток тваринництва в господарствах населення у 2000–2010 рр.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Поголів'я худоби та птиці (тис. голів)						
ВРХ	175,4	159,0	147,8	142,3	136,5	124,0
у т. ч. корови	142,2	125,6	109,5	102,8	99,8	95,0
Свині	274,9	266,9	262,0	245,1	259,2	256,0
Вівці і кози	19,0	16,6	15,4	15,3	15,3	14,1
Птиця	3 092,4	2 999,3	2 883,5	2 811,3	2 766,3	2 807,8
Виробництво основних видів продукції						
М'ясо (тис. т)	31,0	39,3	43,0	45,3	42,9	47,0
Молоко (тис. т)	356,6	461,4	429,1	409,7	386,6	378,5
Яйця (млн шт.)	150,6	175,4	173,4	170,2	165,0	163,5
Вовна (т)	27,5	21,4	18,3	16,9	18,8	19,0

Подані у таблиці кількісні показники свідчать про суперечливість тенденцій розвитку тваринницької галузі в господарствах населення: з одного боку, спостерігається скорочення поголів'я худоби та птиці (приблизно 5 % щороку), а з іншого – зростає виробництво основних видів продукції тваринництва, окрім вовни.

У цілому господарства населення на сучасному етапі представляють важливий сектор аграрної економіки області. За певних умов вони можуть еволюціонувати у високопродуктивні господарства сімейного типу, які довели свою ефективність у багатьох розвинених країнах світу. Та й на Волині такий тип має глибоке історичне коріння (згадати хоча б хутірські господарства). Навіть за відсутності належної державної підтримки вони виявили здатність до саморозвитку, адаптуючись до ринкових умов. За рахунок власних заощаджень волинські господарі намагаються модернізувати свої господарства, перевести їх на інтенсивні технології. Показовим прикладом цього є те, що від 2000 р. до 2010 р. в господарствах населення кількість тракторів (у тому числі й міні-тракторів) збільшилася з 6 516 до 17 377 одиниць, тобто майже утричі, зернозбиральних комбайнів – від 213 до 2 564 одиниць, або більше ніж удесятеро [164, 110–111]. Чимало з них, по суті, вже стали фермерськими господарствами сімейного типу.

Для підтримки позитивних тенденцій у розвитку індивідуального сектору сьогодні держава, місцеві органи влади повинні створити для нього максимально сприятливе інституціональне середовище. Насамперед потрібно розширити доступ господарств населення до державних субсидій через запровадження спеціальних програм, полегшити умови кредитування та запровадити практику іпотеки та мікрокредитів, налагодити виробництво якісної і доступної за ціною вітчизняної міні-техніки, створити орієнтовану на цю категорію господарств ринкову інфраструктуру, надати можливість прямого збуту продукції, належним чином забезпечити їх організаційними, технічними та інформаційно-інноваційними послугами.

Отже, проаналізувавши основні кількісні показники господарської діяльності різних суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки Волинської області у 2000–2010 рр., можна дійти висновку, що на другому етапі реформи найбільш динамічно розвивалися фермерські господарства, які за цей період приблизно у п'ятеро збільшили виробництво зернових, цукрових буряків, молока і м'яса. У сільськогосподарських підприємствах

суттєвих зрушень за цей період не відбулося: в рослинництві лише у виробництві цукрових буряків спостерігається незначне збільшення, щодо тваринництва, то виробництво молока зменшилося майже у півтора рази, а приріст м'ясної продукції відбувся за рахунок свинарства і птахівництва. Розвиток господарств населення був порівняно стабільним, причому в цій категорії відбулося збільшення виробництва зерна, овочів, молока і м'яса, хоча цей приріст був значно меншим, ніж у фермерських господарствах.

У 2000–2010 рр. головним виробником сільськогосподарської продукції були господарства населення. Їх частка у валовому виробництві основних видів продукції становила понад 70 %. Упродовж останнього десятиріччя спостерігалася тенденція до її зменшення: із 79,7 % у 2000 р. до 73,3 % у 2010 р. Частка сільськогосподарських підприємств за цей період зросла відповідно з 20,3 % до 26,7 %. Переважна більшість довідкових видань до цих підприємств також відносить і фермерські господарства, не виділяючи окремо їх частку у виробництві сільськогосподарської продукції у Волинській області. Однак ця статистика дає можливість виділити частку фермерських господарств у категорії сільгосппідприємств. Підрахунки, що ми їх провели, свідчать, що ця частка зросла від 2,5 % у 2000 р. до 11,8 % в 2010 р. За статистичними даними 2000–2008 рр. частка фермерських господарств у відсотках до загального виробництва в області зросла у 6 разів [158, 114].

Провідне місце в діяльності сільгосппідприємств різних типів та господарств населення Волинської області посідає виробництво сільськогосподарської продукції. Для того щоб відтворити загальну динаміку розвитку аграрного виробництва у Волинській області на другому етапі реформування, потрібно проаналізувати зведені показники головних галузей сільського господарства. Зокрема, основою для характеристики розвитку рослинництва є щорічний валовий збір сільськогосподарських культур, насамперед тих, які забезпечують населення продуктами

харчування. У 2000–2010 рр. цей показник виглядав таким чином (див. табл. 5.2.8) [158, 53; 164, 123–124].

Таблиця 5.2.8

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у 2000–2010 рр.

(тис. т)

Роки	Зернові та зернобобові	Цукрові буряки	Картопля
2000	503,1	486,3	1 194,2
2001	609,4	643,9	1 118,3
2002	687,1	555,3	1 127,4
2003	560,1	572,2	1 042,2
2004	779,8	718,3	1 030,2
2005	677,1	711,1	975,2
2006	524,4	808,6	853,4
2007	572,9	544,1	899,8
2008	717,0	301,1	936,9
2009	639,7	262,4	966,0
2010	579,4	473,6	986,4

Більшість дослідників, аналізуючи динаміку валового виробництва продукції рослинництва від 1991 р., зазначають, що 2000 р. став важливим рубежем, який позначився припиненням падіння виробництва. Справді, якщо порівняти показники 2000–2001 рр. із попереднім, то вони є значно кращими. Однак упродовж десятиліття показники були нестабільними. Так, у 2003 і 2006 рр. спостерігалось різке падіння обсягів виробництва зернових, у 2008–2009 рр. – цукрового буряка, у 2006 р. – картоплі. Найбільші коливання відбувалися у середині 2000-х рр. На виробництві рільничої продукції особливо болісно позначився диспаритет цін на

сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та паливно-мастильні матеріали, техніку і запчастини – з іншого.

Намагаючись покращити ситуацію, ХХІІ сесія Волинської обласної ради 12 серпня 2005 р. прийняла звернення до Президента, Голови Верховної Ради України щодо захисту прав сільськогосподарських виробників у зв'язку з підвищенням цін на пальне. У ньому говорилося: «Так, якщо в минулому році ціна однієї тонни дизельного палива відповідала вартості трьох тонн зерна, то в даний час вона рівна десяти тоннам зерна». У зверненні були вимоги збільшити мінімальні закупівельні ціни на зерно, встановити постійні держзамовлення за цінами, які б гарантували сільським товаровиробникам хоча б мінімальні прибутки, знизити ціни на електроенергію, палива та добрива [213].

Окрім того, головними чинниками, які об'єктивно впливають на валовий збір різних сільськогосподарських культур, є розміри посівних площ і урожайність. У 2000–2010 рр. посівні площі скоротилися від 574,4 тис. га до 478 тис. га (на 16,8 %), у тому числі під зернові культури від 271,8 тис. га до 242,1 тис. га (майже на 11 %). Щодо урожайності, то у 2010 р. зернові культури дали в середньому 24,1 ц/га, цукрові буряки – 294 ц/га, картопля – 150 ц/га, овочі – 213 ц/га. Тобто порівняно з 2000 р. урожайність основних культур зросла, однак перевищити показники 1990 р. вдалося лише по урожайності овочів. Урожайність зернових становила лише 74,8 %, цукрових буряків – 93,3 %, картоплі – 95 % порівняно з 1990 р. [164, 127].

Слід зазначити, що середня урожайність основних культур у Волинській області в 2010 р. була дещо вищою, ніж у цілому по Україні. Однак сусідня Польща в цьому ж році збрала значно більші врожаї. Наприклад, при врожайності пшениці на Волині 26,4 ц/га поляки збирали 41,7 ц/га, ячменю – 26,6 проти 34,4, цукрових буряків – 294 проти 542,6, картоплі – 132,5 проти 198,5 ц/га [146, 8]. Як бачимо, урожайність пшениці в Польщі була вищою на 37 %, ячменю – на 23 %, цукрових буряків – на 56 %, картоплі – на 24 %. Для довідки: у Німеччині урожайність пшениці

становила 78,1 ц/га (майже втричі більше ніж на Волині), ячменю – 65,4 ц/га (у 2,5 рази більше), цукрових буряків – 675,7 ц/га (у 2,3 разу більше), картоплі – 440,6 ц/га (майже втричі більше).

Це свідчить, що землеробство на Волині й надалі розвивалося екстенсивним шляхом. Причин цьому кілька. По-перше, інтенсивні методи вирощування сільськогосподарських культур потребують внесення значної кількості органічних та мінеральних добрив. Волинські аграрії у 2010 р. внесли на поля 13,4 тис. т мінеральних добрив і 477 тис. т органіки, що становило відповідно лише 8,8 % та 4,5 % порівняно з 1990 р. [164, 131]. Основною причиною такого зменшення стало стрімке зростання цін на добрива при порівняно незначному підвищенні цін на продукцію рослинництва. Наприклад, у 2010 р. собівартість зернових становила 850–900 грн за тону, а тонна селітри коштувала 3,3–3,5 тис. грн [231]. По-друге, переважна більшість техніки, яку використовували для обробітку ґрунту, посіву, догляду та збору врожаю, була морально застарілою та морально зношеною, та й тієї не в усіх господарствах вистачало. Так, у сільськогосподарських підприємствах парк тракторів скоротився від 8 719 у 2000 р. до 3 188 у 2010 р., кількість зернозбиральних комбайнів відповідно від 2 607 до 920 [164, 112]. По-третє, волинські господарства не мали ефективної системи збуту своєї продукції, що призвело до скорочення її виробництва. Зазвичай, усі канали збуту монополізовані посередницькими та агротрейдерними компаніями, які диктують не вигідну для виробників цінову політику.

Якщо розглядати виробництво продукції рослинництва в розрізі районів, то основними виробниками зернових є господарства Горохівського, Луцького та Володимир-Волинського районів. Ці ж райони лідирують у вирощуванні цукрових буряків. Виробництво картоплі зосереджене переважно в Ратнівському, Любешівському, Камінь-Каширському, Маневицькому, Ковельському, Любомльському та Рожищенському районах.

Слід зазначити, що волинські господарства досить оперативно реагують на потреби внутрішнього і зовнішнього ринків, розширюючи асортимент своєї продукції. В останнє десятиріччя перспективною галуззю стало садівництво і ягідництво. На 2010 р. у Волинській області під садами і ягідниками було зайнято 4 тис. га. Наприклад, фермерське господарство «Симфонія» і ТЗОВ ім. Лесі Українки в Ковельському районі вирощують суниці, приватне підприємство «Флора» в Шацькому районі на 84 га вирощує американські лохини, приватне підприємство «Фрут Екс Пол» у Локачинському районі спеціалізується на вирощуванні смородини. У фермерському господарстві «Сад» в Іваничівському районі 17,6 га відведено під яблуневий сад. Держава та місцеві органи влади надають допомогу таким господарствам, компенсуючи частину витрат на придбання посадкового матеріалу, сприяючи у підготовці проектних робіт. Так, у 2006–2009 рр. 20 господарств отримали понад 11,6 млн грн державної підтримки на розвиток садівництва [224].

Ще однією важливою галуззю аграрного виробництва у Волинській області є тваринництво. Основними показниками, які характеризують її розвиток, є чисельність поголів'я худоби та птиці й виробництво продукції харчування, переважно м'яса, молока і яєць

Дані про поголів'я худоби та птиці у Волинській області у 2000–2010 рр. наведено в таблиці 5.2.9 [158, 73; 164, 133].

Таблиця 5.2.9

Поголів'я худоби в 2000–2010 рр. (тис. голів)

Роки	ВРХ	у т. ч. корови	Свині	Птиця
2000	359,1	205,6	308,0	3 217,1
2001	359,9	205,6	317,9	3 291,3
2002	345,3	198,2	336,3	3,830,9
2003	302,5	185,1	320,2	3 882,2
2004	282,1	174,5	292,5	3 722,7

2005	274,1	164,1	310,2	4 504,0
2006	265,5	153,0	339,9	4 830,0
2007	242,0	143,7	326,3	4 337,9
2008	228,4	135,3	309,3	5 047,7
2009	213,0	129,3	333,4	5 558,2
2010	191,4	123,8	330,5	5 513,3

Щодо поголів'я худоби, яка утримувалася в різних категоріях господарств, то з 2000 р. не вдалося подолати зменшення кількості ВРХ, зокрема корів. Причому це зменшення було доволі значним: ВРХ у цілому на 46,7 %, корів – майже на 40 %. Поголів'я свиней із невеликими відхиленнями упродовж десятиліття утримувалося на приблизно однаковому рівні, а у 2010 р. його приріст становив 7,3 % порівняно із 2000 р. Найбільш відчутним за цей період був приріст птиці – 75,3 %.

У тваринницькій галузі Волині від середини 2000-х рр. значна увага приділялася м'ясному скотарству. Порівняно з молочним воно потребувало менших затрат. Цьому сприяли природно-кліматичні умови краю, наявність достатньої кормової бази, адже в області нараховувалося понад 800 тис. га сінокосів та пасовищ. Їх наявність давала можливість випасати м'ясну худобу з ранньої весни до пізньої осені та отримувати значну кількість порівняно дешевої яловичини з мінімальними витратами кормів, людської праці та енергоносіїв. У зв'язку з цим в області було прийнято цільову програму розвитку м'ясного скотарства на 2004–2012 рр. Метою програми було збільшення обсягів виробництва високоякісної яловичини, яка могла б конкурувати і на внутрішньому, і на зовнішньому ринках. Вона передбачала збільшення на кінець 2012 р. поголів'я м'ясних корів до 38,5 тис. голів. Базовими господарствами для розведення волинської м'ясної породи були визначені племзаводи у сільгосп підприємствах «Зоря», «Україна», «Турія», «Прометей і «Заповіт» Ковельського району, кабардино-ангузької – на підприємствах «Україна» Ратнівського та «Вільна Україна» Іваничівського

районів, породи «лімузин» – в господарстві «П'ятидні» Володимир-Волинського району [214].

Найбільшого поширення м'ясне скотарство набуло в Ковельському районі. На початку 2006 р. в його господарствах утримувалося 9,3 тис. голів, що становило 69 % загальнообласного поголів'я м'ясної породи, у тому числі 80 % «волинської м'ясної». А загалом на долю «волинської м'ясної» породи припадає 92 % [102, 13]. Станом на осінь 2011 р. у Волинській області близько 20 % поголів'я ВРХ становили корови м'ясного напрямку, переважно волинської м'ясної породи. Найбільше їх у Ковельському районі, де утримують 15 тис. голів – майже 19 % поголів'я цієї породи в Україні [229].

Загалом на 2010 р. найбільше поголів'я ВРХ утримувалося в Ковельському, Горохівському, Луцькому, Ратнівському та Камінь-Каширському районах. Найменше худоби було в господарствах Шацького, Локачинського та Любомльського районів.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Волинська область перевищує середні показники по Україні. Наприклад, якщо у 2008 р. в Україні цей показник становив 13,3 голови, то на Волині – 21,7 голови. Однак за цим показником область значно поступається іншим країнам: у ЄС він становить у середньому 49,3 голови, у Німеччині – 76,6 голови, у сусідній з Волинською областю Білорусі – 44,9 голови. За кількістю корів на 100 га сільгоспугідь Волинь також поступається Білорусі (12,9 проти 16,4 голови) [146, 10; 157, 74]. Ці показники свідчать про недостатнє забезпечення тваринницької галузі продуктивною худобою, що негативно позначилося на виробництві продукції тваринництва.

Обсяги виробництва основних видів тваринницької продукції відображено в таблиці 5.2.10 [158, 78; 164, 137]:

Таблиця 5.2.10

Виробництво основних видів продукції тваринництва 2000–2010 рр.

(тис. т)

Роки	М'ясо	Молоко	Яйця (млн шт.)
2000	43,4	458,2	158,5
2001	43,7	510,0	189,9
2002	45,4	511,6	199,9
2003	53,4	503,1	212,3
2004	54,5	522,1	214,1
2005	58,5	550,6	219,6
2006	69,5	545,8	213,2
2007	78,3	509,1	189,9
2008	85,6	485,0	184,6
2009	88,1	461,7	183,6
2010	94,5	450,2	181,6

Як видно із таблиці, у 2000 р. дещо зрушилося в напрямі збільшення виробництва продукції тваринництва. Приріст виробництва м'яса був стабільним. Вище вже зазначалося, що значною мірою цьому сприяла переорієнтація на розведення м'ясних порід ВРХ. У виробництві м'яса проявилася тенденція до збільшення питомої ваги сільськогосподарських підприємств і скорочення частки господарств населення. У 2000–2010 рр. частка підприємств зросла від 28,6 % до 48,4 %.

Останніми роками у Волинській області швидкими темпами розвиваються такі скоростиглі напрями м'ясного виробництва, як свинарство та птахівництво. При цьому відбулися деякі зміни в структурі утримання птиці та свиней. Зокрема, поступово збільшується їх частка в сільськогосподарських підприємствах. У структурі виробництва м'ясної продукції також відбулися значні зміни. Так, якщо питома вага свинини у виробництві м'ясної продукції у 2000–2010 рр. суттєво не змінювалася і

становила трохи більше 40 %, то частка м'яса птиці зросла від 10,9 % до 43,8 %. При цьому питома вага яловичини та телятини зменшилася від 52 % до 14,8 % [164, 139]. Основними виробниками м'яса в області є господарства Володимир-Волинського, Турійського та Горохівського районів.

Щодо молока, то від 2006 р його виробництво пішло на спад і за п'ять років скоротилося на 17,5 %. Основними виробниками молока у 2000–2010 рр. були господарства Горохівського, Луцького, Камінь-Каширського, Маневицького, Ратнівського та Рожищенського районів. Ці райони продукували майже половину молока в області. Упродовж другого десятиліття реалізації реформи його основна частка вироблялася в господарствах населення. У 2000–2010 рр. вона зросла з 77,8 % до 84 %. Значною мірою цьому сприяла регіональна програма підтримки молочного тваринництва в господарствах населення. Вона передбачала пільгове забезпечення кормами господарств, у яких утримувалося три корови, безкоштовне виділення для них доїльних апаратів. На вересень 2011 р. у Волинській області нараховувалося близько тисячі одноосібних господарств, які мали на утриманні три і більше корів [229]. Середньорічний удій молока від однієї корови у 2010 р. становив 3 673 кг проти 2 147 кг у 2000 р., тобто він виріс за цей період на 71 %. Найбільші удої отримано в господарствах Луцького району – 5 255 кг на одну корову [164, 141]. Це свідчить про інтенсифікацію молочного виробництва. Ще одним підтвердженням цьому є те, що попри скорочення поголів'я корів на 40 %, кількість виробленого молока значно не змінилася.

Для того щоб зробити загальні висновки щодо стану аграрного виробництва у Волинській області за 2000–2010 рр. потрібно проаналізувати зведені показники обсягів валового виробництва основних видів продукції (див. табл. 5.2.11) [164, 106]:

Таблиця 5.2.11

**Продукція сільського господарства у 2000–2010 рр.(у постійних цінах
2010 р.; млн грн)**

Роки	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Вся продукція	4 366,1	5 009,2	5 088,5	5 145,7	5 175,8	5 273,3
Продукція рослинництва	2 620,2	2 694,4	2 616,6	2 653,5	2 664,7	2 736,2
Продукція тваринництва	1 754,9	2 314,8	2 471,9	2 492,2	2 511,1	2 537,1

Підрахунки, зроблені на основі таблиці, свідчать, що у 2000 р. було подолано тенденцію падіння виробництва сільськогосподарської продукції на Волині і розпочався поступовий ріст. Порівняно із 2000 р. у 2010 р. приріст валового виробництва усієї продукції становив 20,8 %, у тому числі в рослинництві – 4,4 %, у тваринництві – 44,6 %. Однак навіть у 2010 р. не вдалося вийти на показники 1990 р., щодо якого загальне виробництво продукції сільського господарства становило 66,3 % , у тому числі рослинна продукція – 66,8 % (див. додаток № 15), продукція тваринництва – 66,3 % (див. додаток № 17). У 2000 р. також не вдалося зупинити зменшення посівних площ під основними сільськогосподарськими культурами (див. додаток № 14) та прогресуюче падіння поголів'я худоби (див. додаток № 16). Це свідчить про низьку економічну ефективність реформи, оскільки за понад 20 років не вдалося не те, щоб перевершити рівень 1990 р., а й навіть досягти його. У цілому ж по Україні в 2010 р. виробництво продукції сільського господарства становило 68,9 % порівняно з 1990 р., у тому числі продукція рослинництва – 88,2 %, тваринництва – 52,8 % [146, 5]. Тобто, як бачимо, загальні показники по Волинській області були дещо нижчими, ніж по Україні, особливо у виробництві зернових, однак виробництво м'ясо-молочної продукції випередило загальноукраїнські темпи.

Позитивною тенденцією розвитку аграрного виробництва у Волинській області в 2000-х рр. стало зростання таких важливих показників,

як виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу та на 100 га сільськогосподарських угідь. Так, якщо у 2000 р. на одну особу вироблялося продукції на 4 096 грн, у тому числі на 2 458 грн рослинної продукції і на 1 638 грн продукції тваринництва, то у 2010 р. ці показники зросли таким чином: всієї продукції – на 5 086 грн, продукції рослинництва – на 2 639 грн, тваринництва – на 2 447 грн. Середній показник зріс на 24 %. Виробництво продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2000–2010 рр. також демонструвало позитивну динаміку і такий ріст: усієї продукції – з 435,3 до 621,2 тис. грн, у тому числі рослинної продукції – з 261,2 до 322,3 тис. грн, продукції тваринництва – з 174,1 до 298,9 тис. грн. За десятиріччя середній показник зріс більше ніж на 42 % [164, 110–111].

Якщо оцінювати розвиток аграрного сектору Волині у 2000–2010 рр. з погляду виконання згаданої вище регіональної програми «Волинь–2010», то заплановані показники були виконані лише частково. Так, програма передбачала довести у 2010 р. валовий збір зерна до 750 тис. т, цукрових буряків – 860, картоплі – 1 020, овочів – 140 тис. т, виробництво молока – до 600 тис. т, яєць – до 190 млн шт., реалізувати на забій 90 тис. т худоби та птиці [145, 17]. Насправді у 2010 р. було перевищено план виробництва овочів, до намічених показників наблизилося виробництво м'яса і яєць, а виробництво зерна становило 77,3 %, цукрового буряка – 55,1 %, молока – 75 % від намічених прогнозів.

У соціальній сфері у волинському селі також не відбулося вагомих зрушень у бік покращення. Надалі гострою залишалася проблема зайнятості сільського населення, адже кількість працівників у господарствах різних типів й надалі скорочувалася. Так, від 2000 р. до 2008 р. середньооблікова кількість найманих працівників у сільському господарстві Волинської області скоротилася від 78 238 до 16 475 осіб, або в 4,75 разу. Головним виходом із цієї ситуації і надалі є самозайнятість сільського населення в індивідуальних господарствах.

Нині багато сільських мешканців не мають належного соціального захисту. Відповідно до чинного законодавства кожна селянська родина є особистим селянським господарством, не залежно від того, чи в ньому всі мають змогу працювати, чи виробляють вони продукцію на продаж і мають з цього прибутки. Не залучені до виробництва члени особистих господарств не мають права на соціальну допомогу у випадку безробіття, не можуть ставати на облік в центри зайнятості.

Заробітна плата в сільському господарстві і надалі залишалася низькою. Щоправда, з 2000 р. до 2008. р. вона виросла від 367 грн до 652 грн, однак це було на 728 грн нижче від середньообласного показника [158, 20]. Дещо покращили матеріальне становище волинських селян виплати за оренду земельних та майнових паїв. Здебільшого вона здійснювалася в натуральному вигляді різними видами сільськогосподарської продукції. Якщо у 2000 р. її було видано на суму 9,8 млн грн, то у 2010 р. – на суму 21,3 млн, тобто у 2,2 разу більше [164, 144].

Позитивним зрушенням у 2000-х рр. стало те, що було зупинено занепад соціально-побутової та культурної сфери на селі. Так, від 2000 р. до 2010 р. кількість дитячих дошкільних закладів у сільській місцевості зросла до 336 і перевершила рівень 1990 р. (332 заклади), а кількість дітей у них відповідно збільшилася від 2,8 тис. до 10,2 тис., або в 3,6 разу [164, 435]. Стабілізувалася, а в окремих районах дещо зросла кількість клубних закладів. Крім того, дещо покращився благоустрій сіл. Здебільшого про це дбали сільські ради, хоча окремі фермери та сільськогосподарські підприємства також надавали допомогу. Прикладом такої взаємодії може слугувати с. Боратин Луцького району. Завдяки піклуванню сільської громади та місцевого сільськогосподарського підприємства «Стир-Агро» в селі функціонує водогін із якісною питною водою, майже всі дороги мають асфальтове покриття, центральні вулиці освітлені. В селі діє один із найкращих в Україні дитячий садочок «Сонечко», який у 2009 р. став переможцем щорічної загальнонаціональної громадської акції «Флагмани

освіти і науки в Україні». Упродовж останніх років тут споруджено сучасну амбулаторію, спортивний комплекс, який було визнано одним із найкращих сільських спортивних комплексів на теренах Євросоюзу. Тому цілком заслужено с. Боратин здобуло перемогу в номінації «Село найкращого благоустрою» на Всеукраїнському конкурсі [225]. На жаль, це село є лише одним з небагатьох на Волині, де на практиці реалізовано концепцію комплексного розвитку сільських територій.

Отже, якщо підвести підсумки другого етапу аграрної реформи у Волинській області, то насамперед варто зазначити таке:

- на цьому етапі було завершено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і сформовано нову виробничу структуру аграрного комплексу, основними складниками якої є корпоративний та індивідуальний сектори;

- у 2000 р. в області вдалося подолати спад виробництва сільськогосподарської продукції, який розпочався в 1991 р., і навіть забезпечити збільшення її обсягів. Порівняно з 2000 р. у 2010 р. приріст валового виробництва усієї продукції склав 20,8 %, у тому числі в рослинництві – 4,4 %, у тваринництві – 44,6 %;

- основними виробниками продукції на цьому етапі були господарства населення. Починаючи з 2002 р., їх вклад у виробництво валової продукції сільського господарства в області починає поступово зменшуватися і у 2010 р. становить 73,3 %. Натомість частка підприємств за цей період зросла від 16,5 % до 26,7 %;

- у категорії сільськогосподарських підприємств найвищу динаміку продемонстрували фермерські господарства. У 2010 р. їх частка у валовому виробництві аграрної продукції становила лише 3,2 %, однак у виробництві продукції сільгоспідприємствами вона зросла від 2,5 % до 11,8 %, що свідчить про поступове зміцнення позицій фермерського укладу;

- у соціальному аспекті у 2000-х рр. реформа не змогла кардинально змінити становище основної маси селянства, суттєво вплинути на його добробут;

– основними чинниками, які стримували розвиток аграрного сектору, були низька ефективність використання сільськогосподарських угідь, низький рівень матеріально-технічного забезпечення господарств, брак обігових коштів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади, нерозвиненість місцевої інфраструктури заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції, несприятлива загальна економічна кон'юнктура.

Таким чином, реформування сільського господарства України, зокрема й Волині, розпочалося з проголошенням державної незалежності. У процесі аграрних трансформацій дослідники зазвичай виділяють два етапи: перший – 1991–1999 рр. і другий – від 2000 р. і донині. Умовно за їх межу можна взяти Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р.

Головний зміст першого етапу можна визначити такими кроками у процесі здійснення аграрної реформи:

- визначено стратегічне завдання реформи як перебудову аграрного сектору на ринкових засадах;
- закладено нормативно-правову основу для аграрних перетворень в Україні;
- створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та майна колективних підприємств, що стало важливим кроком на шляху до реорганізації колгоспів і радгоспів.

Однак відсутність конкретних економічних і соціальних орієнтирів аграрної реформи, непослідовність реформаторського курсу, недостатнє його організаційне та матеріальне забезпечення призвели до негативних наслідків. Починаючи з 1991 р., сільське господарство України вступає в смугу затяжної кризи, яка повною мірою проявилася в аграрному секторі Волині. Основною її ознакою стало поступальне падіння обсягів

виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. У 1990-х рр. воно зменшилося майже на половину, а в громадському секторі – в 4,5 разу.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. в загальних рисах визначилася виробнича структура аграрного сектору Волині, у якій основними виробниками стали сільськогосподарські підприємства і господарства населення. На цьому етапі структура виробництва сільськогосподарської продукції змістилася в бік індивідуального сектору. Якщо в 1990 р. в ньому вироблялося 37,1 % продукції, то в 1999 р. вона сягнула 74 %, тобто зроста майже удвічі.

Впровадження реформи також супроводжувалося негативними проявами в соціальному плані: по-перше, вона загострила проблему зайнятості сільського населення; по-друге, погіршила матеріальне становище основної маси селянства, адже 90 % волинських селян наприкінці 1990-х рр. опинилися за межею бідності; по-третє, реформа призвела до занепаду соціально-побутової та культурної сфери на селі.

Оцінюючи наслідки першого етапу реформування, можна цілком погодитись із думкою волинського аграрія із 30-річним досвідом роботи в сільському господарстві: «Що ж це за реформа, коли поруйновані, розкрадені і стали нікому не потрібні великі тваринницькі комплекси, тепличні господарства, коли облогуєть тисячі гектарів продуктивних земель?» [213].

Отже, перший етап реформування призвів до цілковитого економічного та соціального занепаду волинського села. Це зумовлено насамперед чинниками організаційного та економічного характеру: відсутністю чіткої стратегії реформи; зволіканням із її впровадженням в життя на місцях; недостатньою фінансовою та матеріальною підтримкою з боку держави та місцевих органів влади; несприятливою для аграріїв ціновою політикою і загальною економічною кон'юктурою.

Від 2000 р. розпочинається відлік наступного етапу реформи. Він характерний тим, що було завершено демонтаж колгоспно-радгоспної

системи й остаточно утверджено дуалістичну модель виробничої структури, в основі якої утвердився корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства різних типів) та індивідуальний – господарства населення. Колгоспи і радгоспи було ліквідовано, однак ефективної альтернативи їм не було віднайдено. Тому і в 2000-х рр. основну частку у виробництві сільськогосподарської продукції взяли на себе індивідуальні господарства селян. Щоправда, за десятиріччя їх частка скоротилася від 81,5 % до 73,3 %. Загалом у кризових умовах перехідного періоду до ринкової економіки господарства населення відіграли надзвичайно важливу роль своєрідного стабілізатора, який пом'якшив негативні наслідки катастрофічного спаду виробництва в сільськогосподарських підприємствах і компенсував їх частку у продовольчому забезпеченні населення.

У процесі реформування землю було передано у власність селян. Проте приклад Волинської області свідчить про те, що переважна більшість власників не змогли у результаті цього покращити своє становище. Основна маса власників земельних паїв змушена здавати їх в оренду на умовах, вигідних передусім орендарям. Земельна реформа може бути завершеною лише тоді, коли земля стане повноцінним товаром і її власник зможе розпорядитися нею з максимальною вигодою для себе.

Найважливішим зрушенням у виробництві аграрної продукції стало те, що із 2000 р. припинився його спад і намітилися тенденції до зростання. Так, у 2000–2010 рр. приріст валового виробництва усієї продукції становив 20,8 %, у тому числі в рослинництві – 4,4 %, у тваринництві – 44,6 %. Однак порівняно з 1990 р. загальне виробництво продукції сільського господарства становило 66,3 %, у тому числі рослинна продукція – 66,8 %, продукція тваринництва – 66,3 %. Це свідчить про низьку економічну ефективність реформи, оскільки за понад 20 років не вдалося досягти рівня 1990 р.

Загалом в умовах ринкової трансформації аграрного сектору особисті селянські, фермерські господарства та значна частина сільгосппідприємств, переважно невеликих, опинилися в скрутному становищі. Надзвичайно

низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та непомірно високі ціни на інвентар, насіння, добрива, техніку й паливо-мастильні матеріали – з іншого, робить їх господарювання низькорентабельним, а то й збитковим. Гострою проблемою для сільських товаровиробників є відсутність постійних та надійних каналів збуту на внутрішньому ринку, і сьогодні це призводить до того, що частина їхньої продукції псується і завдає збитків, іншу частину вони змушені реалізувати на стихійних ринках або віддавати за безцінь посередникам. Зовнішні ринки для переважної більшості волинських аграріїв взагалі не доступні. Вони не здатні самостійно налагодити виробництво продукції, яка б за якісними показниками відповідала міжнародним стандартам, зокрема вимогам СОТ, тому змушені орієнтуватися лише на місцевого споживача.

У соціально-психологічному аспекті така ситуація призводить до руйнування традиційних для волинських селян цінностей любові до землі і праці, підриває престиж хліборобської професії. Селяни залишають домівки у пошуках тимчасових заробітків у містах, за кордоном, що спричиняє скорочення сільського населення, руйнування соціальної інфраструктури села. У такій ситуації очевидною є потреба, з одного боку, державної підтримки села, з іншого – пошуку способів для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що стало б запорукою розбудови села, піднесення рівня і якості життя сільського населення.

Окрім того, негативні явища в аграрній сфері є проявом кризи не лише сільського господарства, вони є наслідком глибокої системної кризи, яка охопила економічну, соціальну, ідеологічну й духовну сфери, політичну систему. З огляду на це сама лиш аграрна реформа неспроможна виправити ситуацію на селі. Тільки комплексний і системний підхід у реформуванні всіх сфер життєдіяльності українського суспільства здатний забезпечити позитивні зрушення в сільському господарстві як України в цілому, так і її окремих регіонів.

ВИСНОВКИ

Необхідність дослідження сучасної аграрної реформи в ширшому історичному контексті підтверджує висновок, зроблений на основі вивчення та аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії про те, що на даний час спеціальних концептуально цілісних досліджень, у яких висвітлено загальні закономірності та особливості аграрних реформ ХХ – початку ХХІ ст., які проводилися на Волині, немає. Окрім цього, постановку наукової проблеми зумовила не лише потреба комплексного вивчення реформ, які є предметом дослідження, а й необхідність їх порівняльного аналізу.

Першою аграрною реформою, яка суттєво вплинула на розвиток сільського господарства Волині на початку ХХ ст., була столипінська аграрна реформа. У цілому вона була зумовлена потребою подолати залишки феодально-кріпосницьких відносин, що гальмували розвиток сільського господарства в Російській імперії. Причинами низької продуктивності сільськогосподарського виробництва були диспропорції в системі землеволодіння, недосконале землекористування, низька культура господарювання й недостатній розвиток ринкових відносин, про що переконливо свідчить становище волинського села напередодні реформи. Основними чинниками соціально-політичного характеру, які прискорили реформу, були масові селянські виступи, викликані важким матеріальним становищем переважної частини селянства, політична боротьба навколо вирішення земельного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Стратегічним завданням столипінської аграрної реформи було прискорення розвитку сільського господарства, яке стримувало загальний економічний прогрес, вирішення земельного питання і забезпечення соціального спокою на селі та політичної стабільності в державі.

Визначаючи зміст цієї реформи на Волині, помилковим буде зводити її лише до ліквідації общини, хуторизації та проведення переселенської акції, як це подано у багатьох дослідженнях радянської доби. На наш

погляд, варто погодитися з дослідниками, які розглядають столипінську реформу як широкий комплекс заходів правового, організаційного, фінансового, технологічного характеру, скерованих на перебудову аграрного устрою.

Реалізація столипінської аграрної реформи на Волині мала свої особливості, пов'язані з тим, що ліквідація общинного землеволодіння тут не була актуальною, оскільки переважна більшість волинських селян (98 %) перебувала на подвірному землеволодінні. Натомість головна увага приділялася заходам, скерованим на створення відрубно-хутірської системи та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Головними результатами реформи на Волині було те, що упродовж 1906–1914 рр. тут було впорядковано 54 938 дворів на площі 38 2191 дес., зокрема створено 42 091 одноосібне господарство, що становило 30 % необхідної кількості. Якщо взяти до уваги те, що реформа мала тривати 15–20 років, то ці результати є цілком задовільними. Якби не стала на заваді війна, то можна допустити, що у разі збереження наявної динаміки за відведений для реформи час на Волині землеустрій було б впорядковано на 75 %.

Щодо економічної ефективності цієї реформи, то оскільки вона не була завершена, ми можемо оцінювати лише поточні результати. У цьому контексті варто відзначити ряд позитивних зрушень:

- по-перше, реформа не спровокувала падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції;

- по-друге, навіть за порівняно короткий термін у Волинській губернії відбулося зростання основних кількісних показників, які характеризували на той час ефективність сільськогосподарського виробництва: зросли посівні площі під основними культурами, збільшилися валове виробництво основної продукції рослинництва та її урожайність, зросло поголів'я різних видів худоби, що є основою для розвитку тваринницької галузі.

Отже, можемо стверджувати, що, незважаючи на короткий відрізок часу, столипінська реформа дала певний економічний ефект. Причинами цього є те, що вона створила інституціональне середовище, орієнтоване на капіталістичний, більш прогресивний шлях розвитку аграрного сектору. Його визначальними рисами були утвердження приватної власності на землю та засоби виробництва, створення умов для продуктивного індивідуального господарювання, організаційна, матеріальна і фінансова підтримка з боку держави (хоча й недостатня), наявність ринку землі і ринку праці – неодмінних умов для розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Усе це дає підстави для висновку, що ідеї, закладені в реформу, були раціональними і мали в собі потенціал для піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва, вирішення важливих соціально-економічних проблем на селі.

Під час входження Волині до складу II Речі Посполитої (1921–1939 рр.) волинське село також стало об'єктом реформування. Необхідність аграрної реформи була продиктована потребою повоєнної відбудови сільського господарства і вирішення комплексу питань політичного, господарського та соціального характеру.

Головними завданнями реформи були реорганізація землеволодіння і землекористування для пристосування їх до умов капіталістичного розвитку і послаблення соціального напруження в державі, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, що мало стати запорукою загального економічного відродження II Речі Посполитої. Окремі її напрями, зокрема осадницька колонізація західноукраїнських земель, мали слугувати засобом посилення польського впливу на західноукраїнські землі, зокрема й Волинь, з метою їх підпорядкування економічним та політичним інтересам Польської держави.

Реформування землеволодіння здійснювалося через обмеження великого поміщицького землеволодіння, вилучення надлишку земель

великих власників за викуп із подальшою її парцеляцією і продажем безземельним та малоземельним селянам. Перебудову системи землеволодіння було орієнтовано на створення умов для виникнення самостійних господарств різних типів, які базувалися б на приватній власності на землю.

Щодо реорганізації землекористування, то реформа польського уряду ставила головними ті завдання, що й столипінська реформа – ліквідація черезсмужжя та вузькосмужжя, зведення роздрібнених земельних ділянок в один наділ (комасація) та ліквідація сервітутів. У процесі реформування передбачалося також проведення меліоративних робіт, здійснення комплексу заходів, спрямованих на піднесення культури побуту та господарювання.

У ході реалізації аграрної реформи на Волині було розпарцельовано 332 884 га землі, утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств. У Волинському воєводстві велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. Землевпорядні роботи були проведені на площі 779 832 га землі в 149 198 господарствах. Сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах. Унаслідок меліорації понад 100 тис. га землі було залучено до господарського використання.

Головними змінами в господарчій структурі стало те, що кількість господарств площею понад 50 га зменшилася більш ніж утричі і майже на 25% збільшилася кількість господарств величиною від 5 до 50 га. Це свідчить, що у процесі реформи почав формуватися прошарок міцних середніх за розміром господарств, які згодом могли стати основою аграрної системи. З іншого боку, майже втричі збільшилась абсолютна кількість малоземельних господарств (до 3 га), що є ознакою проблем з вирішенням земельного питання.

Особливим напрямом аграрної реформи на Волині була її аграрна колонізація через переселення сюди польських колоністів-осадників. Вона мала на меті послабити земельний дефіцит на території Польщі, посилити за рахунок військових осад нові східні кордони держави, в особі осадників створити соціальну й політичну опору польських властей на західноукраїнських землях. Упродовж 1921–1939 рр. у Волинському воєводстві було утворено близько 7 тис. господарств військових і цивільних осадників. Заселення волинських земель польськими колоністами загостило проблему земельного дефіциту на Волині, внесло напругу в міжнаціональні стосунки.

Щодо економічної ефективності аграрної реформи польської влади, то статистичні дані фіксують ряд важливих позитивних зрушень, які відбулися на Волині в 1921–1939 рр. У землеробстві збільшилася загальної площа орних ґрунтів і, відповідно, посіви зернових та технічних культур. Валовий збір пшениці зріс у 1938 р. порівняно з 1925 р. у 2,3 разу, жита – в 1,6 разу, ячменю – в 1,8 разу, вівса – в 1,16 разу, картоплі – в 2,3 разу. Певні кількісні і якісні зміни сталися і в тваринництві. Починаючи з 1922 р., спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз.

Отже, можна зробити висновок, що ця аграрна реформа в цілому сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва. Позитивною її рисою є поступовість, що дало змогу уникнути спаду виробництва сільськогосподарської продукції і загострення продовольчої кризи. Це стало можливим завдяки збереженню частини високопродуктивних господарств, які були основними виробниками продовольчої продукції для держави. Реформа могла б бути ефективнішою, однак її стримували брак інвестицій, вузькість внутрішнього ринку, несприятлива економічна кон'юнктура в період світової економічної кризи, низка прорахунків у фінансово-кредитній та ціновій політиці щодо сільського господарства.

Загалом ця реформа підтвердила ефективність приватної власності на землю та індивідуального господарювання. Варто також відзначити те, що вона продовжила землевпорядкування в тому ж напрямі, що й столипінська реформа. Створення хуторів і відрубних господарств зміцнювало основи хутірського укладу, сприяло зародженню елементів фермерства.

Після приєднання Волині до складу УРСР тут було здійснену третю від початку ХХ ст. хвилю аграрних перетворень. У рамках «радянзації» приєднаних територій у Волинській області в 1940 р. було розпочато, а після завершення радянсько-німецької війни на початку 1950-х рр. завершено колективізацію сільського господарства. Її основний зміст полягав у об'єднанні одноосібних селянських господарств у колективні (колгоспи). Колективізацію можна розглядати як реформу, котра репрезентувала революційний шлях аграрних перетворень.

У цьому випадку її революційність полягала в докорінній зміні тодішнього аграрного ладу, про що свідчили:

- ліквідація права приватної власності на землю і тотальна її націоналізація;

- глибоке руйнування традиційно складеного способу життя і господарювання волинських селян;

- позбавлення селян економічної і юридичної свободи та перетворення їх на підневільну робочу силу системи (навіть не на наймитів, бо наймитів наймали на певних умовах, а колгоспників змушували працювати силою);

- нищення традиційних духовних і моральних цінностей селянства, які базувалися на любові до землі і хліборобської праці;

- встановлення економічного диктату держави, цілковите заперечення ринкових відносин.

У другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. остаточно сформувалася виробнича структура аграрного комплексу Волинської області, у якій колгоспи та радгоспи представляли державний сектор

аграрного виробництва. Головними завданнями перших повоєнних років була відбудова сільського господарства і вихід на довоєнний рівень виробництва сільськогосподарської продукції. Однак на початку 1950-х рр. ні в рослинництві, ні у тваринницькій галузі у Волинській області довоєнного рівня досягти не вдалося. У середині 1950-х рр. партійно-державне керівництво намагалося вжити заходів, покликаних подолати відставання сільського господарства. Аналіз ситуації в аграрному секторі Волині свідчить, що вони дали тимчасовий ефект, бо вже на межі 50–60-х років ХХ ст. темпи приросту валового виробництва сільськогосподарської продукції почали знижуватися.

Нові корективи в аграрну політику на державному рівні були внесені в середині 1960-х рр. Чергові рішення партії і уряду були орієнтовані на лібералізацію економічних відносин між державою і селом. Передбачалося збільшення капіталовкладень в аграрний сектор, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, списання з господарств боргів, що позитивно вплинуло на стан волинських колгоспів і радгоспів. У соціальному аспекті головним здобутком стали перехід до гарантованої грошової оплати і пенсійне забезпечення колгоспників. Це привело до певних позитивних зрушень в сільському господарстві Волинської області, про що свідчать високі показники виконання плану восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.).

У 1970–1980-х рр. для розвитку сільського господарства Волині характерна відсутність стабільності, зниження темпів приросту обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. Спад виробництва в окремих галузях було зупинено на початку 1980-х рр., і наступне десятиріччя позначилося певним піднесенням і навіть рекордами (у Волинській області збір зернових уперше перевершив мільйонний показник). Однак, як свідчать статистичні дані, у цей період сільське господарство Волині розвивалося екстенсивним шляхом. За три п'ятирічки в аграрний сектор області було вкладено значні фінансові та матеріальні

ресурси, проте віддача від цього була низькою. Навпаки, це призвело до збільшення собівартості продукції, падіння рентабельності виробництва, що негативно вплинуло на економічний стан колгоспів і радгоспів.

Отже, після колективізації сільське господарство Волинської області розвивалося в напрямі загальних тенденцій, характерних для всього аграрного комплексу УРСР. Аналіз державної аграрної політики та результатів її втілення на Волині засвідчує, що основні зрушення в агропромисловому комплексі області відбувалися за рахунок збільшення капіталовкладень та матеріальних ресурсів. Це давало, як правило тимчасовий ефект і не змогло забезпечити сталого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Відносну стабільність розвитку в області демонструвала лише тваринницька галузь, що зумовлено вагомим внеском у неї підсобних селянських господарств. Про низьку економічну ефективність колгоспно-радгоспної моделі свідчить те, що вона існувала за рахунок державних дотацій і, навіть при цій умові, значна частина волинських господарств була низькорентабельною, а то й збитковою.

Тривале існування цієї системи на Волині призвело до згубних наслідків у соціальному аспекті: важкі умови праці й побуту сільських трудівників підірвали престижність хліборобської праці, що зумовило витіснення із сільського соціуму інтелектуально розвиненої та соціально активної його частини до міст; втрата почуття господаря на землі відбила у багатьох селян здатність до самостійної підприємницької діяльності, у чому можна переконатися сьогодні, коли багато мешканців волинських сіл відмовляються від можливості отримати землю і самостійно на ній господарювати.

Після проголошення державної незалежності України розпочалася нова хвиля аграрних трансформацій. Її, на наш погляд, також можна вважати революційною, оскільки вона орієнтована на ліквідацію соціалістичної планової системи з адміністративним управлінням і

створення нової – ринкової моделі. Реформа торкнулася такої фундаментальної основи аграрного ладу, як власність на землю. Головним стратегічним завданням перебудови аграрного устрою було визначено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і створення господарств різних типів та форм, які ґрунтуються на приватній власності на землю та засоби виробництва.

У процесі реалізації аграрної реформи в Україні, зокрема й на Волині, можна виділити два етапи: перший – 1991–1999 рр. і другий – від 2000 р. й донині;

– основним змістом першого етапу стали реорганізація колгоспів і радгоспів, роздержавлення і приватизації землі та майна колективних підприємств. У виробничій структурі аграрного сектору Волині визначилося дві основні складники – сільськогосподарські підприємства і господарства населення, причому останні стали основним виробником сільськогосподарської продукції, а їх частка в 1999 р. сягнула 74 %. Загалом аналіз основних показників розвитку сільського господарства Волині свідчить, що перший етап реформи мав негативні наслідки. Це виявилось у поступальному падінні обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, занепаді соціально-побутової та культурної сфери на селі;

– другий етап характерний остаточним утвердженням дуалістичної моделі в аграрній структурі Волинської області, основними елементами якої стали корпоративний сектор і господарства населення. В економічному сенсі головним зрушенням стало те, що припинився спад обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і намітилися тенденції до зростання. Хоча порівняно з 1990 р. у 2010 р. загальне виробництво продукції сільського господарства становило близько 66 %. Господарства населення й надалі залишилися основними виробниками продукції. Високу динаміку продемонстрували фермерські господарства, частка яких у виробництві продукції сільгоспідприємств зросла із 2,5 % до 11,8 %.

У соціальному вимірі реформуванням на нинішній час також не досягнуто очікуваних результатів. Основна маса селян, яким реформа надала статус «господаря землі», не відчула від цього реальної користі. Орендна плата за паї є дуже низькою і не стала відчутним джерелом покращення добробуту. Заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві області є значно нижчою, ніж в інших галузях. Серйозною проблемою стало реальне та приховане безробіття, яке веде до знецінення людського капіталу, породжує негативні соціальні явища, посилює загальну міграцію сільського населення. Сучасний стан волинського села ставить під сумнів можливість виконання Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» в тій його частині, у якій ідеться про збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації та про комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі.

Аналіз аграрних реформ на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. дає змогу почерпнути певні історичні уроки. По-перше, аграрна політика, орієнтована на реформування сільського господарства еволюційним шляхом є більш ефективною і продуктивною з погляду соціально-економічних наслідків. Це підтверджують столипінська аграрна реформа та реформа польської влади у 1920–1930-х рр. Їх досвід указує на потребу створення державою сприятливого інституціонального середовища для суб'єктів господарювання на засадах приватної власності на землю і засоби виробництва, забезпечення умов для розвитку товарно-грошових відносин та ринкової трансформації аграрного сектору. Важливою складовою частиною цих реформ було створення повноцінного земельного ринку – головної підвалини для розвитку сільського господарства на ринковій основі. З погляду соціально-психологічного приватна власність на землю утверджувала в селянина почуття господаря, спонукала до раціонального й підприємливого ведення господарства. Через земельний ринок відбувався перерозподіл земельних ресурсів. З різних міркувань одні продавали, а інші

купували землю. Поступово вона зосереджувалася в руках тих, хто хотів і вмів на ній ефективно господарювати, і в такий спосіб ішов процес формування хліборобської верстви, яка могла стати основою аграрної системи. У сучасних умовах формування такого ринку є пекучою потребою. Однак держава має забезпечити його прозорість, запобігти спекуляції та тіньовим схемам обігу земель сільськогосподарського призначення.

По-друге, революційний шлях, який супроводжується докорінною перебудовою існуючого аграрного ладу є більш болісним і довготривалим. Це підтверджує досвід колективізації та сучасна аграрна реформа. Зазвичай цей шлях більшою мірою продиктований чинниками суспільно-політичного характеру, ніж економічного. Він супроводжується глибоким руйнуванням існуючого господарського укладу на селі, після чого упродовж тривалого часу відбувається будівництво нової аграрної моделі, яка не завжди виявляється ефективнішою від попередньої. Підтвердженням цьому є сучасна аграрна реформа, у ході якої було демонтовано радянську колгоспно-радгоспну систему, а ефективної заміни їй не знайдено й до сьогодні. Крім того, приклад колгоспно-радгоспної системи довів низьку ефективність планово-економічної моделі та адміністративно-командного управління в сільському господарстві.

По-третє, кожна реформа, що її ініціює держава, потребує відповідного режиму державного регулювання та контролю. Окрім того, неодмінна умова для досягнення прогнозованих результатів реформи – забезпечення її відповідними фінансовими, матеріальними, інтелектуальними та інформаційними ресурсами. Важливою передумовою успіху будь-якої аграрної реформи є її соціальний складник, який створює умови для справедливих розподільчих відносин, гармонізує особисті інтереси сільських товаровиробників із державними інтересами, забезпечує селянству належні соціальні стандарти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи та матеріали

Державний архів Волинської області

1. Ф. 1. Волынская воеводская команда государственной полиции, город Луцк
оп. 2.
Спр. 13. Ситуационные отчеты об общественно-политическом положении на Волыни. 17 мая 1921–13 октября 1921 гг., 102 арк.
2. Ф. 1. Волынская воеводская команда государственной полиции, город Луцк
оп. 2.
Спр. 83. Ситуационные отчеты поветовых государственных полиций об общественно-политическом положении за 1921–1922 гг. 10 января 1922–13 апреля 1924 гг., 124 арк.
3. Ф. 36. Луцкое поветовое староство
оп. 1.
Спр. 1966. Протоколы заседаний воеводской рады. 16 декабря 1930 г., 66 арк.
4. Ф. 36. Луцкое поветовое староство
оп. 4.
Спр. 20. Распоряжение министра земледелия о выделении материальной помощи крестьянам. 22 апреля. 1921, 12 арк.
5. Ф. 36. Луцкое поветовое староство
оп. 4.
Спр. 31. Заявление крестьян о получении средств на приобретения зерна и сельскохозяйственного инвентаря. 31 января 1921–21 апреля 1921, 85 арк.

6. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

Спр. 32. Заявление крестьян о получении средств на приобретения зерна и сельскохозяйственного инвентаря. 18 апреля 1921–13 августа 1921 гг., 134 арк.

7. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

Спр. 90. Заявление граждан, списки владельцев и сообщения парцелляции о проведении земли в имении Усичи. 28 августа 1924–05 августа 1938 гг., 116 арк.

8. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

Спр 99. Протокол громадского собрания в с. Ратнево, список крестьянских имений и переписка с Полонковским гминным управлением о проведении комасации земли в селе Оздов и Ратнев, Полонковской гмины. 11 декабря 1925–10 февраля 1938, 127 арк.

9. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

Спр. 100. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации в с. Лаврово, Полонковской гмины. 25 сентября 1925–30 декабря 1938, 434 арк.

10. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

Спр. 102. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации в с. Пульганов, Полонковской гмины. 10 сентября 192–01 декабря 1937, 483 арк.

11. Ф. 36. Луцкое поветовое староство

оп. 4.

- Спр. 104. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации с. Воршевич, Полонковской гмины. 17 августа 1925–02 марта 1934, 196 арк.
12. Ф. 36. Луцкое поветовое староство
оп. 4.
- Спр. 110. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации в имении Лище, Поддубцевской гмины. 04 июня 1925–28 мая 1937, 52 арк.
13. Ф. 46. Волынское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
- Спр. 576. Список предпринимателей города Владимир-Волынска Волынского воеводства. 1929 г., 6 арк.
14. Ф. 46. Волынское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
- Спр. 639. Доклад воеводы о хозяйственном, политическом и культурном положении Волынского воеводства за 1930 год, 77 арк.
15. Ф. 46. Волынское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
- Спр. 655. Акты о материальном положении осадников гмины Дедекралы кременецкого повета, Волынского воеводства. октябрь 1930, 31 арк.
16. Ф. 46. Волынское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
- Спр. 2870. Переписка с поветовыми староствами о выдаче ссуд стройматериалов осадникам и списки осадников. 5 июля 1926–19 января 1927 г., 91 арк.
17. Ф. 46. Волынское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
- Спр. 3063. Донесение внутренних дел об образовании общины «Поляны» в Ковельском повете «Пилсудчизна» Костопольского повета. 28 июня 1926 г.–12 июля 1926 г., 20 арк.

18. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
Спр. 3356. Отчет Волыньского воеводы о проведенной работе за 1929 год, 37
арк.
19. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. г. Луцк
оп. 1.
Спр 6485. проект осушения болот территории имения Грузятин, Углы,
Боровичи, Ковельского повета в 1929 году и планы каналов. Июль 1929
г., 5 арк.
20. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. г. Луцк
оп. 4.
Спр. 379. Статистические данные о количестве хозяйств военных осадников
на Волыни. 8 сентября–22 ноября 1934 гг., 32 арк.
21. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. г. Луцк
оп. 4.
Спр. 380. Сведения о земельных участках 19 мая 1937–1 августа 1938 гг., 98
арк.
22. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. г. Луцк
оп. 4.
Спр. 486. Дело по начислению оплаты за проведенные измерительные
работы в селе Ставечки, гмины Олеск, Владимирского повета. 3 июля
1934–14 ноября 1938 гг., 65 арк
23. Ф. 46. «Волыньское воеводское управление». Город Луцк.
оп. 4
Спр. 531. О количестве хозяйств осадников по поветам воеводства, 362 арк.
24. Ф. 46. «Волыньское воеводское управление». Город Луцк.
оп. 6
Спр. 576. Отчет воеводского инспектора староств о проверке поветовых
староств. 13 января–7 июня 1939 гг, 57 арк.
25. Ф. 46. Волыньское воеводское управление. Город Луцк.

оп. 6.

Спр. 579. Статистические данные о Волынском воеводстве 2 января 1939 г.,
15 арк.

26. Ф. 158. Магистрат города Луцка.

оп. 1.

Спр. 152. Заявления граждан о приеме на работу и списки вольнонаемных
служащих магистрата 12 января–27 декабря 1924 г., 93 арк.

27. Ф. 158. Магистрат города Луцка.

оп. 1.

Спр. 342. По выборам. Списки избирателей в ремесленную палату и
заявления ремесленников о выдаче удостоверений на право ремесла и
торговли 24 апреля 1929–27 июня 1931 гг., 28 арк.

28. Ф. 247. Луцкая уездная землеустроительная комиссия.

оп. 1.

Спр. 36. Отчет по деятельности Луцкой уездной землеустроительной
комиссии за 1908 г., 187 арк.

29. Ф. 254 Владимир-Волынская уездная землеустроительная комиссия.

оп. 1

Спр. 7. Подворные списки домохозяев села Гнойно. 1913 г., 33 арк.

30. Ф. 254. Владимир-Волынская уездная землеустроительная комиссия.

оп. 1

Спр. 14. Годовые отчеты о деятельности землеустроительной комиссии. 15
января–21 ноября 1914 гг., 92 арк.

31. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.

оп. 1.

Спр. 7. Директивные указания главного управления землеустройства и
земледелия о выдаче ссуды крестьянам, вышедшим на хутора. 6 ноября
1907–27 апреля 1915 гг., 258 арк.

32. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.

оп. 1

- Спр. 11. Письменный доклад члена землеустроительной комиссии о недостатках в ходе проведения землеустройства. 19 декабря 1907 г. 22 арк.
33. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 14. Сведения об аренде участков земли. 7 августа 1907–3 мая 1908 гг., 18 арк.
34. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 20. Отчетность о деятельности землеустроительной комиссии 19 августа 1907–7 января 1908 гг., 83 арк.
35. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 37. Статистические отчеты о работе землеустроительной комиссии по проведению земельной реформы. 1 октября–31 декабря 1908 г., 93 арк.
36. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 60. Статистические отчеты о деятельности землеустроительной комиссии. 13 января 1908–7 января 1909 гг., 193 арк.
37. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 84. Директивные указания главного управления землеустройства и земледелия о порядке отпуска стройматериалов, выходящим на хутора. 6 августа 1909 г. 16 арк.
38. Ф. 263. Ковельская уездная землеустроительная комиссия.
оп. 1.
- Спр. 89. Статистические отчеты о деятельности землеустроительной комиссии. 1908 г. 102 арк.
39. Ф. 277. Волынское окружное земельное управление. Отдел землеустроительный.

оп. 1.

Спр. 385. Копии интерpellации послов и переписка с министерством земельных реформ, воеводским управлением и поветовыми земельными управлениями. 17 марта–29 декабря 1924 г., 183 арк.

40. Ф. 277. Волынское окружное земельное управление. Отдел землеустроительный.

оп. 1.

Спр. 285. Дело о передаче собственности на землю Лыховского Станислава в имении «Стефангруд Диббе» 28 марта–29 марта 1922 г., 11 арк.

41. Ф. 361. Луцкий поветовый земский суд 1797–1831. Луцкий земский суд.

оп. 1.

Спр. 520. Дело по обвинению отставного подпоручика Чарковского Адама в сопротивлении властям. 26 декабря 1843–15 января 1844, 20 арк.

42. Ф. 413. Ковельская уездная земская управа. г. Ковель, Волынской.

оп. 1.

Спр. 1. Доклады Ковельскому уездному земскому собранию об учреждении санитарной организации, о земских почтах и др. / 97 докл. / и журнал Ковельского уездного земского собрания. 1913 г., 85 арк.

43. Ф. 667. Планова комісія Волинського облвиконкому м. Луцьк

оп. 6.

Спр. 93. Краткий обзор по экономике Волынской области. 7 мая 1975 г., 9 арк.

44. Ф. 3492. Волинське обласне управління земельних ресурсів

оп. 1

Спр. 249. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачах та власниках земель та угіддях по Волинській обл. за 1998 р., 79 арк.

45. Ф. 3539. Волинська обласна державна адміністрація

оп. 1.

Спр. 5. Документи (інформації, довідки) та листування з питань розвитку агропромислового комплексу і харчової промисловості, 22 арк.

46. Ф. 3539. Волинська обласна державна адміністрація
оп. 1.
Спр. 7. Документи (інформаційні довідки) та листування з міністерством
сільського господарства і продовольства України, 39 арк.
47. Ф. Р-4. Исполнительный комитет Луцкого городского совета
трудящихся (Горисполком). г. Луцк Волинской области.
оп. 1.
Спр. 115. Постановление Исполкома Волинского областного Совета
трудящихся и материалы к ним. Копии. 29 марта 1941–19 июня 1941 гг.,
129 арк.
48. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних
депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.
Спр. 1273. Інформації, доповідні записки, довідки в ЦК КПУ, Раду
Міністрів, Держплан УРСР та листування про стан сільського
господарства в області за 1965 рік, 206 арк.
49. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних
депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.
Спр. 2111. Інформації, доповідні записки, довідки та листування з
обласними установами і райміськвиконкомом з питань сільського
господарства в області. 4 січня–10 травня 1970 рр., 304 арк.
50. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних
депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.
Спр. 2925. Доповідні записки, відомості облстатуправління по всіх галузях
народного господарства. Т.2.29 червня–16 грудня 1975 р, 106 арк.
51. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних
депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.

- Спр. 3043. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань сільського господарства м'ясомолочної промисловості та заготівель сільгосппродуктів. Т.2. 15 жовтня 1976–18 січня 1977 рр., 246 арк.
52. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.
- Спр. 3643. Документи та листування з Радою Міністрів СРСР у УРСР з питань сільського господарства та заготівель сільськогосподарських продуктів, лісового та водомеліоративного господарства. Т.1. 15 січня–8 квітня 1980 р., 206 арк.
53. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних депутатів /облвиконком/ м. Луцьк Волинської області.
оп. 16.
- Спр. 4487. Документи та листування з Радою Міністрів РСР УРСР з питань сільського господарства, заготівель сільгосппродуктів, землекористування. 7 травня 1985–3 січня 1986 рр., 53 арк.
54. Ф. Р-32. Волыньское областное управление сельского хозяйства
оп. 2.
- Спр. 2. Данные о состоянии коллективизации по районам Волынской области в 1941 г., 1 арк.
55. Ф. Р-32. Волыньское областное управление сельского хозяйства
оп. 3.
- Спр. 4. Справа об организационно-хозяйственном положении колхозов области на 1 ноября 1945 г., 10 арк.
56. Ф. Р-32. Волыньское областное управление сельского хозяйства
оп. 11.
- Спр. 156. Анализ хозяйственной деятельности колхозов области за 1952-23 гг., 141 арк.
57. Ф. Р-32. Волыньское областное управление сельского хозяйства
оп. 11.

- Спр. 157. Сводные основные показатели годовой работы колхозов области за 1953 год, 74 арк.
58. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 11.
- Спр. 158. Основные показатели хозяйственной деятельности отдельных колхозов области за 1953 г., 36 арк.
59. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 18.
- Спр. 2158. Документи про організацію і оплату праці в колгоспах / інформації, аналізи, довідки, звіти, списки та ін. / за 1971 р., 220 арк.
60. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 18.
- Спр. 2958. Зведений річний статистичний звіт обласного управління про розвиток громадської худоби та виробництво продуктів тваринництва / ф.24/ за 1975 рік, 149 арк.
61. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 18.
- Спр. 3048. Зведені річні звіти по колгоспах області за 1970-75 рр., 194 арк.
62. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 18.
- Спр. 4819. Заключний статистичний звіт про фактичний збір урожаю сільськогосподарських культур по області / ф. 29- сг / за 1985 рік, 27 арк.
63. Ф. Р-32. Волынское областное управление сельского хозяйства
оп. 18.
- Спр. 4825. зведені річні статистичні звіти управління і звіти районних управлінь про хід заготівель продуктів тваринництва і закупок тварин по видах і вгодованості за 1985 рік, 13 арк.
64. Ф. Р-46. Волынский обласной потребительский союз. Город Луцк. 1940–1958 гг.
оп. 4

- Спр 25. Доклад председателя президиума Волынского облпотребсоюза на областном кооперативном активе за первое полугодие 1947 г. 20 арк.
65. Ф. Р-46. Волынский обласной потребительский союз. Город Луцк. 1940–1958 гг.
- оп. 3.
- Спр. 29. Информация о работе облпотребсоюза по состоянию на 1 июля 1944 р. и сводки по облпотребсоюзу за 1944 г. 58 арк.
66. Ф. Р-46 Волынский обласной потребительский союз. Город Луцк. 1940–1958 гг.
- оп. 3.
- Спр. 33. Годовые отчеты облпотребсоюза о выполнении планов в разрезе районов за 1945 г. 37 арк.
67. Ф. Р-164. Волынская областная комиссия по учету ущерба, нанесенного немецко-фашистскими захватчиками народному хозяйству и населению.
- оп. 1.
- Спр. 349. Доклад об итогах ущерба и расследовании злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников по Волынской области (имеются сведения по всем отраслям народного хозяйства)
68. Ф. Р-580. Управление землеустройства и севооборотов Волынской области, управление сельского хозяйства. Город Луцк.
- оп. 2.
- Спр. 14. Утвержденное штатное расписание и смета расходов на 1949 г., 12 арк.
69. Ф. Р-580. Управление землеустройства и севооборотов Волынской области, управление сельского хозяйства. Город Луцк.
- оп. 2.
- Спр. 37. Материалы / справки, информации, ведомости/ о ходе укрупнения колхозов и упорядочении. Их земель за 1951 г. Т. 1., 187 арк.
70. Ф. Р-580. Управление землеустройства и севооборотов Волынской области, управление сельского хозяйства. Город Луцк.

оп. 2.

Спр. 51. Материалы (справки, переписка, отчёты, информации) об учёте и изменении облагаемых угодий, учёту пахотных земель, о передаче прудов и озёр, о приусадебном землепользовании, и отводе земель за 1952 год. Т. 3., 125 арк.

71. Ф. Р-677. Плановая комиссия исполкома волинского областного совета депутатов трудящихся (облплан) г. Луцк Волинской области 1953-1977

оп. 7.

Спр. 578. Итоговый отчет о выполнении плана заготовок сельскохозяйственных продуктов за 1965 г. 132 арк.

Державний архів Житомирської області

72. Ф. 183. Волинська губернська земська управа

оп. 1.

Спр. 687. Відомості про організацію земського шляхового господарства у Волинській губернії (1903–1909), 40 арк.

73. Ф. 187. Волинське товариство хмелярства та хмелеторгівлі (1903- 1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1. Про стан хмелярства на Волині (1910), 253 арк.

74. Ф. 192. Волинська губернська земська каса дрібного кредиту

оп. 1.

Спр. 285. Справа Волинської губернської земської каси дрібного кредиту, Ново-Вороб'ївської маслоробної артілі (1912), 21 арк.

75. Ф. 226. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи

оп. 1.

Спр. 47. Про надання населенню Волинської губернії агрономічної допомоги (1909–1910), 778 арк.

76. Ф. 226. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи

оп. 1.

- Спр. 50. Про влаштування у повітах Волинської губернії показових хутірських господарств (1908–1909), 46 арк.
77. Ф. 226. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи
оп. 1.
- Спр. 136. Про вогнетривке будівництво у Волинській губернії (1910–1912),
284 арк.
78. Ф. 226. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи
оп. 1.
- Спр. 250. Про позику Волинському губернському земству 60 тис. крб. на залучення приватних підприємців до будівництва заводу гончарної черепиці (1913–1914), 65 арк.
79. Ф. 226. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи
оп. 1.
- Спр. 876. Про надання населенню Волинської губернії агрономічної допомоги (1913 р.), 166 арк.
80. Ф. 261. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи
оп. 1.
- Спр. 114. Дані на 1 вересня 1910 р. про поселення, які перейшли на хутірське та відрубне землекористування, 42 арк.

Державний архів Рівненської області

81. Ф. 16. Острозька повітова землевпорядна комісія
оп. 1.
- Спр. 8. Переписка з Волинським губернським присутством по селянським справам і окремим особам з фінансових питань, 56 арк.
82. Ф. 16. Острозька повітова землевпорядна комісія
оп. 1.
- Спр. 18. Справа Острозької землевпорядної комісії про засідання 1908 р., 33 арк.
83. Ф. 16. Острозька повітова землевпорядна комісія

оп. 1.

Спр. 46. Звіти Острозької земельпорядної комісії про хід ліквідації казенних земель і дані про роботу комісії про сприяння у покращенні землекористування крупних господарств та ін., 140 арк.

84. Ф. 16. Острозька повітова земельпорядна комісія

оп. 2.

Спр. 22. Справа про ходоків с. Вілія, 21 арк.

85. Ф. 16. Острозька повітова земельпорядна комісія

оп. 2.

Спр. 35. Справа Острозької земельпорядної комісії по клопотанню уповноважених товариства селян с. Тихомля Федора Кравця і Пантелеймона Ярмолюка, 1907 р., 3 арк.

86. Ф. 30. Ровенское поветовое староство. г. Ровно. Отдел безопасности. 1920 – 1939 гг.

оп. 20.

Спр. 173. Наблюдательное дело организации военной підготовки союза осадников в г. Ровно. 06. 06.23 – 24. 02. 39, 75 арк.

87. Ф. 30 Ровенское поветовое староство. г. Ровно. Отдел безопасности. 1920 – 1939 гг.

оп. 20.

Спр. 174. Наблюдательное дело организации союза землевладельцев Вольни (отдел в г. Ровно). 03. 07. 24 – 28 11 38, 74 арк.

88. Ф. 156. Здолбуновское поветовое староство.

оп. 2.

Спр. 4. Листи обліку товариств, союзів і організацій, які існували на території Здолбунівського повіту. 1921 – 1938 рр., 59 арк.

89. Ф. 156 Здолбуновское поветовое староство.

оп. 10.

Спр. 2. Отчет о проведении земельной реформы в приграничной полосе на 1930 г., 24 арк.

90. Ф. 156. Здолбуновское поветовое староство.

оп. 10.

Спр. 8 Ведомости землевладельцев с. Кунин Мизочской гмины
Здолбуновского повета. 4. 03. 1936г. – декабрь 1936 г., 21 арк.

91. Ф. 52-сч. Дубенское поветовое староство. 1920 – 1938.

оп. 2.

Спр. 59. Переписка с Волынским воеводским управлением об устройстве
военных осадников, 2 арк.

Державний архів Тернопільської області

92. Ф. 2. Кременецьке повітове староство

оп. 1

Спр. 5. Донесення органів поліції і керівництва повітового союзу осадників
про проведені збори і з'їзди., 7 арк.

93. Ф. 2. Кременецьке повітове староство

оп. 5

Спр. 2. Розпорядження волинського воеводського управління щодо надання
відомостей про збитки завдані війною., 23 арк.

94. Ф. 221. Кременецький повітовий відділ самоуправління

оп. 1

Спр. 2307. Протоколи конференцій районных інструкторов, плани работы
и отчеты о работе и состоянии земледелия на территории Кременецкого
повета. 95 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

95.Ф. 442. Канцелярія київського, волинського і подільського генерал-
губернатора

оп. 639.

Спр. 629. Справа з копією всепідданнійшого звіту про стан Волинської
губернії за 1908 р., 5 арк.

96. Ф. 442. Канцелярия киевского, волынского и подольского генерал-губернатора
оп. 712.
Спр. 122. Дело по поездке господина Начальника края для осмотра землеустроительных работ, 65 арк.
97. Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление
оп. 1.
Спр. 772. Справа про донесення з різних місць осіб про події, що трапились у Волинській губернії (1911), 525 арк.
98. Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление
оп. 1.
Спр. 992. Дело 1908 года по описи №5 Волынского губернского жандармского управления, 893 арк.
99. Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление
оп. 1.
Спр. 1173. Еженедельные ведомости и переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах: Дубенском, Новоград-Волынском и другими уездными исправниками о политическом настроении населения, грабежах, пожарах, убийствах и по другим вопросам, 462 арк.
100. Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление
оп. 1.
Спр. 1216. Дело по описи № 5 Волынского губернского жандармского управления о разных кражах казенных сумм и других происшествиях в Волынской губернии, 661 арк.
101. Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление
оп. 1.
Спр. 1233. Дело по описи № 5 Волынского губернского жандармского управления, 487 арк.

Опубліковані документи та матеріали

102. Аграрний комплекс Волині (стан і перспективи). – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2006. – 28 с.
103. Акты Польской республики за 1918–1921 гг. – Варшава, 1921. – 128 с.
104. Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской, Волынской губерниям / под ред. М. Ярошевича. – Изд. 1. – Киев : [б. и.], 1914. – С. 54.
105. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу Председателя ВЫСОЧАЙШЕ учрежденного Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности Статсь Секретаря С. Ю. Витте / С. Ю. Витте. – СПб.: Тип. В. О. Киршбаума, 1904. – 101 с.
106. Вітковський С. Волинь в цифрах / С. Вітковський, І. Лянді. – Луцьк : [б. в.], 1939. – 199 с.
107. Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.) : стат. зб. – Львів : Каменяр, 1969. – 314 с.
108. Волинь за роки незалежності : стат. зб. : ювіл. вид. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 273.
109. Волинь радянська : док. і матеріали. 1936 - 1964. – Ч. III. – Львів : Каменяр, 1971. – 332 с.
110. Волинь радянська : док. і матеріали. 1965–1975. – Ч. IV. – Львів : Каменяр, 1984. – 227 с.
111. Волынский земский календарь для корреспондентов, текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 г. – Житомир : Электротип. «Н. А. Бродович», 1914. – 174 с.
112. Горбачов М. С. Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах : доп. на Пленумі ЦК КПРС, 15 берез. 1989 р. / М.С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1989. – 45 с.
113. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1976. – 511 с.

114. Земельный кодекс Украины. – К. : Атіка, 2001. – 95 с.
115. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие 1906–1916. – СПб. : Т-во Р. Голика и А. Вильборг, 1916. – 100 с.
116. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1971. Т. 8. 1959–1965. – М. : Политиздат, 1972. – 567 с.
117. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Т. 6. 1941–1954. – К. : Політвидав України, 1980. – 524 с.
118. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Т. 7. 1955–1959. – К. : Політвидав України, 1981. – 534 с.
119. Народне господарство Волинської області : стат. зб. – Львів : Вид-во «Статистика», 1965. – 236 с.
120. Народне господарство України у 1991 році: Стат. щорічник. – К.: Техніка, 1992. – 468 с.
121. Обзор Волынской губернии за 1895 год. – Житомир : Волын. губерн. правление, 1896. – 40 с.
122. Обзор Волынской губернии за 1898 год. – Житомир : Волын. губерн. правление, 1899. – 170 с.
123. Обзор Волынской губернии за 1901 год. – Житомир : Электротип. «Работник», 1902. – 194 с.
124. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир : Электротип. «Работник», 1907. – 150 с.
125. Обзор Волынской губернии за 1907 г. – Житомир : Электротип. «Работник», 1908. – 62 с.
126. Обзор Волынской губернии за 1908 г. – Житомир : Волын. губерн. управа, 1909. – 115 с.
127. Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – 81 с.

128. Обзор Волынской губернии за 1910 г. – Житомир : Волын. губерн. управа, 1911. – 112 с.
129. Обзор Волынской губернии за 1911 год. – Житомир : Электротип. «Работник», 1912. – 124 с.
130. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир : Волын. губерн. правление, 1913. – 124 с.
131. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир : Волын. губерн. правление, 1914. – 190 с.
132. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – 86 с.
133. Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва 1907–1912 гг. Ч. II. Законодательная деятельность. – СПб. : Гос. тип., 1912. – С 207–273.
134. Общий обзор трудовъ местныхъ комитетовъ / сост. С. И. Шидловский. – СПб. : Тип. В. О. Киршбаума, 1905. – 239 с.
135. Памятная книга Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Электротип. «Работник», 1914. – 138 с.
136. Поездка ходаков от крестьян Подольской губернии в Волынскую губернию для ознакомиения с хуторским хозяйством. – СПб., 1907. – 13 с.
137. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26, отд-ние 1. – СПб. : [б. и.], 1909. – 200 с.
138. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26, отд-ние 1. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 970.
139. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26, отд-ние 1: – – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 199, 200.
140. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 31, отд-ние 1. – СПб.: [б. и.], 1914. – С. 453–471.
141. Полное собрание законов Российской империи. Т. 36. – 2-е изд. М., 1909. – 263 с.

142. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. 31, отд-ние 1. – СПб. : [б. и.], 1914. – С. 453–471.
143. Полное собрание законов Российской империи: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 26, отд-ние 1. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 902–903.
144. Приватний сектор в сільському господарстві : стат. зб. Волин. обл. упр. статистики. – Луцьк : Голов. упр. стат. у Волин. обл., 1999. – 47 с.
145. Програма соціально-економічного та культурного розвитку області «Волинь–2010». – Луцьк : [б. в.], 1999. – 120 с.
146. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України. – К. : НІСД, 2011. – 39 с.
147. Сборник законов и распоряжений по землеустройству – СПб. : Изд-во Гл. упр. землеустройства и земледелия, 1911. – 986 с.
148. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год первый. – СПб. Тип. В. Киршбаума, 1907. – 260 с.
149. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год второй. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1908. – 468 с.
150. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год третий. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1909. – 433 с.
151. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год четвертый. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1910. – 500 с.
152. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год пятый. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1912. – 578 с.

153. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год шестой. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1913. – 602 с.
154. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год седьмой. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1914. – 624 с.
155. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год девятый. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1916. – 649 с.
156. Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. Январь 1915 г. – Житомир : Электротипография «Работник», 1915. – 190 с.
157. Сільське господарство Волині 2004 : стат. зб. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2005. – 194 с.
158. Сільське господарство Волині 2008 : стат. зб. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2009. – 315 с.
159. Сільське господарство Волині 2005: стат. зб. – Луцьк, 2006. – 225 с.
160. Сільськогосподарська діяльність господарств населення : стат. зб. Волин. обл. упр. статистики. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2002. – 156 с.
161. Соціалістичні перетворення в Західних областях Української РСР. 1939 – 1979: Зб. докум. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1980. – 545 с.
162. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир : [б. и.], 1913. – 270 с.
163. Статистика землевладения Волынской губернии за 1905 год. – Вып. 41. – СПб., 1906 г. – 54 с.
164. Статистичний щорічник Волинь – 2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2012. – 560 с.

165. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия : полн. собр. речей в Гос. думе и Гос. совете 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин. – М. : Мол. гвардия, 1991. – 411 с.
166. Стратегія економічного та соціального розвитку Волинської області на 2005–2015 рр. – Луцьк, 2004. – 153 с.
167. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуров та ін.]; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 39 с.
168. Фермери Волині : стат. зб. – Луцьк : Гол. упр. статистики у Волин. обл., 2003. – 9 с.
169. XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 23 лют. – 3 берез. 1981 р. : стеногр. звіт. Т. 2. – К. : Політвидав України, 1981. – 264 с.
170. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1976. – 510 с.
171. Działalność istan spoldzielni Okregowego związku spoldzielni rolniczych i zarobkowo-gospodarczych Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 r. – Luck, 1935. – 24 s.
172. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – 2143 s.
173. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – 1532 s.
174. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – 1864 s.
175. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – 1602 s.
176. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1925. – 1688 s.
177. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – 1714 s.
178. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – 1714 s.
179. Jaworski W. Prawo hipoteczne. T. 3. Reforma rolna / W. Jaworski. – Kraków, 1926. – 569 s.
180. Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego / W. Jaworski. – Warszawa, 1928. – 427 s.

181. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1937. – 401 s.
182. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938. – 406 s.
183. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939. – 424 s.
184. Opisy gospodarstw. – Warszawa, 1938. – 230 s.
185. Przewodnik po IX targach Wołyńskich 10-12. IX. 1938. Informator gospodarcty. – Luck, 1938. – 120 s.
186. Rocznik statystyki Rzeczypospolitey Polskiej. – Warszawa, 1927. – 532 s.
187. Rocznik statystyki Rzeczypospolitey Polskiej. – Warszawa, 1930. – 637 s.
188. Rocznik zjednoczenia związków spółdzielni rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. – Warszawa, 1930. – 399 s.
189. Rosłonec S. Rozdrobnienie gospodarstw w Polsce // Rolnik ekonomista. – Warszawa, 1927. T. 3. – S. 443 – 456.
190. Sprawozdanie Wołyńskiej izby rolniczej za rok 1934/1935. – Luck, 1935. – 203 s.
191. Sprawozdanie Wołyńskiej izby rolniczej za rok 1935/1936. – Luck, 1936. – 280 s.
192. Sprawozdanie Wołyńskiej izby rolniczej za rok 1936/1937. – Luck, 1937. – 212 s.
193. Sprawozdanie Wołyńskiej izby rolniczej za rok 1933/1934. – Luck, 1934. – 93 s.
194. Sprawozdanie z działalności wojewódzkiego towarzystwa organizacji i kolek rolniczych w Lucku za rok 1931/1932. – Luck, 1932. – 87 s.
195. Statystyka rolnicza. – Warszawa, 1933. – 143 s.
196. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów / J. Wołoszynowski. – Luck, 1938. – 248 s.

Періодичні видання

197. Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 45.
198. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 10.

199. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 14.
200. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 18.
201. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20.
202. Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39.
203. Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46–47.
204. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29.
205. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29.
206. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45.
207. Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49.
208. Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 1.
209. Волинський господар. – 1930. – №1.
210. Волинь. – 1995. – 30 листоп.
211. Волинь. – 1996. – 24 серп.
212. Волинь. – 2001. – 24верес.
213. Волинь. – 2003. – 5 серп.
214. Волинь. – 2003. – 27 серп.
215. Волинь. – 2004. – 7 груд.
216. Волинь. – 2005. – 15 січ.
217. Волинь. – 2005. – 18 січ.
218. Волинь. – 2005. – 20 січ.
219. Волинь. – 2005. – 5 серп.
220. Волинь. – 2005. – 16 серп.
221. Волинь. – 2005. – 27 серп.
222. Волинь. – 2006. – 8 квіт.
223. Волинь. – 2010. – 6 трав.
224. Волинь. – 2010. – 22 трав.
225. Волинь. – 2011. – 19 берез.
226. Волинь. – 2011 – 29 беоез.
227. Волинь. – 2011. – 2 черв.
228. Волинь. – 2011. – 4 серп.

229. Волинь. – 2011. – 24 верес.
230. Волинь. – 2011. – 29 верес.
231. Волинь. – 2011. – 15 жовт.
232. Волинь. – 2011. – 19 листоп.
233. Волинь. – 2011. – 26 листоп.
234. Волинь. – 2012. – 11 листоп.
235. Волинь. – 2012. – 20 груд.
236. Волинские епархиальные ведомости. Часть неофиц. – 1891. – 11 авг. – С. 754–755.
237. Волинь. – 1896. – 28 янв.
238. Воля народа. – 1926. – 28 берез.
239. Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. – № 2.
240. Громада. – 1926. – 17 січ.
241. Молода Волинь. – 1994. – 30 верес.
242. Рад. Волинь. – 1940. – 15 лют.
243. Рад. Волинь. – 1940. – 17 лют.
244. Рад. Волинь. – 1940. – 18 лют.
245. Рад. Волинь. – 1945. – 3 квіт.
246. Рад. Волинь. – 1970. – 22 груд.
247. Рад. Волинь. – 1971. – 15 січ.
248. Рад. Волинь. – 1984. – 20 черв.
249. Рад. Волинь. – 1984. – 16 жовт.
250. Рад. Волинь. – 1985. – 13 жовт.
251. Рад. Волинь. – 1987. – 27 січ.
252. Радянська Україна. – 1947. – 19 берез.
253. Рільник. – 1938. – 15 берез.
254. Сільські вісті. – 1987. – 5 листоп.
255. Слава праці. – 1984. – 4 берез.
256. Українська нива. – 1933. – 20 берез.
257. Українська нива. – 1933. – 20 серп.

258. Українська нива. – 1933. – 27 лип.
259. Українська нива. – 1936. – 9 лют.
260. Урядовий кур'єр. – 1995. – 12 серп.
261. Урядовий кур'єр. – 2009. – 12 черв.
262. Фермер України. – 2009. – 1–31 січ.
263. Wolynski dziennik wojewodski. – 1932. – 24 марса.
264. Życie Wolynia. – 1925 – 15 листоп.
265. Życie Wolynia. – 1925. – 24 трав.

Наукові видання, монографії, статті

266. Аверх А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России : монография / Арон Аверх. Москва : Политиздат, 1971. – 285 с.
267. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции 1905–1917 гг. / Дитрих Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31.
268. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
269. Баран В. К. Україна після Сталіна : нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.
270. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. К. Баран. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
271. Бармак М. В. Німецьке, чеське, єврейське поселення на Волині : монографія / Микола Бармак. – Тернопіль : Терноп. пед. ін-т, 1999. – 208 с.
272. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
273. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа ; пер. з фр.

3. Борисюк ; наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
274. Богданов С. М. Обновление сельського хозяйства в России. Переход к плодосмену : монографія / Сергей Богданов. – СПб., 1910. – 87 с.
275. Болгов В. Новітня історія України. Волинь / В. Болгов, І. Болгов. – К. : Ін-т біогр. дослідж., 2006. – 320 с.
276. Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія / Олександр Буравський. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту, 2004. – 168 с.
277. Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – 507 с.
278. Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр. – Львів : Вища шк., 1971. – 222 с.
279. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. – 220 с.
280. Венгерська В. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського Поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ / Вікторія Венгерська // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1 – С. 92–98.
281. Вербова О. С. Аграрна політика польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. / О. С. Вербова // Наук. вісник НЛТУ України. – Львів, 2008. – Вип. 18.6. – С. 127 – 134.
282. Вергунов В. А. Україна та сталинська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія / В. А. Вергунов, А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К., 2008. – 132 с.
283. Витанович І. Історія українського кооперативного руху : із праць історично-філософської секції НТШ / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : ТУК., 1964. – 663 с.

284. Власюк І. Діяльність землевпорядних комісій на Правобережній Україні в 1907–1916 рр. / І. Власюк // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1 – С. 16–21.
285. Власюк І. Розвиток сільськогосподарської промисловості Правобережної України на початку ХХ століття / Ігор Власюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2005. – № 6. – С. 27–34.
286. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / В. Бортніков, Й. Надольський, В. Денисюк [та ін.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 694 с.
287. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах : монографія / Л. Ф. Волохов. – К. : [б. и.], 1913. – С. 24–27.
288. Волошиновський Й. Районові кооперативи та їхній союз Гурт / Й. Волошиновський // Рільник. – 1938. – № 11. – С. 137–139.
289. Гайдай Л. І. Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / Лідія Гайдай // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 166–169.
290. Гайдай Л. І. Трансформація селянського господарства Правобережної України в процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва на поч. ХХ ст. / Лідія Гайдай // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2002. – № 6. – С. 121–127.
291. Гайдай Л. І. Поширення агрономічних знань серед селянства Волинської губернії (1906–1914 рр.) / Лідія Гайдай // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – С. 69.
292. Гайдай Л. І. Розвиток хмелярства на Волині (1906–1913) / Лідія Гайдай // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Історія. – Вип. 1– Луцьк : Надстир'я, 1996. – № 3.. – С. 66–70.
293. Гайдай Л. І. Вогнестійке будівництво як спосіб боротьби з пожежами в селах Правобережної України (1906–1914) / Лідія Гайдай // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали ІХ наук.

- іст.-краєзн. міжнар. конф. (Луцьк, 20–23 січ. 1998 р.). – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 245–247.
294. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянського господарства Правобережної України / Лідія Гайдай // Укр. іст. журн. – 1982. – № 7. – С. 119–124.
295. Гайдай Л. І. Поширення агрономічних знань серед селянства Волинської губернії (1906–1914 рр.) / Лідія Гайдай // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – С. 68–70.
296. Гайдай Л. І. Зруйнування общини і утворення хуторів та відрубів на Правобережній Україні в роки столипінської аграрної реформи / Лідія Гайдай // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Історія. Вип. 1. – 1997. – № 2. – С. 10–15.
297. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914) / Лідія Гайдай // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100–106.
298. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров; ред.: П. І. Гайдуцький; Нац. наук. центр «Ін-т аграр. Економіки». – К. : ННЦ "ІАЕ", 2005. – 422 с.
299. Гелей С. Д. Від національної ідеї до державності : вибр. статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації / С. Д. Гелей. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2011. – 738 с.
300. Гелей С. Д. Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х рр. ХХ ст. / С. Д. Гелей // Вісн. Львів. комерц. акад. Серія : Гуманіт. науки. – 2010. – Вип. 9. – С. 158–192.
301. Гелей С. Д. Споживча кооперація України: історичні етапи розвитку / С. Д. Гелей // Вісн. Львів. комерц. акад. Серія економічна. – 2006. – Вип. 21. – С. 40–56.

302. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки / П. Грегори. – М. : Роспэн, 2003. – 256 с.
303. Денисюк В. Т. Ратнівщина : іст.-краєзнав. нарис / В. Т.Денисюк, І. О. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 352 с.
304. Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини : іст.-краєзнав. нарис / В. Т. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 524 с.
305. Дякин В. С. Был ли шанс у Столыпина? : сб. ст. / Валентин Дякин. – СПб. : ЛИСС, 2002. – 358 с.
306. Жушман В. Аграрне право та законодавство України (в питаннях та відповідях) : навч.-практ. посіб. / В. Жушман. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2006. – С. 439–442.
307. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 287 с.
308. Задорожний В. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР / Задорожний В., Паламарчук М. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 174 с.
309. Зырянов П. Н. Петр Аркадьевич Столыпин / Павел Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–75.
310. Зырянов П. Н. Пётр Аркадьевич Столыпин / Павел Зырянов // Россия на рубеже веков : исторические портреты.– М. : ИПЛ, 1991. – С. 48–78/
311. Зырянов П. Н. Столыпин без легенд : монография / Павел Зырянов. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
312. Зырянов П. Столыпин и судьбы русской деревни / Павел Зырянов // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 114–124.
313. Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. Івасюта. – К. : Вид. АН УРСР, 1962. – 316 с.

314. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів: монографія / авт. кол. : І. Кічий, О. Михайлюк, М. Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
315. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. – К. : Наук. думка, 1983. — 647 с.
316. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т. 1. – К. : Наук. думка, 1967. – 388 с.
317. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України ; авт. кол. : О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – 630 с.
318. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 2 / НАН України, Ін-т історії України ; авт. кол. : О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада : В. М. Литвин (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – 653 с.
319. Кагальна М. В. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги». Крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.) // Архіви України. Випуск 2 (284): березень-квітень. – С.70-78.
320. Казарезов В. В. Столыпин: история и современность : монография / В. В. Казарезов. – Новосибирск : МП «Рид», 1991. – 128 с.
321. Казарезов В. В. О Петре Аркадьевиче Столыпине : монография / В. В. Казарезов. – М. : Агрономиздат, 1991. – 96 с.; Казарезов В. В. Столыпин: история и современность : монография / В. В. Казарезов. – Новосибирск : МП «Рид», 1991. – 128 с.
322. Кимитака М. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / Мацузато Кимитака // Отеч. история. – 1992. – № 6. – С. 194–199.
323. Кириленко І. Г. Агропромисловий комплекс України: сучасний стан та погляд у майбутнє. / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2001. - № 4. – С. 23 – 28.

324. Кириленко І. Г. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2003. - № 1. – С. 3 – 11.
325. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 452 с.
326. Книпович Б. Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства: (дифференциация в сфере земледельческого хозяйства) / Книпович Б. Н. – СПб. : Тип. АО «Слово», 1912. – 112 с.
327. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1988. – 254 с.
328. Ковальченко І. Д. Стольпинская аграрная реформа (мифы и реальность) / Иван Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–74.
329. Коломієць М. С. Колгоспно-радгоспна система в політичній концепції П. Шелеста / М. С. Коломієць // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. XXXII. – С. 277–281.
330. Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 71 с.
331. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.) : посібник / М. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
332. Краснікова О. З історії функціонування земельних банків на Україні (1861–1918) / Олена Краснікова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 64–70.
333. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 2001. – 180 с.

334. Крижановська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130–142.
335. Кудь В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині / Вадим Кудь // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 1999. – Вип. 5– С. 76–79.
336. Кудь В. О. Переселення з Волині в період проведення аграрної реформи (1906–1914) / Вадим Кудь // Остріг на порозі 900-річчя : матеріали IV наук.-краєзн. конф. – Сокаль, 1993. – С. 86–88.
337. Кудь В. О. Селянські господарства Волинського Полісся на рубежі XIX–XX ст. / Вадим Кудь // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть : (матеріали X наук. іст.-краєзнав. конф., яка відбулась у Ст. Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр.). – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 164–166.
338. Кудь В. О. Селянські заворушення в Житомирському повіті в період столипінської аграрної реформи / Вадим Кудь // Житомир в історії Волині і України : тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. (Житомир, 7–10 верес. 1994 р.) – Житомир, 1994. – С. 119–120.
339. Кудь В. О. Селянські заворушення в Новоград-Волинському повіті в період столипінської аграрної реформи / Вадим Кудь // Звягель древній і вічно молодий : тези Всеукр. краєзн. конф. (Новоград-Волинський, 13–16 верес. 1995 р.). – Новоград-Волинський, 1995. – С. 22–23.
340. Кудь В. О. Селянські заворушення в Острозькому повіті в період столипінської аграрної реформи / Вадим Кудь // Остріг на порозі 900-річчя : матеріали V наук.-краєзн. конф. – Остріг, 1994. – С. 60–62.
341. Кудь В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині / Вадим Кудь // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. – 1999. – Вип. 5. Іст. науки. – С. 76–79.
342. Кук В. Колгоспне рабство / Василь Кук. – Львів : Центр дослідж. визвольного руху, 2007. – 264 с., іл.

343. Кучма Л. Д. Своїм шляхом : роздуми про економічні реформи в Україні / Леонід Кучма. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. – 384 с.
344. Кэмпбелл Р. Маконнелл. Экономикс: принципы, проблемы и политика : пер. с англ. / Кэмпбелл Р. Маконнелл, Стэнли Л. Брю. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 974 с.
345. Лапчук І. Комасація ґрунтів / І. Лапчук. – Львів : [б. в.], 1938. – С. 80.
346. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 171–173.
347. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття: монографія / Михайло Лещенко. – К. : Політвидав України, 1968. – С. 84.
348. Литвин В. М. Земля в історичній долі України / Володимир Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 192 с.
349. Литвинов И. И. Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства : монография / Иван Литвинов – М. ; Л. : ГИЗ, 1929. – 144 с.
350. Литвинюк В. Вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині (1921–1939 рр.) / Валентина Литвинюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Історія. – Луцьк, 1996. – Вип.1. – С. 78–81.
351. Литвинюк В. Розвиток зовнішньої та зовнішньої торгівлі у Волинському воєводстві (1921 – 1939 рр.) / Валентина Литвинюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 1998. – Вип.1. – С. 54 - 56.
352. Литвинюк В. Розвиток промислового виробництва у Волинському воєводстві в 1921–1939 роках / Валентина Литвинюк // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1999. – Вип. 4. – С. 91 - 98.

353. Лихолат Є. О. Харчова промисловість Західної України в період економічної кризи 1929–1933 / Є. О. Лихолат // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : республ. міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 22. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 32–35.
354. Лісовська О. В. Спроба модернізації матеріально-технічної бази села в першій половині 60-х років ХХ ст. / О. В. Лісовська // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Вип. 90. – Черкаси, 2006. – 110-114.
355. Лісовська О. В. Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв'язку із зміцненням матеріально-технічної бази села (60-ті роки ХХ ст.) / О. В. Лісовська // Український селянин: Зб. Наук. праць / За ред. А.Г Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 366-369.
356. Лісовська О. В. Політика інтенсифікації сільгоспвиробництва в Україні та її наслідки (1966-1985 рр.) / О. В. Лісовська // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 9. – К., 2007. – С. 287-292.
357. Лісовська О. В. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства – одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села / О. В. Лісовська // Український селянин: Зб. Наук. праць / За ред. А.Г Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 307-310.
358. Лісовська О. В. Розвиток матеріально-технічної бази українського села (1964-1985 рр.) / О. В. Лісовська // Матеріали Других Всеукраїнських Драгоманівських читань молодих вчених: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії в контексті Європейського цивілізаційного простору. – К., 2008. – С. 35-37.
359. Лісовська О. В. Українське село у 60-ті - першій половині 80-х рр. ХХ ст. (Стан матеріально-технічної бази) : монографія / О. В. Лісовська; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. - Умань : Сочінський, 2010. – 213 с.

360. Лось Ф. Є. Україна в роки сталинської реакції / Федір Лось // Нариси з історії України. – Вип. 11. – К. : Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
361. Лубко І. М. Стан матеріально-технічної бази колгоспів України в 1953–1964 рр. / І. М. Лубко // Вісн. Черкас. держ. ун-ту. – 2001. – Вип. 27. – С. 98–101.
362. Лубко І. М. Особисте підсобне господарство українського селянства в контексті аграрної політики М. Хрущова / І. М. Лубко // Вісн. Черкас. держ. ун-ту. – 2001. – Вип. 21. – С. 91–96.
363. Магась-Демидас Ю. Роль земських установ у розвитку кооперації Волинської губернії на початку ХХ ст. / Юлія Магась-Демидас // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. –Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1 – С. 134–141.
364. Майстренко В. С. Участь Селянського поземельного банку у здійсненні сталинської аграрної реформи на Харківщині в 1906–1915 рр. / В. С. Майстренко // Матеріали міжнародної конференції молодих істориків. – Харків : Харк. гос. ун-т. – 1994. – С. 201–206.
365. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища шк., 1983. – 253 с.
366. Малієнко А. Історичні передумови сучасної аграрної реформи та можливі соціально-економічні наслідки торгівлі землею / А. Малієнко // Техніка АПК. – 2008. - № 2. – С.26 – 28.
367. Малік М. Й. Аграрна реформа: стан і перспективи / М. Й. Малік, Л. М. Малік // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – 2002. – № 2, ч. 2. – С. 151–153.
368. Малік М. Й. Аграрна реформа і розвиток підприємництва / М. Й. Малік, П. М. Федієнко. – К. : Ін-т аграр. економіки УААН, 2003. – 272 с.
369. Малярчук О. М. Особливості та наслідки колективізації західноукраїнського регіону / О. М. Малярчук // Наукові дослідження в

- контексті історичних проблем. – Т. 1. Історія та українознавство. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2003. – С. 140–148.
370. Маслов П. П. Аграрный вопрос в России : монография / Маслов П. П. – Т. 1, ч. II. – СПб. : Б-ка обществ. Пользы, 1908. – 520 с.
371. Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен П. А. Столыпина / Мейси Дитрих // Вопр. истории. – 1993. – № 4. – С. 3–18.
372. Месель-Веселяк М. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві/ В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. - № 4. – С. 3 – 18.
373. Михайлик А. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Михайлик // Український селянин : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 245–249.
374. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) : монографія / Олексій Михайлюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 141 с.
375. Мороз О. Історія аграрних реформ в Україні / О. Мороз // Вісник Вінниц. політех. ун-ту. – 2004. – № 4. – С. 9–17.
376. Мороз О. Історія формування концептуальних засад теорії аграрного реформування в Україні / О. Мороз // Вісн. Вінниц. політех. ун-ту. – 2004. – № 3. – С. 20–26.
377. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2003. – 233 с.
378. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України / О. О. Мороз. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – 438 с.
379. Мороз О. О. Інституційна сутність вітчизняних аграрних реформ / О. О. Мороз // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.17-21.

380. Надольська В. В. Економічний розвиток Володимир-Волинського повіту в другій половині XIX – на початку XX століття / Валентина Надольська // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Олександр Цинкаловський і край: матеріали XXVII наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського (м. Володимир-Волинський, 22 лют. 2008 р.)*. – Луцьк, 2008. – С. 123–127.
381. *Нариси історії Волинської обласної партійної організації* / авт. кол. : П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний; редкол. : Є. А. Поливанов (голова) та [ін.]. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Л. : Каменяр, 1981. – 250 с.
382. Нечитайло В.В. *Українське селянство: важкий шлях до волі*. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. – 192 с.
383. Нечитайло В. В. *Хутірська і фермерська форми господарювання: історичний досвід українського та американського селянства* // *Сучасність*. – 1997. – №4. – С. 90-93.
384. Нечитайло В. В. *Вільне селянство в хліборобській традиції України* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1(3). – С. 188-201.
385. Нечитайло В. В. *Три аграрні реформи в Україні, або селянство як об'єкт політики* // *Нова Влада: Зб. аналітичних матеріалів*. – К.: Факт, 2000. – Т.2(4), 2001. – С. 128-137.
386. Нечитайло В. В. *Столипінська реформа (1906-1911 рр.) і формування господарств фермерського типу в Україні* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.5 (7). – С. 131-137.
387. Нечитайло В. В. *Становлення фермерських господарств як загальноцивілізаційний процес: історичний досвід українського і американського селянства* // *Фермерські господарства на Поділлі:*

- історична ретроспектива і сучасний стан: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – С. 3–12.
388. Нечитайло В. В. Проблеми становлення селянських (фермерських) господарств у незалежній Україні (початок 90-х років ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003 – Т. 11. – С. 247–256.
389. Нечитайло В. В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 249–260.
390. Нечитайло В. В. Розвиток фермерських господарств у країнах з ринковою та перехідною економікою на початку нового тисячоліття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 442–450.
391. Нечитайло В. В. Ринкові відносини і приватна власність на землю в сучасній українській державі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. 6-7 квітня 2005 р. – Вип. 4. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. – Т. 1. – С. 112–114.
392. Нечитайло В. В. Історична пам'ять як умова ідентифікації українського фермерства // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 359–367.
393. Нечитайло В. В. Фермерське господарство як об'єкт аграрної політики незалежної України // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15. – С. 210–216.

394. Нечитайло В. В. Хутірські та відрубні господарства в Україні (1906-1916 рр.) // Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». – Кам'янець-Подільський. 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острогоз: Вид-во На УОА, 2006. – Т. 3. – С. 231–235.
395. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / Віталій Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
396. Нечитайло В. В. Аграрна політика сучасної української держави: західна чи азійська модель // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2008. – Т. 19. – С. 356 – 366.
397. Нечитайло В. В. Формування господарств фермерського типу в Україні в період формування ринкових відносин (перша половина ХІХ ст..) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – 2008. – С. 61 – 72.
398. Нечитайло В. В. Еволюція системи сільського господарства в умовах сучасної України // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Збірник наукових праць. – 2010. – Т. 20. – С. 297 – 306.
399. Нечитайло В. В. Запровадження ринкового обігу землі в сучасній Україні: ризик становлення земельної монополії агрохолдингів // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол. : В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Випуск 2. – С. 171-179.
400. Никаноров В. П. Столыпін: «Бедность, по мне, худшее из рабств» / В. П. Никаноров // Сельская нива. – 2003. – № 4. – С. 44.

401. Новикова Л. И. П. А. Столыпин как государственный деятель / Людмила Новикова // Полис. – 2001. – № 4. – С. 60–71.
402. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині (1861–1939) : монографія / Роман Оксенюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
403. Олесневич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Л. О. Олесневич. – К. : Наук. думка, 1974. – 167 с.
404. Островский И. В. Столыпин и его время : монография / И. В. Островский. – Новосибирск : Наука, 1992. – 162 с.
405. Павлюк В. В. Підприємницька діяльність князів Сангушків / В. В. Павлюк // Наукові записки Острозької академії. – 1998. – Т. 1, ч. 1. – С. 51–57.
406. Падалка С. С. Радянська модель підготовки кадрів для сільського господарства: державно-політичний вимір та наслідки функціонування. 1960 – 80-і роки / С. С. Падалка // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – 2005. – Спец. вип. – С. 112–124.
407. Падалка С. С. Зміни у соціально-побутових умовах життя мешканців українського села (90-ті роки ХХ століття) / С. С. Падалка // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 1. – С. 74–86.
408. Падалка С. С. Зміни у формах господарювання в українському селі. 90-ті роки ХХ ст. / С. С. Падалка // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки : Зб. наук. пр. Пробл. укр. державотворення: історія і сучасність. – 2002. – Спец. вип. 1. – С. 111–123. – Бібліогр.: 18 назв. – укр.
409. Падалка С. С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін / С. С. Падалка // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4. – С. 169–184.

410. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К. : Укр. центр духовної культури, 2003. – 160 с.
411. Падалка С. С. Українська приватизація у системі відносин: влада – суспільство – індивід (1991–2011 рр.) С. С. Падалка // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 77–93.
412. Панишко Г. Осадництво як засіб проведення земельної реформи на Волині урядом Другої Речі Посполитої / Галина Панишко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. Серія : Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 48–51.
413. Панишко Г. Нові економічні умови господарювання у поміщицьких маєтках Волинського воєводства у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Галина Панишко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. Серія : Історія. – 1997. – Вип. 1. – С. 56 - 59.
414. Панишко Г. Виробництво зернових у поміщицьких маєтках Волині 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Галина Панишко // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 87 - 89.
415. Панишко Г. Зміни в структурі землеволодіння у Волинському воєводстві в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Галина Панишко // Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність. Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції. – Київ, 1995. – С. 244 – 246.
416. Панченко П. П. Аграрна історія України : монографія / П. П. Панченко, В. А. Шмарук. – К. : Знання, 2000. – 342 с.
417. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. / П. П. Панченко. – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2007. – 532 с.
418. Панченко П. П. Становище українського села (60 – 80-ті рр.) / Петро Панченко // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 3 – 14.
419. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років / Петро Панченко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 18–29.

420. Півницький М. Поліське село напередодні Першої світової війни / Микола Півницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини і Полісся : наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 19. – С. 30–31.
421. Півницький М. Чи має майбутнє столипінська аграрна реформа? / Микола Півницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини і Полісся: Наук. зб.: Випуск 19. – Луцьк, 2006. – С. 44–47.
422. Погребінський О. П. Столипінська реформа на Україні / Олександр Погребінський. – Х. : Пролетар, 1931. – 127 с.
423. Поліщук Ю. М. Столипінська аграрна реформа на Волині. / Ю. М. Поліщук. – К.: ІПіЕНД, 1999. – 116 с.
424. Приймак В. О. Вітчизняна та зарубіжна історіографія проблеми соціально-економічного становища селян Волинської губернії в період проведення столипінської аграрної реформи (1907–1914 рр.) / В. О. Примак // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2007. – № 1. – С. 228–233.
425. Приймак В. О. Проведення столипінської аграрної реформи (на прикладі Ковельського повіту) / Валентина Приймак // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. (Луцьк, 20–23 січ. 1998 р.). – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 274–275.
426. Приймак В. О. Землеволодіння у Волинській губернії на початку ХХ ст. та його особливості / Валентина Приймак // Збірник навч.-метод. і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк : Вид-во ВДУ ім. Лесі Українки «Вежа», 1997. – Вип. 2. – С. 92–97.
427. Приймак В. О. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Волинської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. / В. О. Примак // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: історія. – Луцьк, 1996. – Вип. 3. – С. 71–73.

428. Прихода Г. А., Шабала Я. М. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921 – 1939 рр.) / Г. Прихода. – Луцьк: «Надстир'я», 2001. – 96 с.
429. Прокопа І. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута. – К. : Ін-т екон. прогнозування НАН України, 2011. – 240 с.
430. Реєнт О. П. Організаційні заходи щодо здійснення сучасної аграрної політики /Л. Беренштейн, О. Реєнт // Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 роки). – К., 1998. – С. 57–72.
431. Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ-початку ХХ століття (стан наукової розробки) /О.П.Реєнт // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – К., 2001. – Вип. 2: 140-річниці скасування кріпацтва присвячується: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року». – С. 6–11.
432. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / Олександр Реєнт, Олександр Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
433. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
434. Романюк І. М. М. С. Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – С. 182–186.
435. Романюк І. М. Спроби реформування сільського господарства у 1950-х на початку 1960 рр. // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. Матеріали ІІІ Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Черкаси, 2001. – Вип. ІІІ. – С. 319–322.

436. Романюк І. М. Державна політика руйнування церков на селі у 1950–1960-ті роки в Україні // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2001. – Вип. 11. Історія. – С. 117–121.
437. Романюк І.М. Перебудова системи управління сільського господарства України (1959) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К.–Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 156–160.
438. Романюк І. М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х на початку 60-х рр.: правда проти статистики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 282–289.
439. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 201–203.
440. Романюк І. М. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 50-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 450–453.
441. Романюк І. М. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х середині 50-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти судження пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 411–418.
442. Романюк І. М. Цінова політика держави щодо колгоспів у 50-ті рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. V. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця., 2003 – С. 140–143.
443. Романюк І.М. Наслідки проведення в Україні реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003 – С. 80–86.

444. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / Романюк І. М. – Вінниця : Книга – Вега, 2005. – 256 с.
445. Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Неля Романюк // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 25–31.
446. Рульєв В. А. Аграрні реформи в Україні та їх наслідки / В. А. Рульєв // Зб. наук. праць Тавр. агротехнол. ун-ту (Екон. науки). – 2010. – № 2. – С. 9–16.
447. Саблук П. Т. Аграрна реформа: стан і напрями розвитку // Економіка АПК, 2005. – № 4. – С. 3–9.
448. Саблук П. Т. Становлення аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 3–7.
449. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісн. аграр. Науки, 2006. – № 5. – С. 21–23.
450. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави: Доповідь на 7-х річних зборах Всеукр. Конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листопада 2005 р. / П.Т. Саблук. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 19 с.
451. Саблук П. Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2009. – № 12. С. 3 – 13.
452. Саблук П. Т. Розвиток інституцій удосконалення механізму реформування аграрного сектору економіки / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2010. - № 10. – С. 3 – 10.
453. Сеньків М. Етапи, форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.) / Михайло Сеньків // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки : зб. наук. пр. – Луцьк, 2011. – С. 105–109.

454. Сеньків М. Спротив західноукраїнського селянства сталінській колективізації села / Михайло Сеньків // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 162–170.
455. Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села у довоєнний період / Михайло Сеньків // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. XIX. С. 191–197.
456. Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907–1917 рр.) : монографія / Євген Сизоненко. – Одеса : Вид-во Одес. держ. ун-ту, 1962. – 62 с.
457. Смолей В. Польське цивільне і військове осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.
458. Сорока Ю. Волинь та інші західноукраїнські землі в 1939–1941 роках / Юрій Сорока // Волинь моя. – Вип. 3. – К. : Київ. правда, 2003. – С. 87–103.
459. Сорока Ю. Волинь та інші західноукраїнські землі у післявоєнні роки / Юрій Сорока // Волинь моя. – Вип. 6. – К. : Київ. правда, 2006. – С. 113 – 142.
460. Сорока Ю. М. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни / Ю. М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2002. – Вип. 62. – С. 51–53.
461. Сорока Ю. М. Становлення радянської тоталітарної системи в західноукраїнських землях. 1939–1941 рр. / Ю. М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2005. – Вип. 77/79. – С. 136–138.
462. Сорока Ю. М. Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940-1950-х роках / Ю. М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2007. – Вип. 91/93. – С. 122–126.

463. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). / Ю. М. Сорока – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 275 с.
464. Сушик І. В. Відбудовчий процес на Волині у перші повоєнні роки (1944–1954 рр.) // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2002. – № 4. – С. 31–35.
465. Сушик І. В. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944–1953 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. К. Кондратюк (відповід. редактор), В. Футала (упорядник), Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 474–484.
466. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні : монографія / Петро Теличук. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1973. – 190 с.
467. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) / В. П. Теплицький – К. : Вид-во АН УРСР. – 1959 – 307 с.
468. Ткачук А. П. Діяльність землевпорядної комісії по проведенню столипінської аграрної реформи в Ковельському повіті (1908–1911) / Анатолій Ткачук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. (20–23 січ. 1998 р.). – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 281–282.
469. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада : В. М. Литвин (голова) [та ін.] ; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголова) та ін. – К. : Парламент. вид-во, 2004. – 1028 с.
470. Хейсин М. Л. История кооперации в России : монографія / Хейсин М. Л. – Л. : Время, 1926. – 389 с.
471. Царенко О. М. Економічна історія України і світу : монографія / Олександр Царенко, Андрій Захарчук. – Суми : Унів. кн., 2001. – 310 с.
472. Шабала Я. М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.). / Ярослав

- Шабала // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2007. – Вип. 13. – С. 51–56.
473. Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.). Кооперативний союз «Гурт» / Ярослав Шабала // Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). Ч. I. – К., 2003. – С. 425–434.
474. Шабала Я. Формування фермерського укладу в аграрному секторі Волині у 1991–2005 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи : матеріали ХХІІ обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (Луцьк – Торчин, 9–10 груд. 2006 р.) : наук. зб. – Вип. ХХІІ. – Луцьк, 2007. – С. 61–65.
475. Шабала Я. М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.). / Ярослав Шабала // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2007. – Вип. 13. – С. 54.
476. Шабала Я. М. Реформування аграрних відносин на Волині у 1991–2005 рр. / Я. М. Шабала // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2006. – Вип. 11. – С. 158–163.
477. Шабала Я. М. Становлення та розвиток фермерських господарств на Волині (1991–2005 рр.) / Я. М. Шабала // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. Ювіл. вип. – 2007. – № 1. – С. 193–198.
478. Шабала Я. М. Формування фермерського укладу в аграрному секторі Волині у 1991–2005 рр. / Я. М. Шабала // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи : матеріали ХХІІ обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (Луцьк–Торчин, 9–10 груд. 2006 р.). – Луцьк, 2007. – С. 61–65.
479. Шваб А. Г. Вплив соціально-економічного розвитку на характер зайнятості населення Волині в міжвоєнний період / А. Г. Шваб // Збірник

- навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 100–108.
480. Шваб А. Г. Соціально-економічні процеси на Волині у міжвоєнний період / А. Г. Шваб // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2008. – Вип. 14. – С. 98–102.
481. Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох : іст.-соц.-екон. нариси / В. В. Юрчишин ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К. : Наук. думка, 2009. – 367 с.
482. Юрчишин В. В. До проблем майбутнього вітчизняного села і селянства / В. В. Юрчишин // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 3. – С. 61–64.
483. Юрчишин В. В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 87–99.
484. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 54–63.
485. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 1–12.
486. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні (1906–1917): причини, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 67–71.
487. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. Якименко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
488. Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861–1918) / М. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – № 8. – С. 65–74.

489. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.) : Монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 181 с.
490. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття / Богдан Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
491. Ярош Б. О. Насильницька колективізація волинського села у 30–50-і роки (за новими архівними джерелами) / Богдан Ярош // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Історія. – 1997. – № 3. – С. 57–61.
492. Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina / Ludwik Bazyłow // Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 344 s.
493. Bonkowicz-Sitauer J. Osadnictwo wojskowe / J. Bonkowicz-Sitauer // Rocznik Wołyński. – Rowne, 1939. – Т. 3. – S. 517–551.
494. Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce / F. Bujak. – Warszawa, 1918. – 160 s.
495. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd. un-tu Szczecińskiego, 1990. – 278 s.
496. Dziadosz I. Potrzeby gospodarcze Polesia wołyńskiego / I. Dziadosz. – Luck, 1937. – 72 s.
497. Dziadosz I. Wołyn w gospodarce rolnej Polsce / I. Dziadosz // Przewodnik po targach Wołyńskich 10–12. IX. 1938: Informator gospodarczy. – Luck, 1938. – S. 43–47.
498. Galka B. Stan majątkowy i sytuacja ekonomiczna ziemian w Polsce lat 1918–1929. Próba analizy // Aktywność gospodarcza ziemianstwa w Polsce w XVIII–XX wieku / Pod red. Cabana W. i Markowskiego M. Kielce, 1993. – S. 141–161.
499. Golec A. Myśl gospodarcza w programach ruchu ludowego // Idee gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej / pod red. Orłowskiego R. – Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. – S. 17–36.

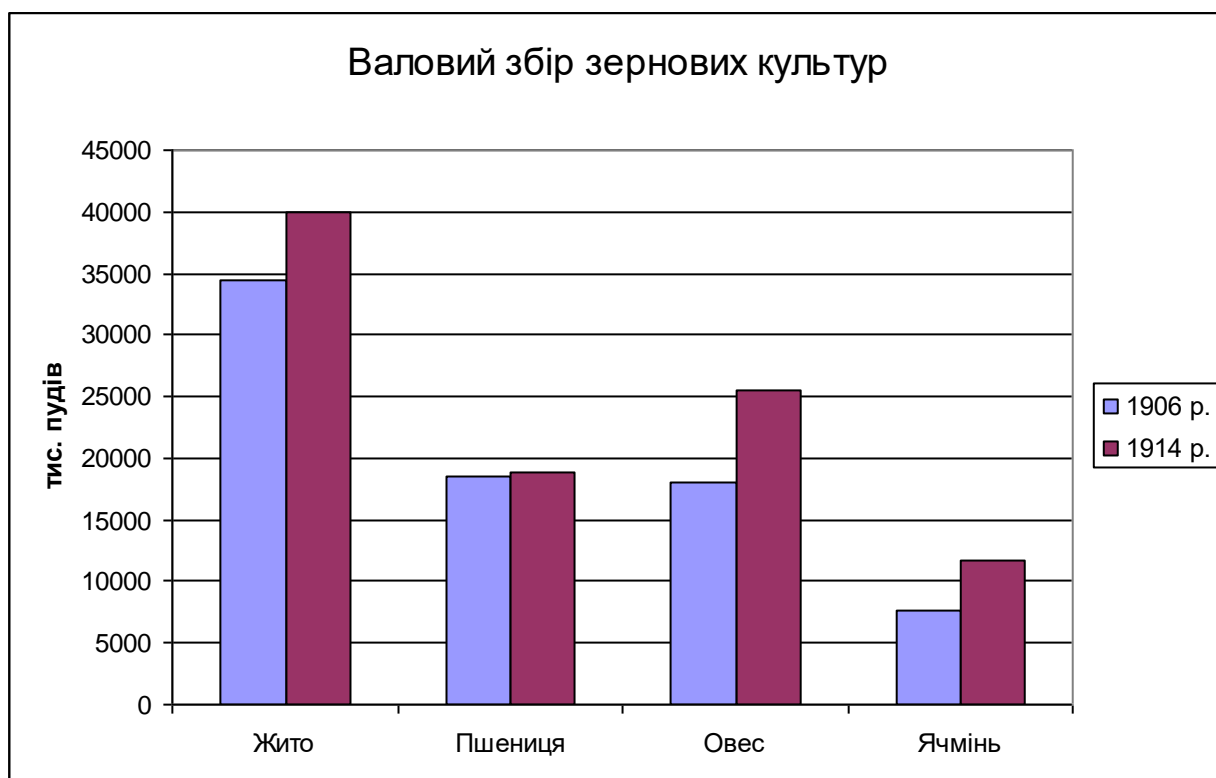
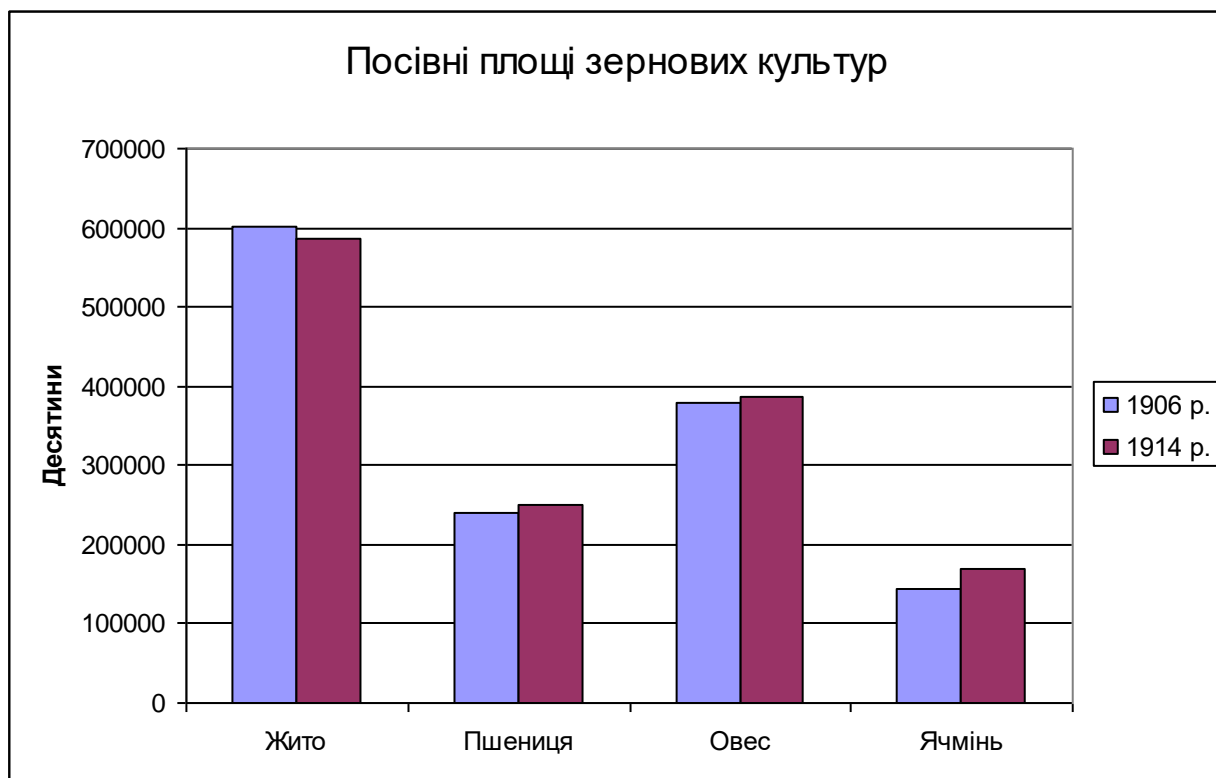
500. Jaworski W. Prawo hipoteczne. T. 3. Reforma rolna / W. Jaworski. – Krakow, 1926. – 569 s.
501. Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego / W. Jaworski. – Warszawa, 1928. – 427 s.
502. Jonca K. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku. – Wroclaw: Wydawnictwo uniwersytetu Wroclawskiego, 1996. – 342 s.
503. Karlikowski W. O rozwój gospodarczy rolnictwa wolynskiego / W. Karlikowski // Wies wolynska. – Luck, 1938. – S. 28–37.
504. Kesik J. Zaufanu komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jozewskiego 1892–1981 / J. Kesik. – Wroclaw, 1995. – 116 s.
505. Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1928. – Krakow, 1928. – S. 228.
506. Landau Z. Gospodarka Polski miedzywojennej. T. IV / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Wyd. «Książka i wiedza», 1989. – 549 s.
507. Landau Z., Roszkowski W. Polityka gjspodarcza II RP i RPL. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1995. – 126 s.
508. Medrzecki W. Wojewódstwo Wolyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Medrzecki. – Wroslaw ; Warszawa ; Krakow, 1988. – 202 s.
509. Niescioruk J. Piotr Stolypin: Zycie i dzialalnosc polityczna / J. Niescioruk. – Lublin : Wyd. UMCS, 2004. – 132 s.
510. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukrainska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / M. Papierzynska-Turek. – Krakow : Wyd. literackie, 1979. – 390 s.
511. Torzecki R. Kwestia ukrainska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Krakow : Wyd. literackie, 1989. – 468 s.
512. Woloszynowski J. Wojewodstwo Wolynskie w swietle liczb i faktow / J. Woloszynowski. – Luck, 1938. – 248 s.

Автореферату дисертації

513. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Власюк І. М. ; Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – 20 с.
514. Живора С. М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки): Автореф. дис. канд. іст. наук / С. М. Живора; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
515. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. Столипіна та її завдання в Україні (1907–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ігнатова Л. Р. ; Одес. держ. ун-т. – Одеса, 2002. – С. 15.
516. Кузнецов О. А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Кузнецов; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
517. Литвинюк В. І. Економічний розвиток Волинського воєводства в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. І. Литвинюк, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. – 20 с.
518. Лісовська О. В. Розвиток матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Лісовська Ольга Василівна; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
519. Малярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., західні землі України: автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. М. Малярчук; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – 20 с.
520. Панишко Г. Т. : Велике землеволодіння на Волині: 20–30-ті рр. ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. Т. Панишко; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1999. – 16 с.

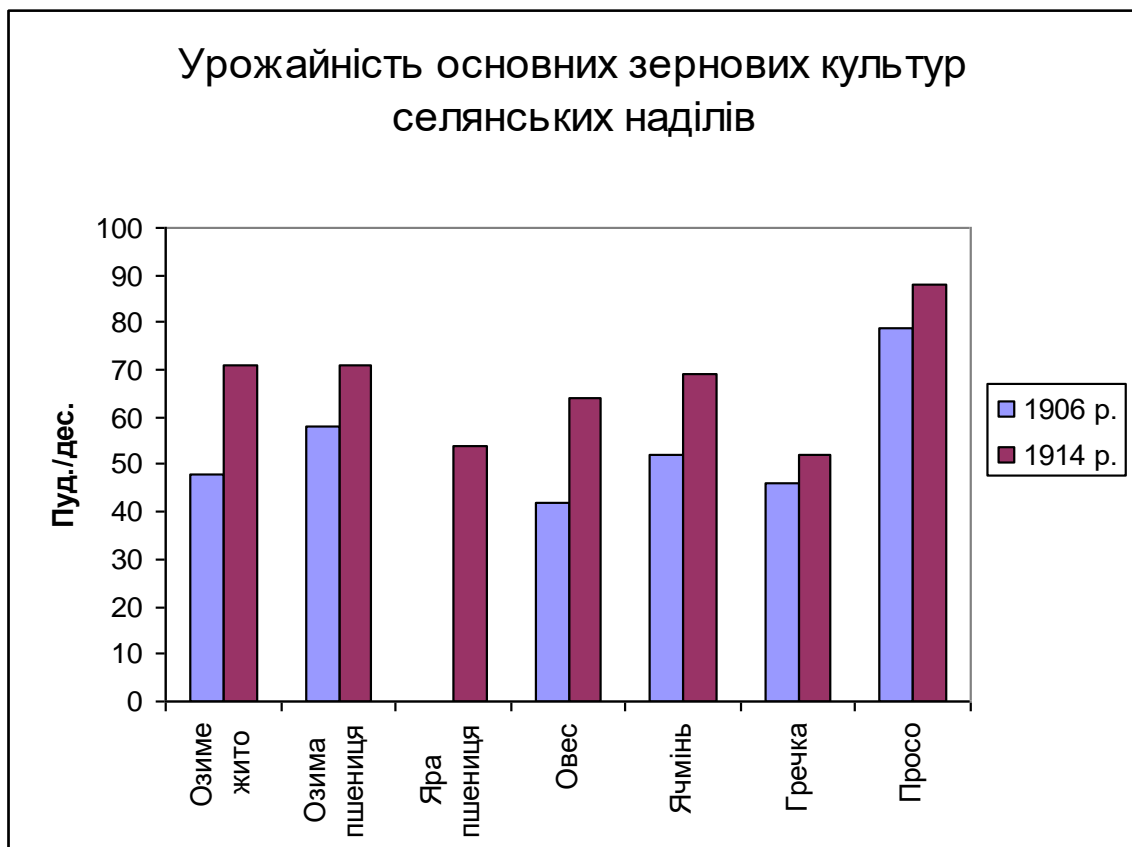
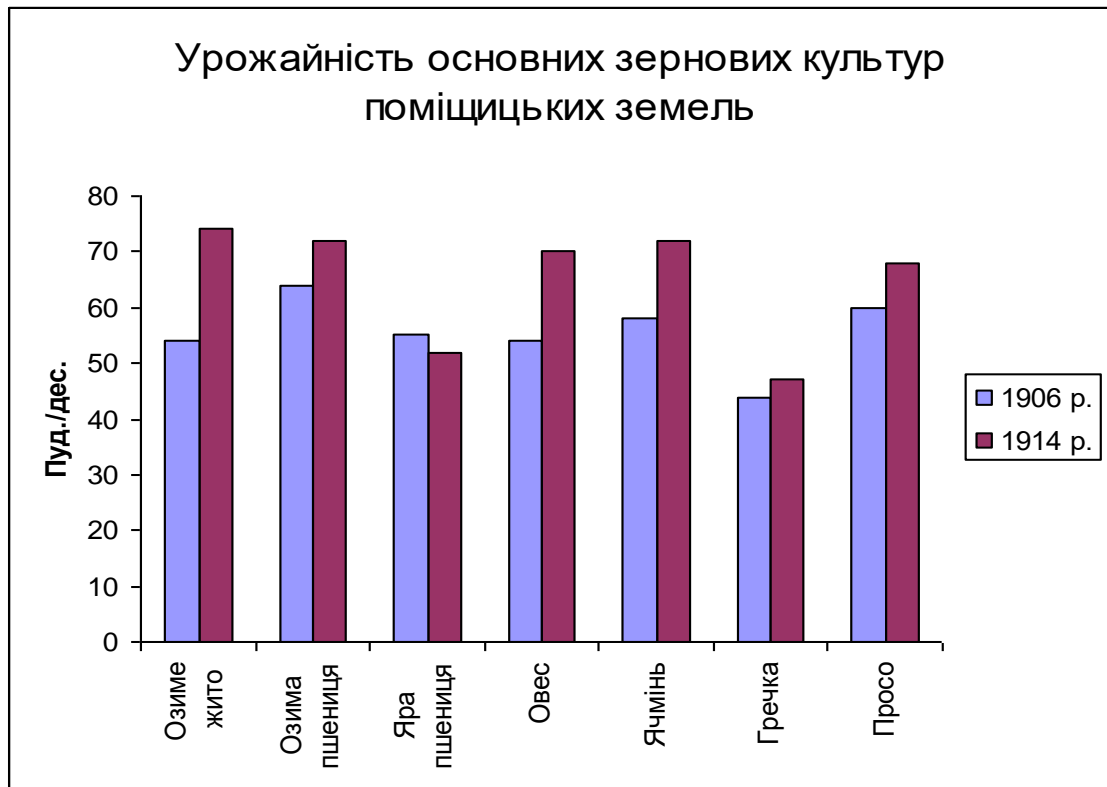
521. Приймак В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині: соціально-економічний аспект (1906–1914 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. О. Приймак, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – 16 с.
522. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. д-ра іст. наук : спеціальність 07.00.01 / Романюк І. М. – Чернівці, 2006 – 36 с.
523. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. д-ра іст. наук / М. В. Сеньків; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 34 с.
524. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.) : автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12 / Сорока Юрій Михайлович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 33 с.
525. Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. В. Сушик ; НАН України. Ін.-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2004. – 13 с.

Посівні площі та валовий збір зернових культур у 1906 та 1914 рр.

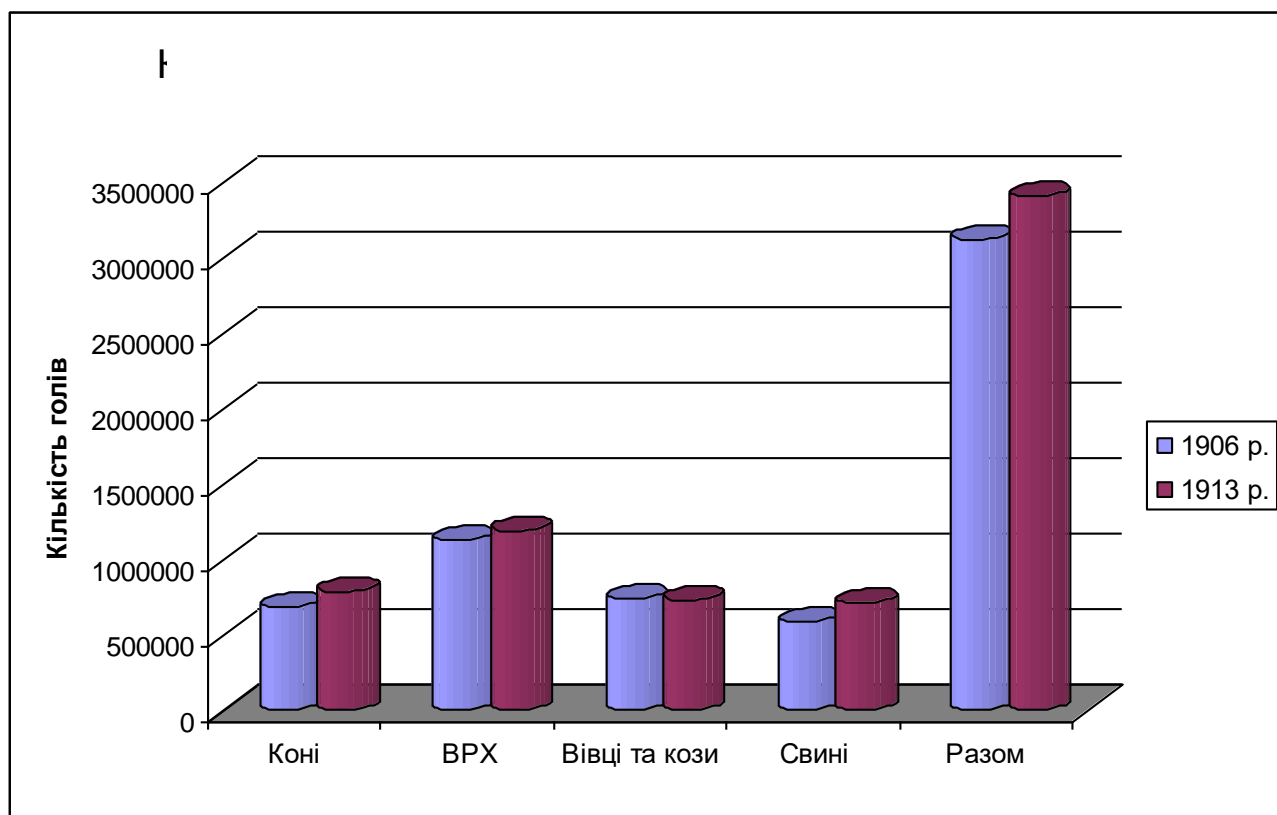
За даними таблиці 2.3.3

Урожайність основних зернових культур у 1906 та 1914 рр.

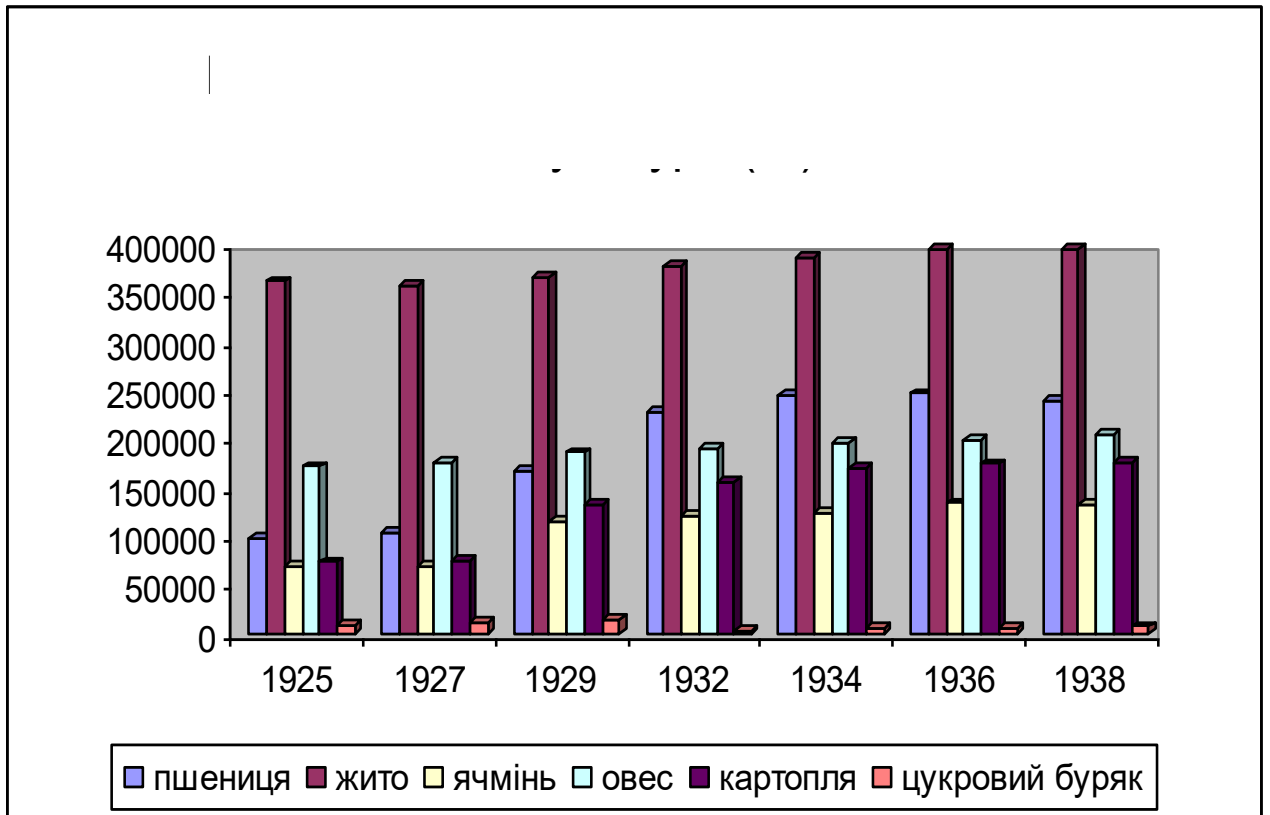
За даними таблиці 2.3.4

**Кількість худоби у господарствах Волинської губернії в 1906 і в 1913 рр.
(голів)**

За даними таблиці 2.3.7

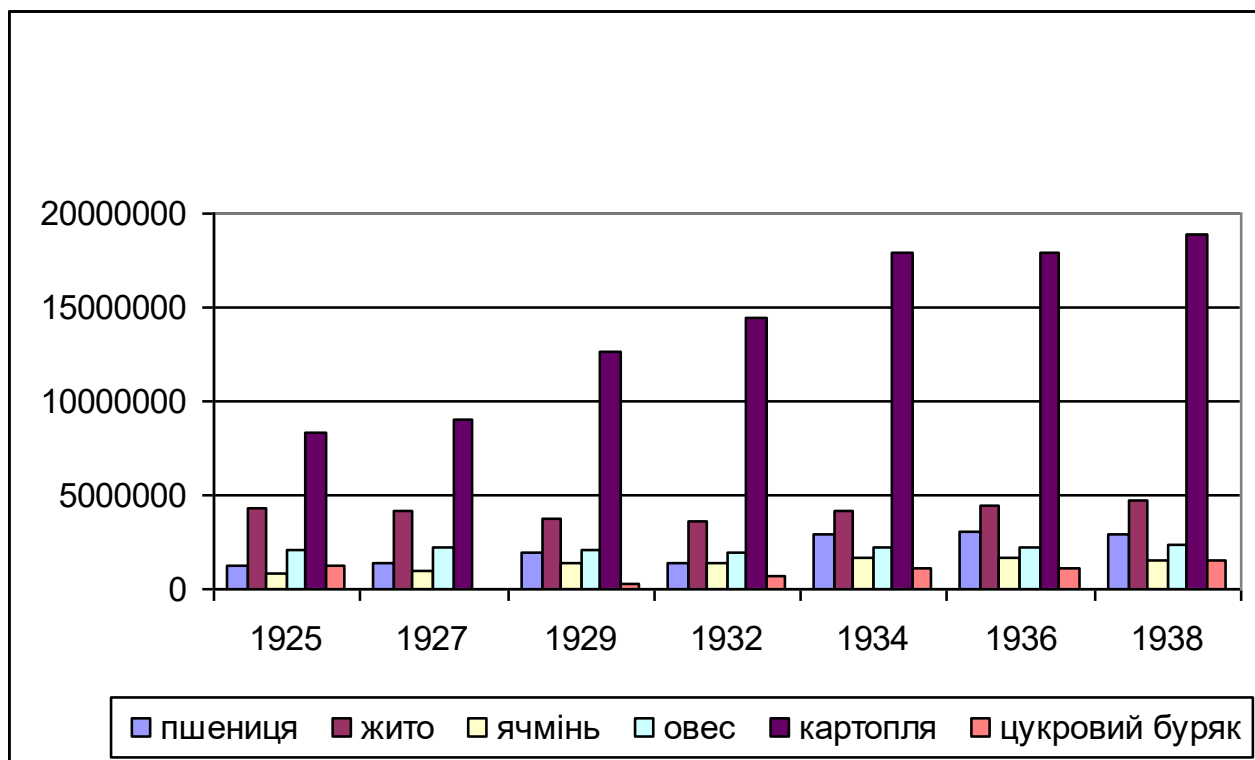
Площа зайнята під сільськогосподарські культури у 1925–1938 рр. (га)

За даними таблиці 3.3.1

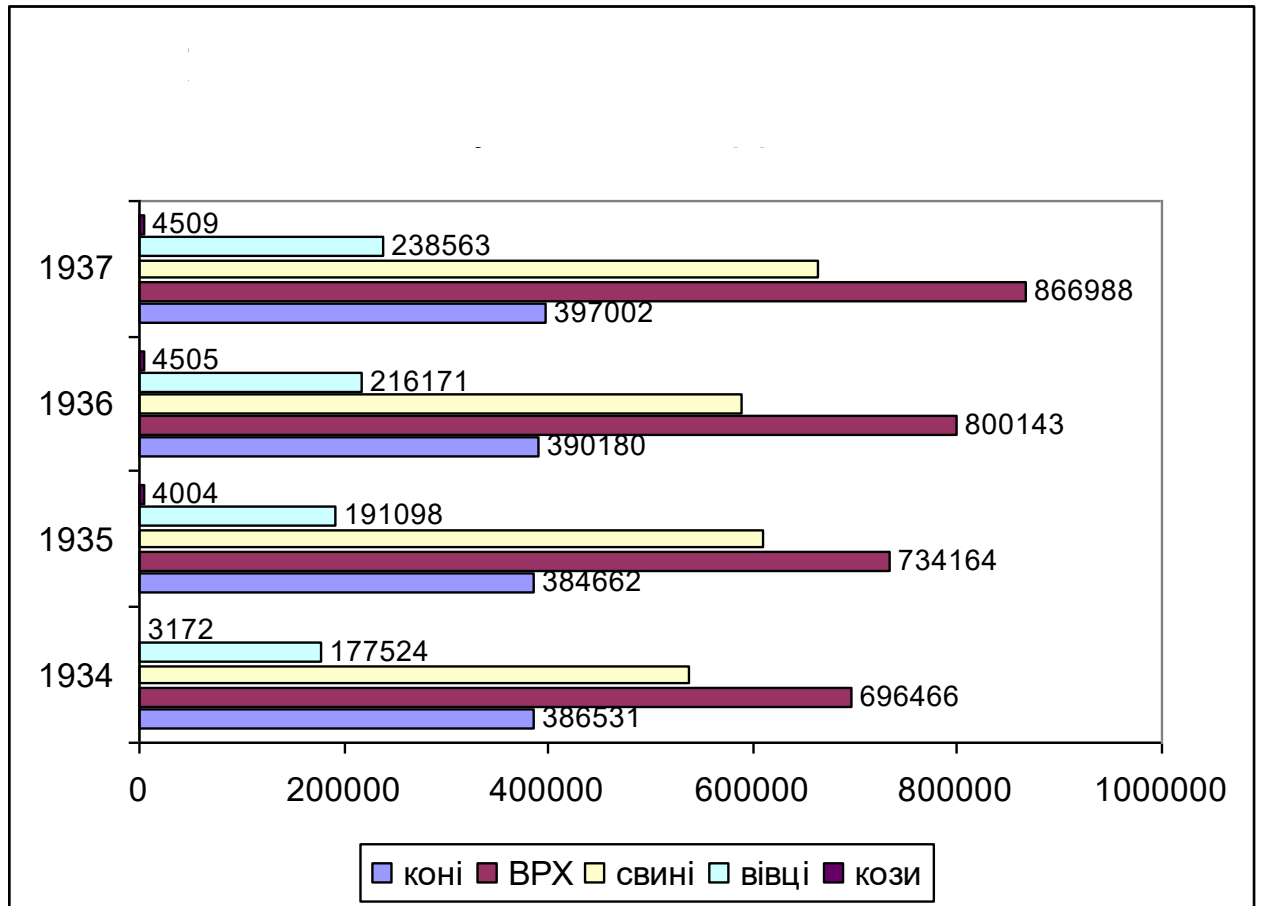

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у 1925–1938 рр.
(ц)

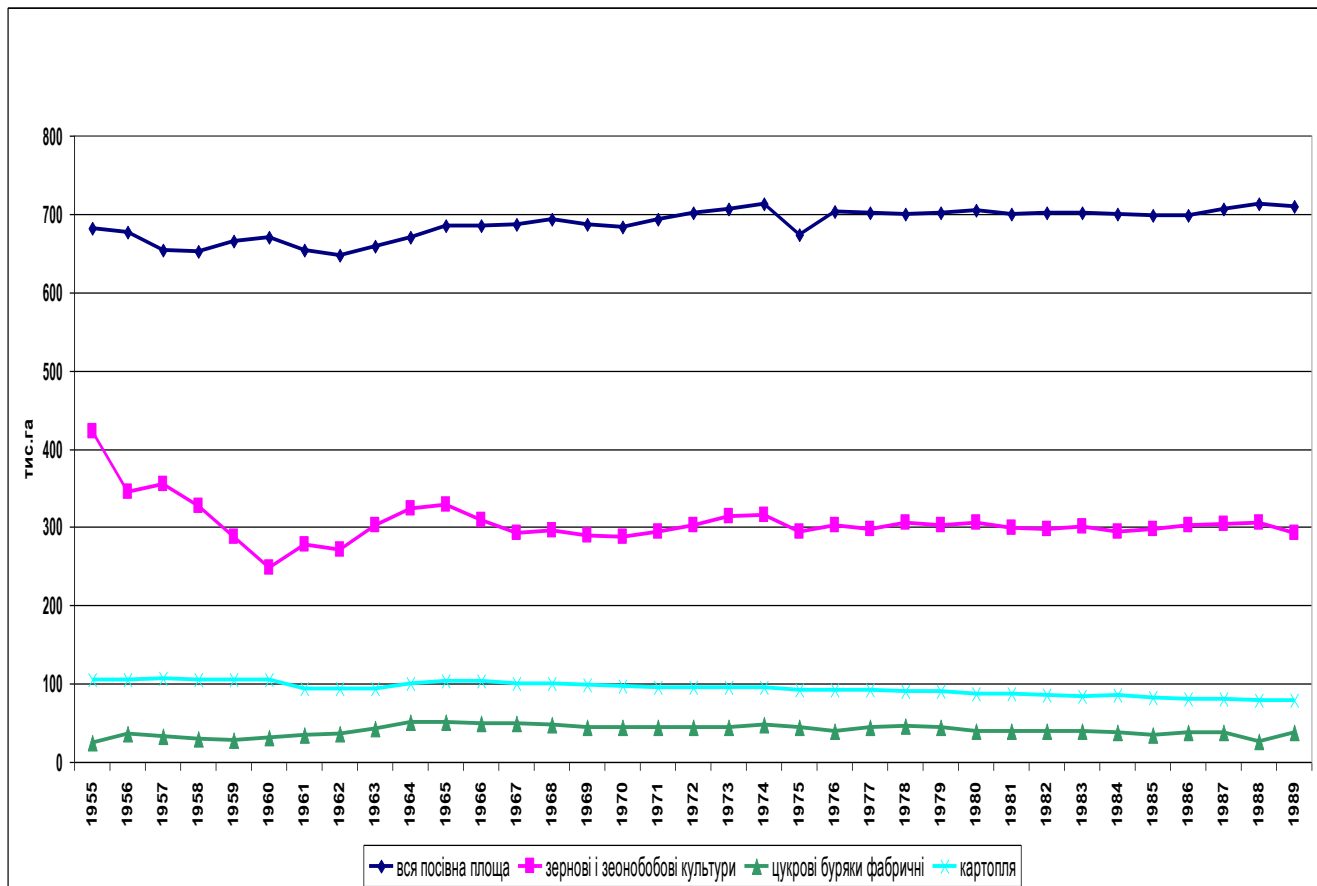
За даними таблиці 3.3.2

Живий інвентар у Волинському воєводстві у 1934–1937 рр. (голів)

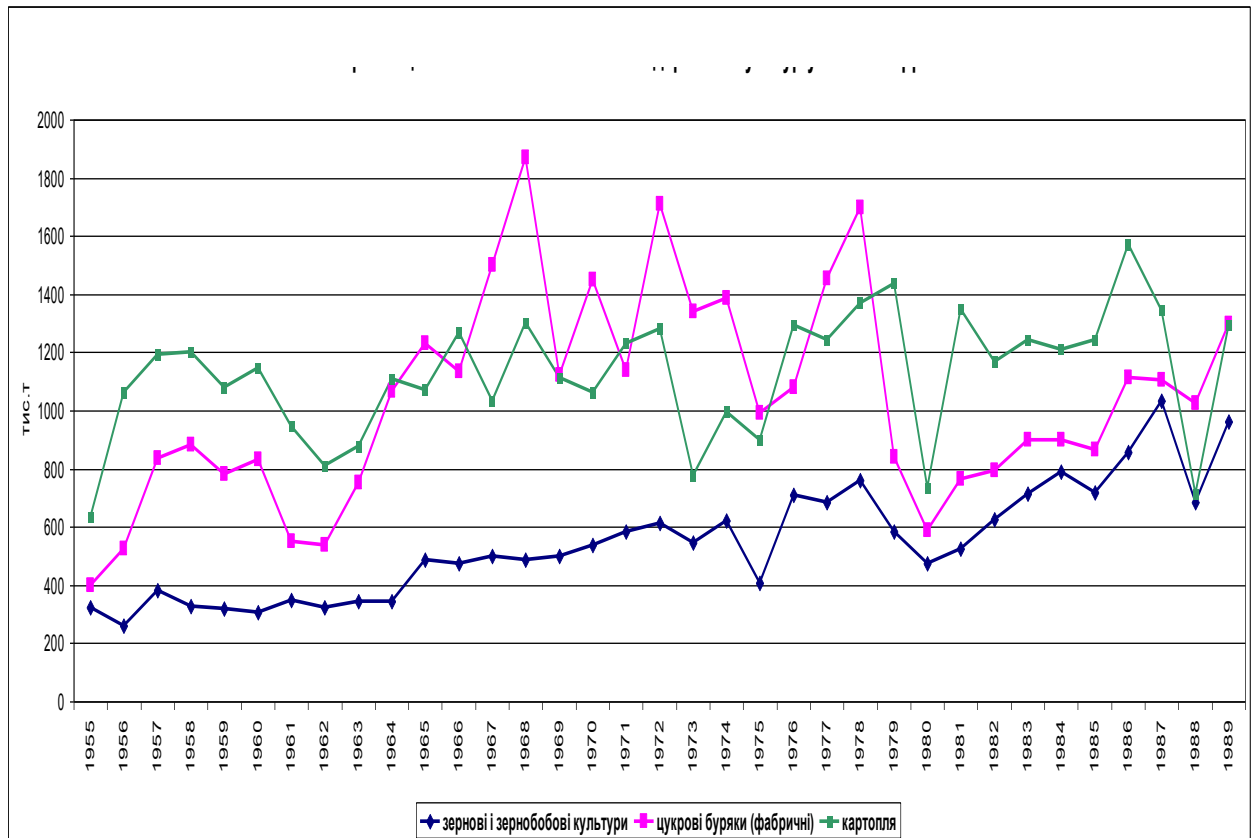
За даними таблиці 3.3.3

Посівні площі сільськогосподарських культур 1955-1989 рр. (тис. га)

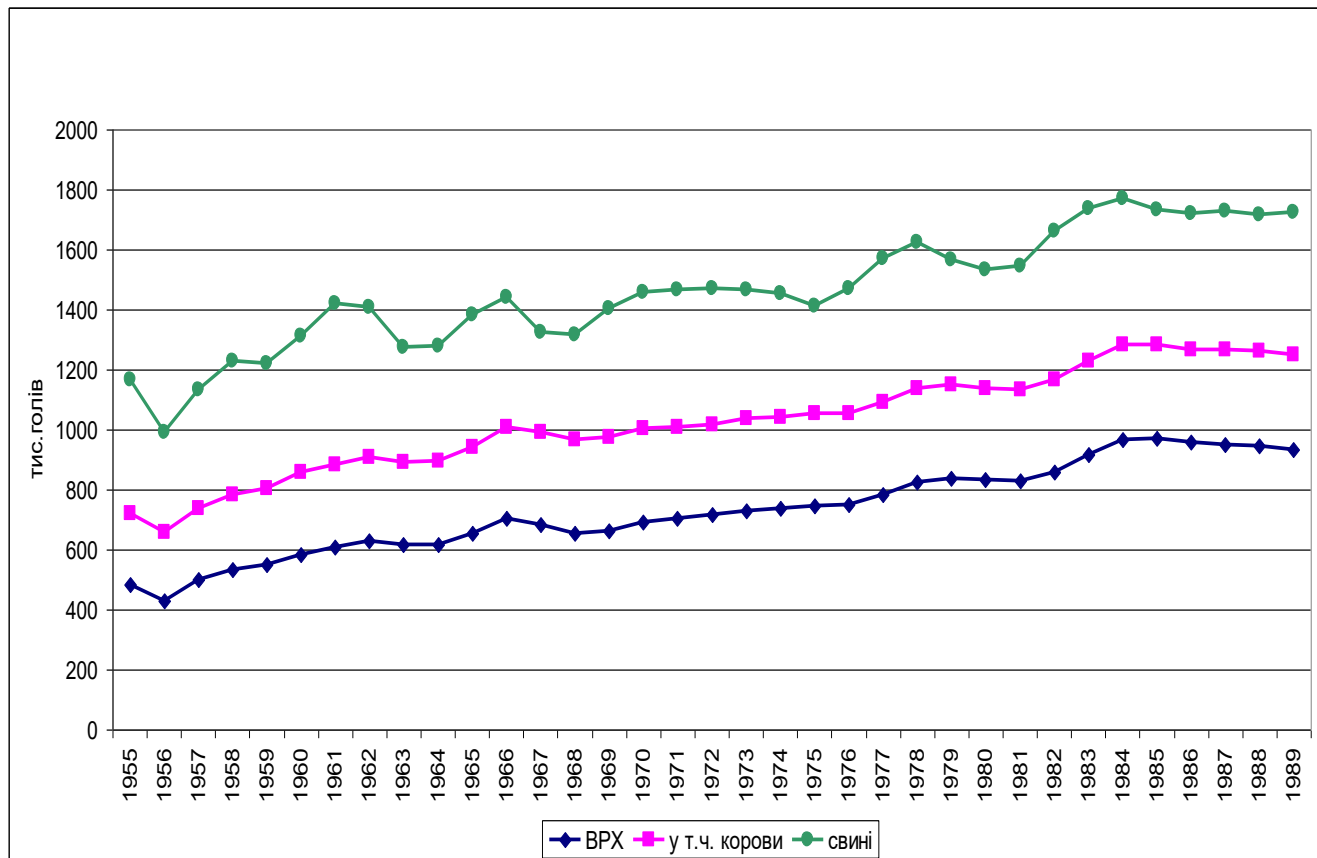
Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 47.

**Виробництво основних сільськогосподарських культур у 1955-1989 рр.
(тис. т)**

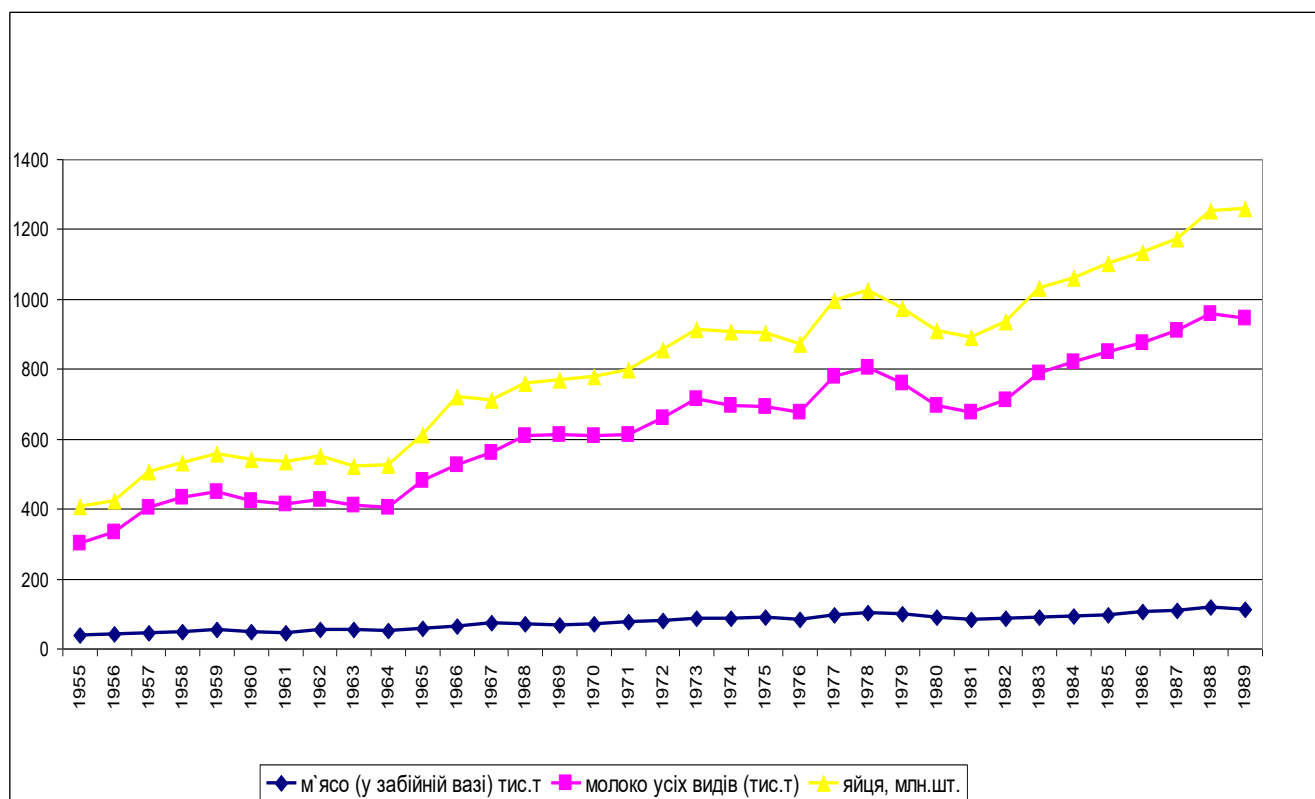
Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 53.

Поголів`я худоби у 1955-1989 рр. (тис. голів)

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 73.

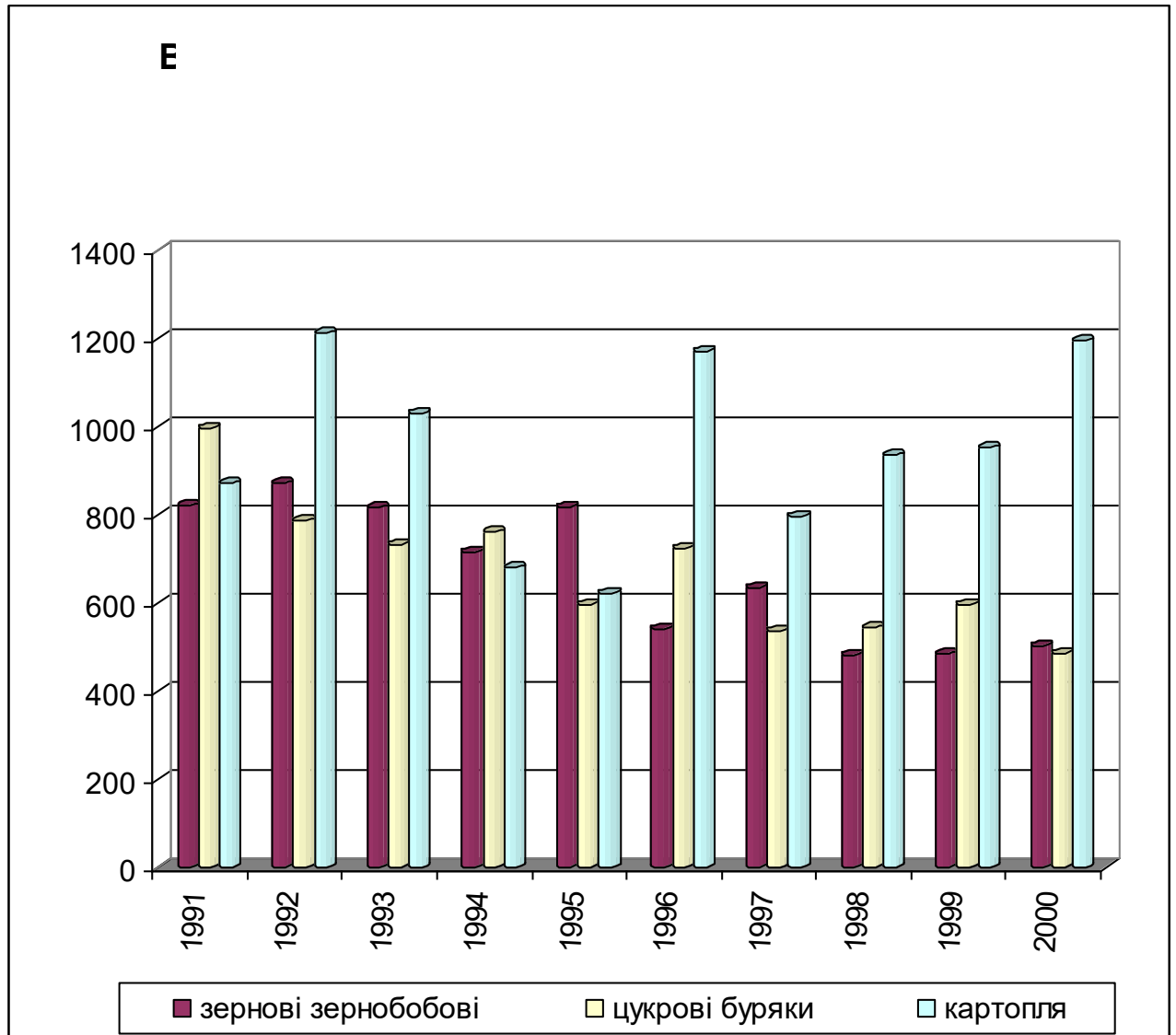
**Виробництво основних видів продукції тваринництва у 1955-1989 рр.
(тис. т)**

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 78.

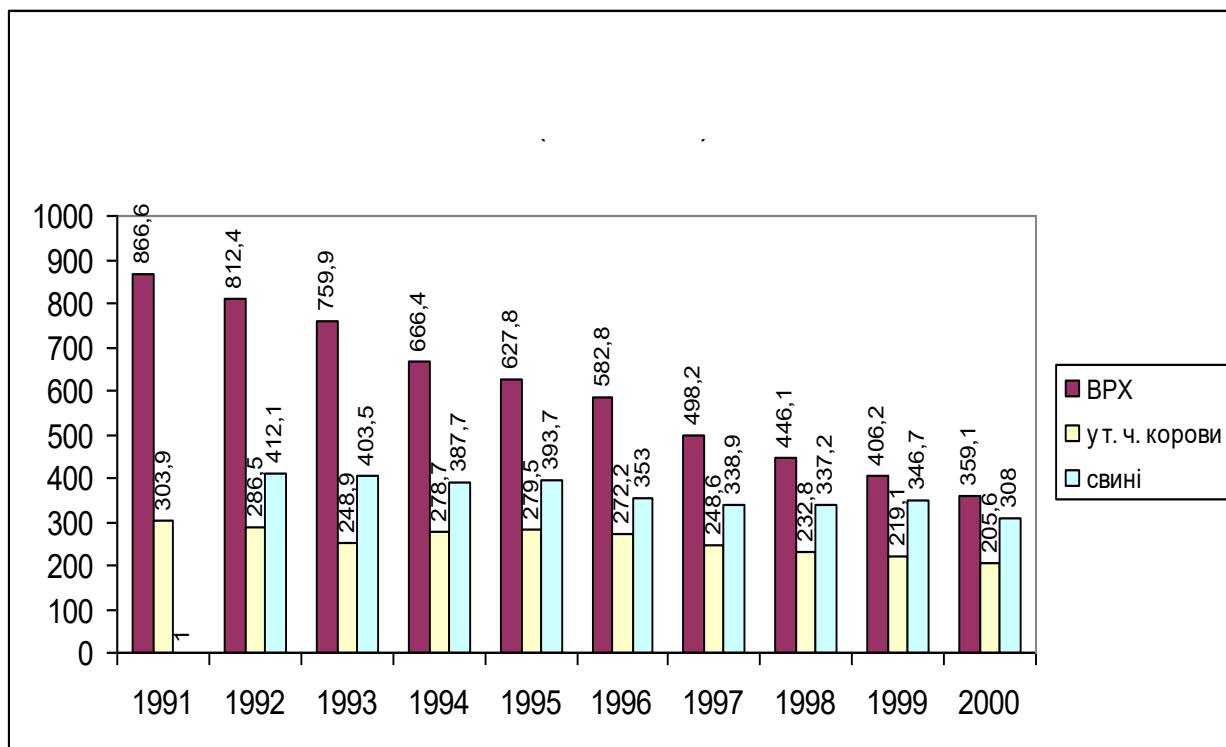
Валовий збір основних сільськогосподарських культур 1991 – 2000 рр.

(тис. т)

За даними таблиці 5.1.8

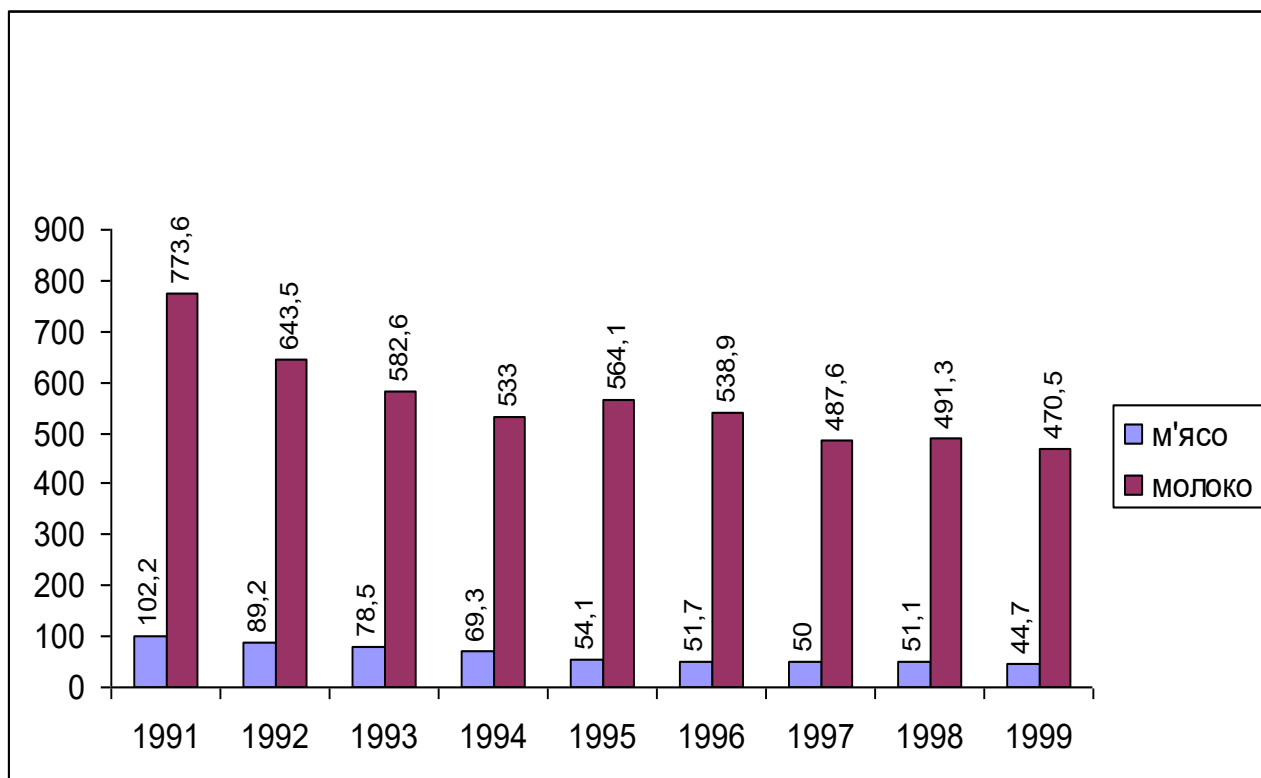
Поголів`я худоби у 1991-2000 рр. (тис. голів)

За даними таблиці 5.1.9

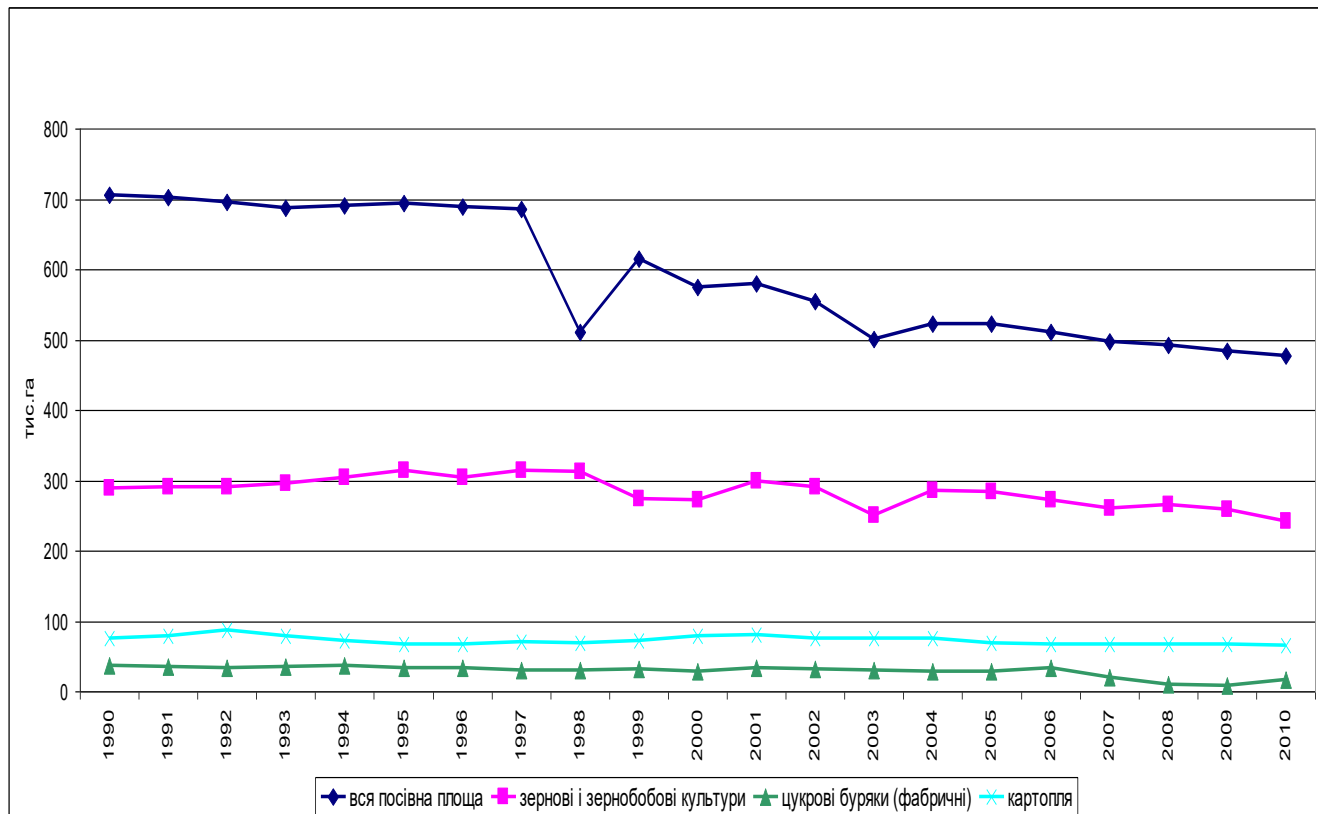

Виробництво м'яса й молока у 1991-1999 рр. (тис. т)

За даними таблиці 5.1.10

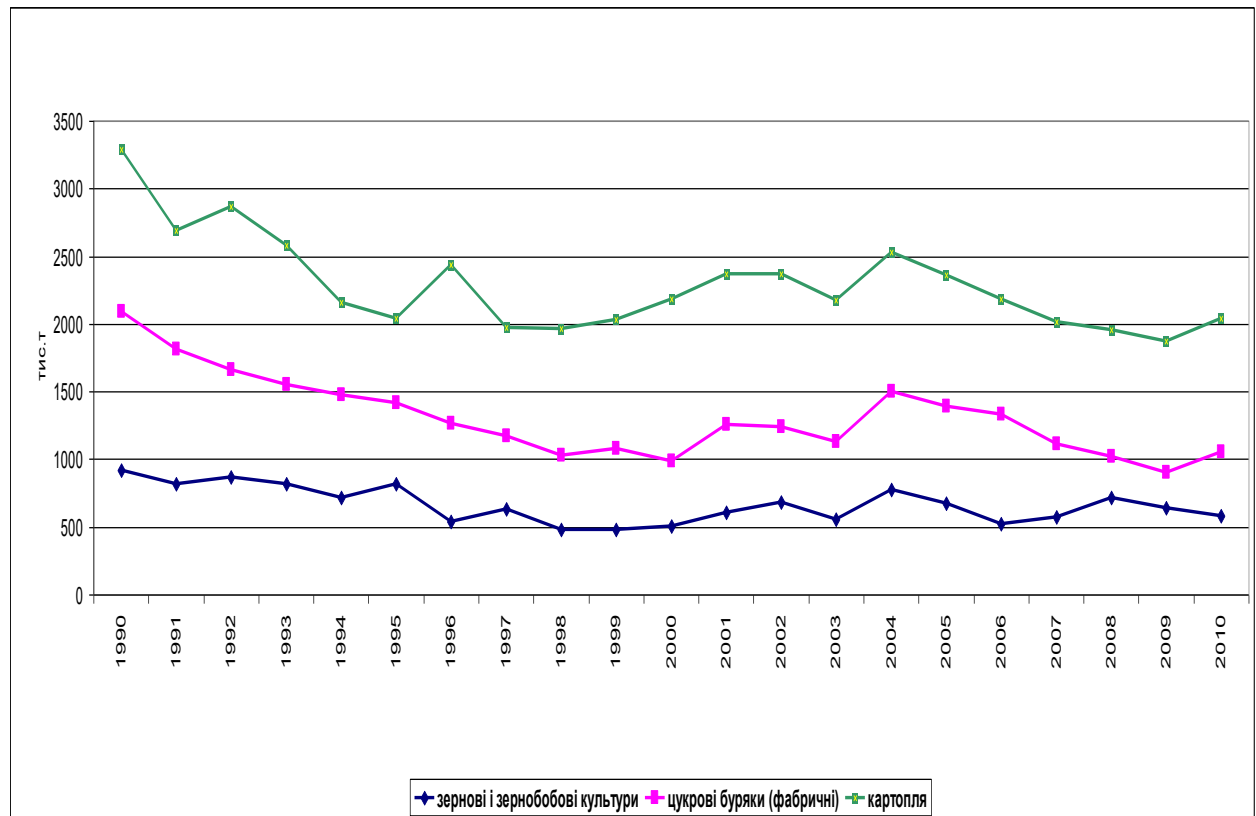
Посівні площі сільськогосподарських культур 1990-2010 рр. (тис. га)

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 47; Статистичний щорічник Волинь–2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2012. – С. 117.

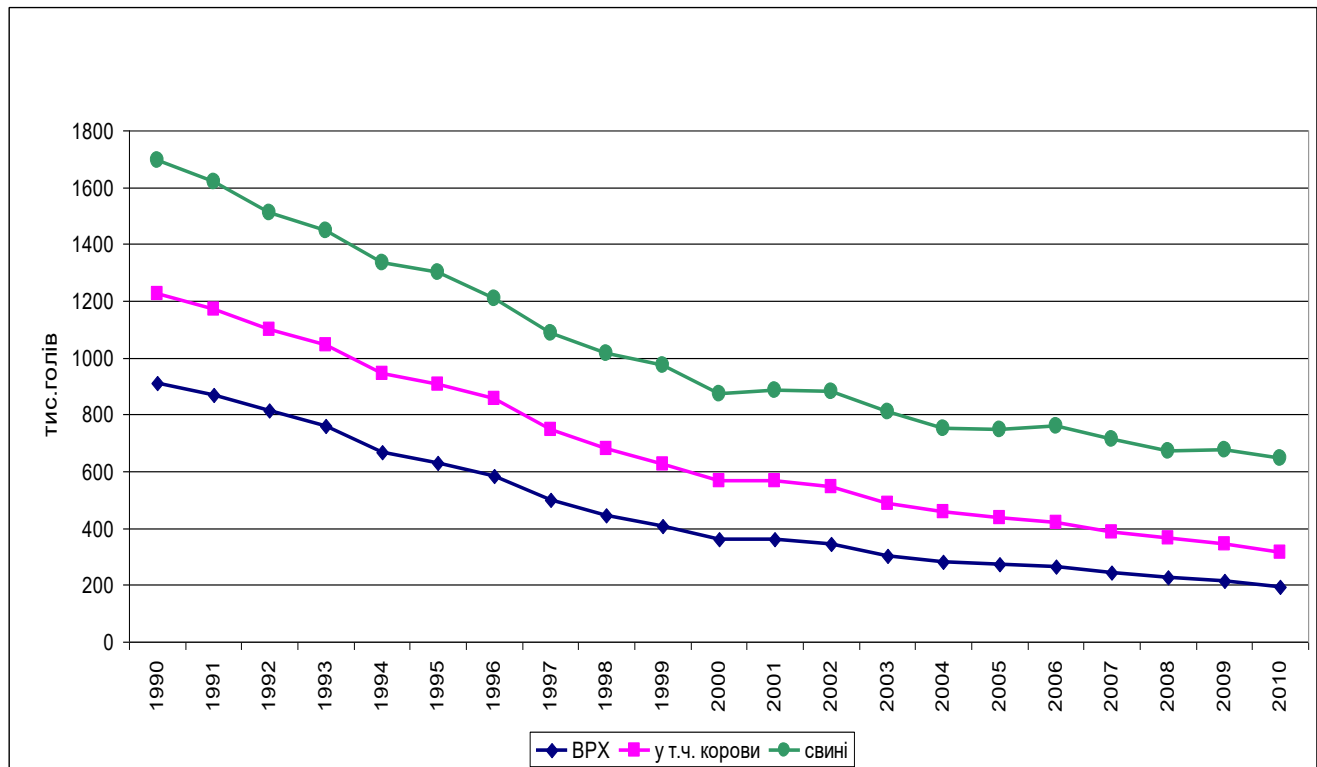
Виробництво основних сільськогосподарських культур

у 1990-2010 рр. (тис. т)

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 53; Статистичний щорічник Волинь–2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2012. – С. 123, 124.

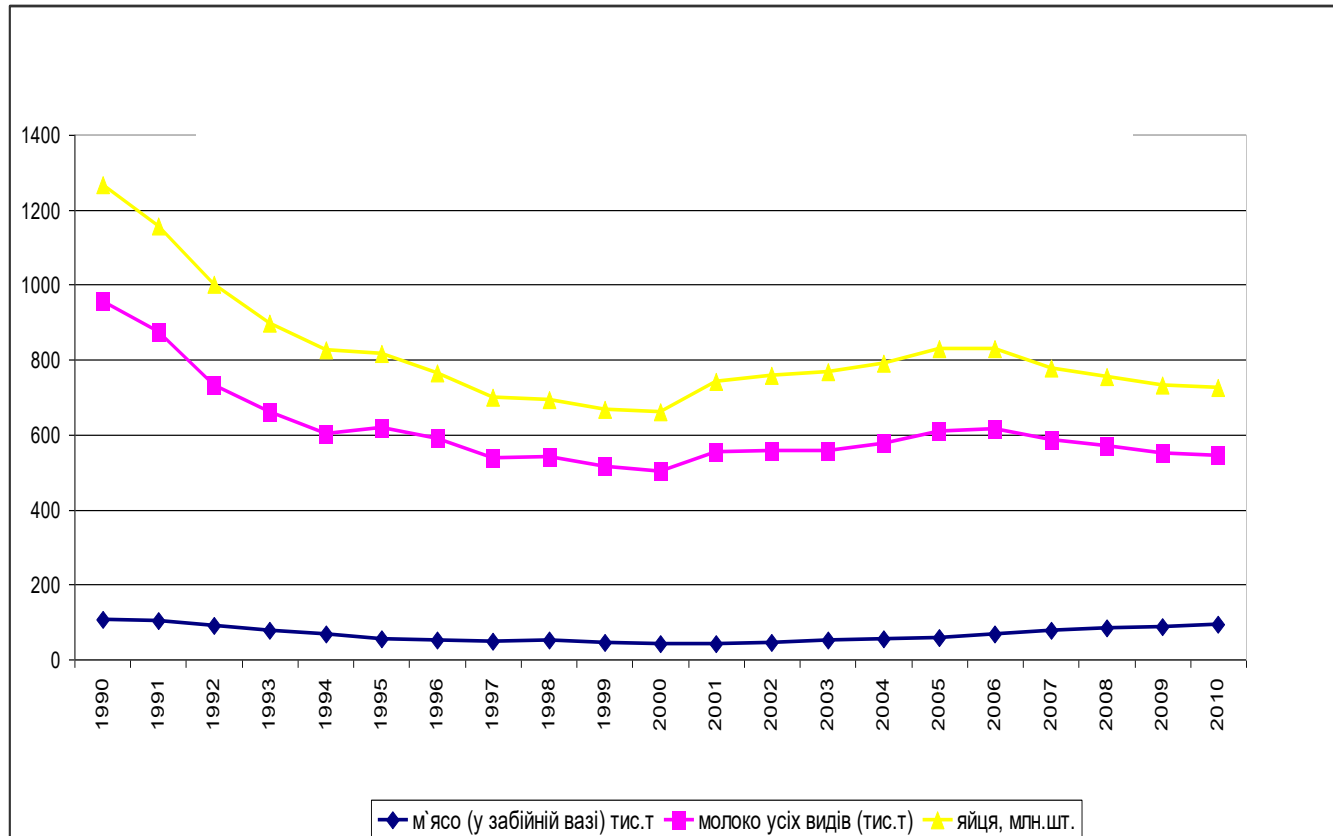
Поголів`я худоби у 1990-2010 рр. (тис. голів)

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 73; Статистичний щорічник Волинь–2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2012. – С. 133.

Виробництво основних видів продукції тваринництва у 1990-2010 рр.

(тис. т)

Складено на основі: Сільське господарство Волині 2008. Статистичний збірник. / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2009. – С. 78; Статистичний щорічник Волинь–2011 / за ред. В. Ю. Науменка. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській обл., 2012. – С. 137.